ՍԵՊՈՒՀ

ԷՋԵՐ ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

ՀԱՏՈՐ Բ.

ՍԵՊՈՒՀ

ԼՁԵՐ ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

ՀԱՏՈՐ Բ.

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ
ARMENIAN LITERARY SOCIETY
of New York
Book No. 5215

1929

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»

ՊՈՍՏՈՆ

Ս Ե Պ Ո Ւ Հ

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ

Քաջալերուած այն ջերմ ընդունելութենէն, որ գտաւ *«Էջեր իմ Յուշերէն»* գրքիս Ա. հատորը հայ ժողովուրդէն, այս անգամ կը հրատարակեմ Բ. հատորն ալ, որ շարունակութիւնն է առաջինին եւ կը պարունակէ քոլոր անձնական յիշատակներս մինչեւ իմ Հայաստան վերադարձը:

Հայաստանի մէջ իմ ունեցած կեանքին եւ յիշատակներուն չեմ անդրադառնար, որովհետեւ ուրիշներ առանձին գրութիւններ պատրաստած են այդ մասին:

Եւ արդէն այս երկու հատորները միայն մէկ մասն են իմ երկար տարիներու յեղափոխական գործունէութեան: Առայժմ հնարաւորութիւն չունիմ գրի առնելու իմ փէտայական կեանքիս յիշատակները, որոնք, կը կարծեմ, զուրկ պիտի չըլլան մասնաւոր շահեկանութենէ:

Այդ ձեռնարկը թողելով աւելի յաջող ժամանակներու, կը յուսամ թէ հայ հասարակութիւնը նոյն ջերմութեամբ եւ շահագրգռութեամբ պիտի ընդունի այս երկրորդ հատորը, ինչպէս ընդունեց առաջինը:

ՍԵՊՈՒՀ

ԷՋԵՐ ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԷՆ

ՀԱՏՈՐ Բ․

ԳԼՈՒԽ Ա․

Աշքալէն նոր կէտ․— Սրտնեղութիւն եւ ճաշ․— Գնդ․ Մորէլ․— Առաջին գունդի առաջին գումարտակը․— Զօր․ Օտիշիլիձէ կ'ուզէ տեսնել զիս եւ կը հարցաքննէ․— Մուրատին հետ կը մեկնիմ Ա․ Գունդի Առաջին Գումարտակը․— Միրիմանով․— Զինուորներու որոշումը․— Մուրատ եւ Գարաքէշիշով․— «Դաւաճան»։

Ահա այսպիսի սպայութեան եւ զինուորութեան հետ էր մեր գործը, իսկ մենք երազներ ունէինք տակաւին, թէ պիտի կրնանք խորտակել թշնամւոյն ուժը։ Տարօրինա՛կ վախ, սպաները միայն թշնամին երեւակայելով, ծուղակի մասին կը մտածեն։ Ի՛նչ տեսակ սարսափ է սա, որ ողողեր է մեր սպաներուն սիրտը․ դեռ մի օր է որ հեռացեր եմ Բռնակապանէն եւ անոնք չեն ուզեր պահել իրենց վստահուած դիրքերը։

Ուրեմն Բռնակապանն ալ այրեցաւ եւ մեր զինուորութիւնը քաշուեցաւ դէպի Աշքալէ։ Մեր յոյսը հիմա կը կեդրոնանար Գրիգորի վրայ, որ պիտի պահէր Աշքալէն՝ մինչեւ վերադառնայի։ Ստեղծուած մտայնութեան հետեւանքով, այլեւս դժուար

էր յոյսերով առաջնորդուիլ, որովհետեւ գործ ունէինք այն զինուորներուն հետ, որոնք լքեցին զիս Բաբերդի ամրութիւններուն տակ: Բայց, ո՛չ, գուցէ սխալ կը դատեմ, եւ տա՛յ Աստուած, որ սխալ լինիմ. չէ՞ որ անոնք խօսք տուին մաքրելու այն սեւ արատը, որ դրոշմուեցաւ իրենց ճակտին:

Դարձեալ հեռախօսին գլուխը գացի եւ կանչեցի Աշքալէն: Խօսեցայ Գրիգոր Ամիրեանին, յայտնելով Բռնակապանի լքման պարագաները, եւ ըսի.

— Այդ Թուլամորթներու բռնած ընթացքը զայրացուցած է զիս ծայրայեղօրէն: Անոնց վստահեցայ Բռնակապանի անառիկ դիրքերը եւ անմատչելի կիրճը: Հազիւ մի օր անցեր է, ահա կը լքեն կուգան Աշքալէ վախկոտ նապաստակներու նման: Գրիգո՛ր, յոյսս դու ես. կը սպասեմ որ ամէն գնով պաշտպանես Աշքալէն: Ես մի քանի օրէն կը վերադառնամ:

— Կ՚աշխատիմ ամէն կերպ ձեր հրահանգները կէտ առ կէտ գործադրելու, բայց մի բան նկատի ունեցէք, որ այն զինուորը որ լքեց ձեզ տագնապի բոպէին, կրնայ լքել եւ զիս:

Իմ հրահանգները տալէ յետոյ, գացի Մոսկուայի Կարմիր Խաչի կառավարիչ Մովսէսեանի մօտ, որ ընկերական ճաշի կը կանչէր զիս:

Հոս՝ Մուրատ հետաքրքրուեցաւ Բռնակապանէն իմ ստացած լուրերով: Երբ յայտնեցի իրեն ամբողջ եղելութիւնը, յոյժ տրտմեցաւ, ինչպէս տըխրեցան նաեւ մեր բոլոր սեղանակիցները:

— Այս ժողովուրդը դեռ ազատութեան արժանի ժողովուրդ չէ, ըսաւ Մուրատ, որովհետեւ սովրած է միշտ օտար լուծի ներքեւ ապրիլ: Ահա մեր ստըրկամտութեան եւ վախկոտութեան յատկանշական մէկ երեւոյթն է այն փաստը, որ շատ տեղերէ կը

քաշուինք, երբ ո՛չ մի թշնամի կայ եւ ո՛չ մի ճնշում չի լինիր մեր դէմ։ Ո՞ւր կը տանի մեզ փախուստի այս անարգ մտայնութիւնը։

Ճաշն այլեւս թոյն դարձաւ մեզի․ չկրցանք կուլ տալ պատառները։ Զգեցինք սեղանը եւ գացինք գնդ. Մորէլի մօտ, որ ինքնաբերաբար փափաք ունեցեր էր տեսնելու մեզ։

Քիչ ետքը արդէն գնդ․ Մորէլի մօտ կը գտնըւէինք։

— Դուք լսեցի՞ք, որ Մելիք Փարսատանեանը, առանց թշնամիին հանդիպելու, ձգեր է Բռնակապանը եւ անցեր է Աշքալէ։ Զգիտեմ թէ այդ հրամանը ուրկէ՞ ստացեր է։ Սեպո՛ւհ, արդեօք ձեր կարգադրութեա՞մբ եղած է։

— Այո՛, լսեցինք այդ տխուր դէպքը, պ․ գնդապետ, եւ կը ցաւիմ յայտնելու, որ Վահագն Նալբանտեան միայն վերջին պահուն տեղեկացուց։ Ես ալ ամենայոռի տպաւորութեան ներքեւ եմ։ Այժմ եկած ենք լսելու ձեր հրահանգները եւ նորութիւններ՝ մեր յետագայ ընելիքներու մասին։

— Ես պիտի չկրնամ ոեւէ բան ըսել ձեզի, որովհետեւ հրահանգ տալու համար նախ պէտք է մեր ուժերու մասին լրիւ տեղեկութիւններ ունենալ։ Ճիշդ է, որ նշանակուած եմ Զօր․ Օտիշիլիձէի կողմէ Բաբերդի եւ Երզնկայի ճակատներու ընդհ․ հրամանատար․ իմ տրամադրութեան տակ դրուած են Երզնկայի եւ Բաբերդի շրջանի ուժերը, նաեւ առաջին գունդէն մի գումարտակ, երկու լեռնային թնդանօթներով՝ Ժամկոչեանի մարտկոցէն։ Մուրա՛տ, ըսէ թէ ձեր ուժերը քանի՞ հոգիէ կը բաղկանան։

— Հազիւ 2–300 հոգի, բայց բոլորն ալ յոգնած

են, ինչպէս լաւ գիտէք։ Անոնք ամիսներով կռուեցան, տանջուեցան, տառապեցան, շատերու ձեռքերն ու ոտքերը մսեցան։ Անբնական չէ, որ իմ զինուորները հանգստանալու բուռն փափաք մը ունենան։

— Այդ ամէնը արդարացի կը գտնեմ եւ չեմ ժխտեր հանգիստ առնելու անոնց իրաւունքը, սակայն պարագան այնպէս է՝ որ հանգստութիւն չի թոյլատրեր, պահեստի ուժեր չկան։ Հետեւաբար, ամէն կերպ պիտի ջանանք զանոնք պահելու կռուի ճակատը, մինչեւ Անդրանիկի զօրքի ժամանումը։ Այն ատեն հանգստանալու թոյլտուութիւն կուտանք։

— Իսկ դո՞ւք, Սեպո՛ւհ, ըսէք թէ քանի՞ հոգիէ կը բաղկանան ձեր ուժերը։

— Եթէ Բռնակապանը լքող զինուորներն ալ հաշուենք, մօտ 4–500 հոգի ունիմ։ Ամէնը կը գըտնուին Աչքալէ։

— Արդեօք ձեր զօրքե՞րն ալ կ'ուզեն հանգըստանալ։

— Ո՛չ, անոնք չեն տառապած այնպէս, ինչպէս տառապեցան ձեր եւ Մուրատի զօրքերը։ Իմ զօրքը պատրաստ է կատարելու ձեր հրամանները։

Գնդ․ Մորէլ իր խնդակցութիւնն ու շնորհակալութիւնը յայտնեց իմ խօսքերուն, եւ շարունակեց․

— Այժմ կը մնայ կարգադրել Առաջին գունդի Առաջին գումարտակի մասին․ երկու անգամ անոնց հրաման տուած եմ մեկնելու ճակատ, բայց անոնք թերացան եւ չեն ուզեր մեկնիլ։ Այժմ ձեզ կը յանձնեմ այդ խնդիրը եւ կը սպասեմ, որ երթաք համոզէք զանոնք մեկնելու ռազմաճակատ։ Թնդա–

նօթներուն հրամայած եմ մեկնիլ Գարապըյըգի խաները:

Ժամանակն ուշ էր, ուստի Առաջին գունդի Առաջին գումարտակին տալիք մեր այցելութիւնը յետաձգեցինք յաջորդ օրուան: Գնդ. Մորէլէն թոյլտուութիւն խնդրեցինք դառնալու մեր բնակարանը: Այդ պահուն գնդ. Մորէլ յայտնեց, թէ «Զօր. Օտիշիլիձէն խօսած է որ Սեպուհը ներկայանայ իրեն»:

Երբ դուրս ելանք, Մուրատ ինէ բաժնուելով՝ գնաց մեր բնակարանը, իսկ ես ուղղուեցայ Զօր. Օտիշիլիձէի պաշտօնատեղին եւ ներկայացայ անոր:

— Է՛հ, ըսէ՛ք տեսնեմ, ի՞նչպէս վերջացաւ Բաբերդի խնդիրը:

Վրացի Զօրավարին պատմեցի այն բոլոր դէպքերը, որոնք արդէն ծանօթ են ընթերցողին:

— Արդեօք կոտորած, թալան եւայլն տեղի ունեցա՞ն:

— Այդպիսի անհաճոյ դէպք բացարձակապէս թոյլատրած չեմ, բայց պէտք է ըսեմ, որ մեր քաշուած պահուն՝ Թուրքերու կողմէն հրացանաձգութիւն եղաւ: Մեր պատասխանէն կրնան քանի մը Թուրքեր սպաննուած ըլլալ:

— Պահեստնե՞րն ի՛նչ եղան:

— Ինչպէս որ պատմած էի ձեզի, մեր նահանջի նախօրեակին՝ ահագին թիւով մարդիկ Թուրք գիւղերէն լեցուած էին քաղաք: Ասոնց 3–400 փութ ալիւր բաժնեցի: Կ'ուզէի նոյնքան մըն ալ ղրկել Կարին եւ այսպիսով գործադրել ձեր հրահանգը, սակայն կը ցաւիմ ըսելու, որ մինչեւ սայլերու ժամանումը, քաղաքն արդէն պարպած էինք:

— Ուրեմն պահեստները կը մնա՞ն:

— Ո՛չ:

— Հապա՞։

— Այրուեցան։

— Արդեօք Թուրքե՞րն այրեցին։

— Ո՛չ, պ. Զօրավար, մեր զինուորներն այրեցին։

— Բոլո՞րը, ռազմանիւթի ամբողջ պահեստնե՞րը։

— Այո՛, բացի վառօդարանէն։

— Ուրեմն ամբողջ քաղաքը հրկիզա՞ծ էք։

— Երբ պահեստներն այրեցան, ուրեմն քաղաքն ալ այրեցաւ։

— Պահեստներն այրեցինք, բայց ոչ ամբողջ քաղաքը։

— Որքա՞ն սպաննուած ունեցաք։

— Մօտ 20 հոգի։

— Անոնք կռուի մէջ սպաննուեցա՞ն։

— Ո՛չ. անոնք գիւղերը կ'ապրէին, ուր եւ ծուղակն ինկան եւ սպաննուեցան։

Այսպէս վերջացուցինք մեր խօսակցութիւնը։ Հեռանալու րոպէիս Զօր. Օտիչիլիձէ ըսաւ.

— Ներկայիս այդ շրջանի հրամանատարն է գնդ. Մորէլ, որուն կ'ենթարկուիք այսուհետեւ։

Դուրս ելայ եւ գացի բնակարանս, ուր կը գտնուէր Մուրատ։ Զօրավարին հետ իմ ունեցած տեսակցութիւնս Մուրատին պատմելէ յետոյ, խորհեցանք յաջորդ օրուան մեր ընելիքներուն մասին։

— Վաղը պէտք է ներկայանանք զինուորներուն, ըսաւ Մուրատ, եւ անոնք եթէ առարկութիւն ընեն, կամ մերժեն գնալ ռազմաճակատ, մեր կացութիւնը պիտի դառնայ կրիտիկական։ Չգիտե՛մ ինչո՞ւ այս զինուորները չեն ուզեր ճակատ մեկնիլ. կտրուկ կերպով պիտի պահանջեմ անոնց-

մէ կամ կռուի երթալ եւ կամ անմիջապէս զինաթափ ըլլալ եւ վերադառնալ իրենց տուները։ Այս է միակ միջոցը անոնց հետ վարուելու եւ գոնէ ասով մեր զինուորները փրկած կ՚ըլլանք յուսալքումէ։ Մեր խեղճ զինուորները երեք ամիս չարունակ կռուելէ ետք, եթէ հանգիստ կը պահանջեն, պարզ անոր համար է, որ գիտեն թէ Կարինի զօրանոցներուն մէջ կան հայկ. զինուորները։ Ինչո՞ւ մեղաւոր լինի մեր զինուորը եւ ինչո՞ւ չպահանջէ։ Ահա երկու ամիս է, նստած զօրանոցներուն մէջ, անոնք կը վայելեն եւ կը հանգստանան։ Թշնամին, աւելի քան յանդուգըն, քայլ առ քայլ կը հետեւի մեզի, եւ անպայման տեղեկութիւններ ունի Բռնակապանի անպատիւ լըքումէն եւ ուստի գուցէ վաղն իսկ յարձակի Աշքալէի վրայ։

Մուրատ սարսափելիօրէն ջղայնացած էր թէ՛ անպարտաճանաչ զինուորներուն եւ թէ քաղաքին մէջ թափառող երիտասարդներուն դէմ։

Մեր խօսակցութիւնը՝ զանազան հրատապ հարցերու շուրջ՝ երկար տեւեց, մինչեւ որ քնացանք։

Առաւօտուն շատ կանուխ ելանք եւ ուղղակի գնացինք զօրանոց, ուր զինուորները ծոյլ ծոյլ նստած՝ կը յօրանջէին։ Երբ հերթապահ սպան լըսեց որ եկողը Մուրատն է, հրամայեց բարեւի կանգնիլ։ Մուրատ զինուորական բարեւը տալէ ետք, սպային առաջարկեց որ զինուորները հաւաքէ՝ անոնց քանի մը խօսք ուղղելու համար։

Երբ զինուորներն հաւաքուեցան, Մուրատ խօսեցաւ անոնց եւ պահանջեց որ զօրանոցի կեանքը թողուն եւ մեկնին ճակատ. Նկարագրեց վերահաս վտանգի մեծութիւնը, բացատրեց որ Երզնկայի նըման Կարնոյ լքումը՝ բաց պիտի թողուր Թշնամիին

առջեւ Կովկասը՝ ուր նոյն գազանութիւնները տեղի պիտի ունենային, ինչպէս ամբողջ Տաճկահայաստանի մէջ: Եւ ըսաւ.

— Թո՛ղ ձենէ եւ ոչ մին մտածէ թէ Կարնոյ այս անառիկ եւ անմատչելի բերդերուն շուրջ չկռուող զինուորը, կրնայ կռուիլ Սարիղամիշի առջեւ կամ Երեւանի դաշտերուն վրայ:

Նոյն միջոցին զինուոր մը պոռաց.

— Մենք Կարսի ամրութիւններուն առջեւ կը կռուինք:

— Արդեօք ձեզ նման մտածող զինուորներ չա՞տ կան ձեր մէջ, հարցուց Մուրատ:

Ոչ ոք չպատասխանեց այս հարցումին, ո՛չ իսկ այն զինուորը որ բացագանչած էր. պահ մը տիրեց խոր լռութիւն:

— Չէ՛, սիրելի զինուորներ, եթէ մենք այստեղ, այս բերդի տակ չջախջախենք թշնամին, այլ վատոգի փախուստի դիմենք, այն ատեն ան պիտի յառաջանայ մինչեւ մեր երկրի սիրտը: Արդ, ձենէ երկու պահանջ ունիմ՝ որոնց պէտք է գոհացում տաք դրական կամ բացասական կերպով, — Վաղն իսկ պէտք է մեկնիք ռազմաճակատ՝ ձեր սպաներով միասին: Եթէ ձեր պատասխանը ժխտական է, ապա պէտք է զինաթափ ըլլաք եւ մեկնիք ձեր տուները:

Եւ Մուրատ աւելցուց.

— Հիմա իսկ ձեր պատասխանին կը սպասեմ եւ միայն կէս ժամ ժամանակ կուտամ խորհելու. մինչեւ այդ՝ ես կ՚երթամ խօսելու ձեր սպաներուն:

Զինուորները ո՛չ մի խօսք ըսին եւ մենք ուղղուեցանք սպաներու կողմը: Հոն էր կապիտան Միրիմանովը, որուն հետ Մուրատ սկսաւ խօսիլ այն ձեւով, ինչպէս խօսած էր զինուորներուն: Միրի-

մանով խրոխտ եւ կտրիճ զինուորական մըն էր եւ պատասխանեց.

— Պարո՛ն Մուրատ, ես հա՛յ զինուորական եմ եւ մնացեր եմ այստեղ Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու: Եթէ այս հայրենիքը իմ արեան կարօտ է, պատրաստ եմ զայն թափելու: Վաղը եթէ մինակ լինիմ եւ զինուորներս չհնազանդին ինձ, հրացան մը առած պիտի երթամ կռուի ճակատ: Սակայն գործի ամբողջական յաջողութիւնը կախուած է Գարաքէշիշովէն՝ որ մեր հրամանատարն է, ուստի անոր ալ պէտք է դիմէք:

Մնացեալ սպաները համարեա կրկնեցին Միրիմանովի խօսքերը եւ աւելցուցին.

— Դուք, որպէս զինուորական, գիտէք թէ մեզ հրամայողներ կան: Եթէ անոնք մինչեւ ցարդ մեզի առաջարկած լինէին ռազմաճակատ մեկնիլ, ի հարկէ մենք հոս չէինք մնար: Այսուհանդերձ ոեւէ մեղադրանք չունինք մեր հրամանատարին դէմ: Անպայման ան ալ ենթակայ է բարձր հրամանատարութեան մը:

— Սխալ չէ, բայց այնպիսի պայմաններու տակ կ՚ապրինք, որ հակառակ մեր կամքին, հրամանը երբեմն ոչ թէ վերէն պիտի ստանանք, այլ վարէն: Անշուշտ ձեզի հասկնալի են իմ ըսածները: Թիֆլիս այնքան տեղեկութիւն չունի այստեղի շարժումներէն, որքան մենք: Մի րոպէ ենթադրենք թէ թշնամին բերդի տակն է, մի՞թէ պիտի ըսենք անոր. «Մեր վերին հրամանատարէն դեռ հրաման չունինք կռուելու»: Մենք բազմամիլիոն ռուս ժողովուրդին չենք նմանիր, որ մեռնող հարիւր հազարներու փոխարէն կարենանք նոր միլիոններ ճակատ ղրկել, ո՛չ ալ կը նմանինք ռուս զինուորին կամ սպային, որ

առանց հրամանի, կը նախընտրէ մեռնիլ, քան կռուիլ: Մենք հայ ենք, փոքրաթիւ ժողովուրդ մըն ենք. ո՛ւր վտանգ տեսնենք, հո՛ն պէտք է վազենք եւ կռուինք:

«Այս է մեր կացութիւնը եւ այս պատճառաւ ձենէ կը պահանջեմ վաղն իսկ մեկնիլ կռուի դաշտ: Դուք համոզուած եղէք, որ իմ նպատակը չէ ընա՛ւ զինուորութեան մէջ անկարգ ու անկանոն վիճակ մը ստեղծել, որովհետեւ որքան դուք նախանձախնդիր էք այդ մասին, նոյնքան եւ ես: Շնորհակալ եմ ձեր խօսքերէն եւ այժմ կը մեկնինք զինուորներու պատասխանը լսելու»:

Երբ կրկին զինուորներուն ներկայացանք, անոնք վերջացուցած էին իրենց վիճաբանութիւնը: Բոլորն ալ որոշած էին լսել վերին հրամանատարութեան հրամանը, ի՛նչ ալ լինէր այն:

Դրական պատասխան ստանալէ ետք, գոհ սրտով դուրս ելանք: Մուրատ, Մակեդոնի հետ, գնաց Գարաքէշիշովի մօտ, իսկ ես կարեւոր գործով ուղղուեցայ Աղամալեանի պաշտօնատեղին:

Երբ Աղամալեանի սենեակին մէջ Արշակ Թորոսեանի, Ռուբէն Տէր Ղեւոնդեանի եւ Աղամալեանի հետ նստած օրուան խնդիրներու մասին կը խօսակցէինք, Մուրատ՝ Մակեդոնի ընկերակցութեամբ՝ ներս մտաւ: Ան արտակարգօրէն յուզուած կ՚երեւէր: Աղամալեան ուզեց քանի մը յարգալիր խօսքեր ըսել, բայց Մակեդոն ռուսերէն լեզուով զգուշացուց զայն եւ ըսաւ թէ Գարաքէշիշովի հետ վէճն այն աստիճանին էր հասեր, որ Մուրատ զայն կոչեր էր դաւաճան *(Զեմնիկ):*

Մուրատ հազիւ կը զսպէր իր յուզումը եւ ստէպ ստէպ կը ծխէր: Ես բաւական բան հասկցայ Մակե-

դոնի պատմածներէն։ Եղելութիւնը սա եղած էր․

Երբ Մուրատ կը տեսնուի Քարաքէշիշօղլի հետ եւ կը հաղորդէ սպաներու եւ զինուորներու հետ ունեցած տեսակցութիւնները, պահանջելով որ զինուորներուն անմիջապէս հրահանգ տայ կամ անձամբ մեկնի ճակատ, ան կը դժգոհի եւ կ՚ըսէ․

— Մինչեւ որ վերին հրամանատարէն հրահանգ չստանամ, չեմ կրնար ճակատ մեկնիլ, որովհետեւ իմ գունդին մի մասը դեռ հասած չէ, իսկ այստեղ գտնուած զինուորներու թիւը շատ փոքր է։

— Սակայն թշնամին փոքր կամ մեծ ուժի չի սպասեր, միշտ կը կռուի, հետեւաբար եղածով գոհ պիտի լինինք եւ մեկնինք ճակատ։

— Չե՛մ կարող, կտրո՛ւկ կերպով կ՚ըսեմ, թէ չեմ կարող։

— Դո՛ւ, հայրենիքի դաւաճա՛ն, *եթէ* դու *վաղն այստեղ լինիս, քեզ ուղղակի գնդակահար կ՚ընեմ։ Գոնէ ամաչէ՛, Ղարաբաղի զաւակ չե՞ս։ Այդ գաւառը դիւցազներ տուեր է եւ իր զինուորականութիւնը փառահեղ պատմութիւններ ունի, սակայն կը մեղանչեմ, այդ զինուորականներու կողքին վատականերն ալ պակաս չեն եղած, եւ կ՚երեւի թէ դու այդ սերունդէն ես։*

Մուրատ այլեւս խօսած չէր եւ մեկնած էր մեծ զայրոյթով։

ԳԼՈՒԽ Բ․

Մուրատի վրդովումը եւ սպառնալիքները․— Աղամալեանի տեղեկութիւնները․— Ինչո՞ւ կ'ուշանայ Անդրանիկ․— Սէյիտով․— Սմբատի յաջողութիւնները Պիթլիսի ճակատին վրայ․— Կարնոյ մէջ հաւաքուած անպէտ եւ շահադէտ երիտասարդութիւնը․— Արմենակ Միրոյեան եւ Սեդրաք վարժապետ․— Թշնամին Ենի Քէօյի մօտ․— Աշքալէի լքումը․— Նոր կարգադրութիւններ․— Թնդանօթներու դերը․— Երկու Միքայէլներ․— Թշնամիին կրած վնասները․— Կարնոյ պաշտպանութեան խնդիրը եւ Խլէպնիկով․— Սաստիկ կռիւ ճակատին վրայ։

Սակայն անցուդարձը կ'ուզէի անձամբ Մուրատին բերնէն լսել, ուստի դիմեցի անոր․

— Մուրա՛տ, ի՞նչպէս անցաւ գնդ․ Գարաքէշիշօղլի հետ քու խօսակցութիւնը․ ան ի՞նչ կը մտածէ․ վաղը զինուորութիւնը կրնա՞յ մեկնիլ ճակատ։

Մուրատ տատանեցաւ, չուզեց պատասխանել եւ խուսափեցաւ ոեւէ բան ըսելէ այս մասին, բայց երեսէն կը կռահէի թէ որոշ եւ վճռական քայլեր կ'ուզէր առնել։ Եւ Աղամալեանին դառնալով, ըսաւ․

— Դո՛ւք, հոս՝ Կարին նստողներդ, ձեր եսերու եւ կրքերու հետեւանքով իրերը մինչեւ այս աստիճանին բերիք։ Ձեր երեսէն է որ մենք կը տուժենք։ Կը պահանջեմ որ ամենախիստ միջոցներ գործադրէք այժմէն թէ՛ տաճկահայ երիտասարդութեան

դէմ եւ թէ այս զինուորութեան, որ ամիսներէ ի վեր նստած մեր սրտերուն վրայ՝ մեզ կը կրծեն։ Սա ի՞նչ զինուորութիւն է, ի՞նչ տեսակ ժողովուրդ ենք։ Ո՛չ ամօթ ունինք եւ ոչ ալ պատկառանք։ Երեք ամիսը ահա կը լրանայ եւ 100,000 զինուորութիւն ունեցող հայ ժողովուրդը մի քանի հազար զինուոր չկրցաւ ռազմաճակատ ղրկել։ Եթէ ապիկար ենք, եթէ չենք կրնար կռուիլ, բացէ ի բաց խոստովանինք եւ դիմենք խաղաղութեան միջոցներուն, որպէսզի այս աւերող եւ կողոպտող հորդաները գոնէ չմտնեն 1914-ի սահմանները։ Գնդապետ մը որ ամիսներ շարունակ կը նստի տաք ու փափուկ աթոռներու վըրայ եւ մի բոպէ չի մտածեր վերահաս վտանգի մասին, այլեւս ինչի՞ս գնդապետը կը լինի, եւ մենք ի՞նչ բանի կը սպասենք։ Մի ուրիշ գնդապետ, որ երբեք կապ չունի հայ ժողովուրդին հետ, ոգի ի բռին կ՚աշխատի, կը կազմակերպէ դիմադրութեան գործը՝ մեր ազատագրութիւնն ապահովելու։ Մի այլ աւանտուրիստ՝ կ՚ելլէ անկախութիւն կը հռչակէ։ Ահա մի բոպէ լուր հասաւ, որ Քղիի կողմը Աբգարն ու Յովհաննէսը իրենց խումբերով կռուի բռնուեր են եւ Թէփէ Քէօյի մօտերը օգնութիւն կը խնդրեն։ Սակայն ո՞վ է ուշադրութիւն դարձնողը, որովհետեւ հոս, ո՛չ ոտը յայտնի է եւ ոչ գլուխը։

«Ահա, քեզ կը յայտնեմ, Աղամալեա՛ն, գնդ. Քէչիչովը կամ վաղը կը մեկնի իր զինուորներով միասին դէպի ճակատ, կամ զայն գնդակահար կ՚ընեմ։ Այս է իմ որոշումը։ Ա՛լ կը բաւէ, որքան խաղալիք դարձանք զանազան մարդոց ձեռքը»։

— Ձեր խօսքերը իրաւացի են։ Այդ ուղղութեամբ աշխատած ենք շարունակ, սպառնացած ենք, աղաչած ենք, դիմած ենք, բայց կարծես մուժ

ձեռքեր կան, որ արգելք կը հանդիսանան մեզի։ Այստեղ երբ ճակատի պաշտպանութեան համար կը դիմեմ զինուորականներուն, անոնք կը մատնանշեն փողոցները թափառող այն երիտասարդութիւնը որ օրն ի բուն առուտուրով կը զբաղի։ Իսկ երբ այս վերջիններուն կը դիմենք, զանազան պատճառաբանութիւններ կ՚ընեն։ Ահա այս քաոսային վիճակը ստեղծուած է։ Հոս մի ուժեղ, երկաթէ ձեռք պէտք է, մէկը որ Ազգային Խորհուրդի լիազօր իրաւունքներ ունենայ։ Այդ մարդը չկայ։ Եկաւ Դնդ. Թորգոմը, բայց ոչինչ չկրցաւ ընել. փաստերը հրապարակի վրայ են։

«Ներկայ հոգեբանութեամբ ի՞նչ կրնանք ընել. տեղիս Թուրքերը մեր ամէն մի շարժումէն տեղեկութիւն ունին, մանաւանդ Սէյիտովը, որ ամէն անգամ զօր. Օտիշելիձէի մօտ է եւ շատ կարելի է անկէ կը լսէ բոլոր մեր տկարութիւնները։ Այժմ մեր յոյսը, սիրելի Մուրատ, դրած ենք Անդրանիկի վրայ, եւ կը կարծեմ թէ այս օրերս ան հոս կը լինի։ Մի քանի րոպէ առաջ կը խօսէի Թիֆլիսի հետ եւ զեկուցում տուի կացութեան մասին, խնդրելով որ կարգադրութիւնները շուտ ընեն։ Անոնք զարմացան իմ խօսքերուն՝ եւ չկրցան ըմբռնել թէ ինչո՞ւ Անդրանիկ տակաւին չէ հասած հոս։ Ըսին թէ բոլոր հրահանգները տուած են անոր՝ կտրուկ միջոցներ գործադրելու։ Հոս տեղեկութիւն տուին Ախլաթի ճակատի մասին։ Սմբատը շատ յաջող կռիւներ կը մղէ եւ դուցէ շուտով քալէ Պիթլիսի վրայ։ Անոր ծրագիրն է նախ գրաւել Պիթլիսը եւ ապա աջ թեւը երկարել դէպի Մուշ, միանալու համար Խնուսի զինուորութեան հետ»։

— Այդ ճակատը լաւ է, ըսաւ Մուրատ, գիտե՛մ,

որովհետեւ մէկ գլուխ կայ։ Յաջողութիւնը կախուած է գլուխէն եւ մէկ գլուխէն, մինչ հոս հարիւրաւոր անոտ գլուխներ կան, որ իրարու կը զարնըւին։

— Այո՛, մեր իրականութիւնը տխուր է եւ յուսահատեցուցիչ, Թիֆլիսը կ'երեւի պիտի չկրնայ չուտով օգնական ուժ ղրկել հոս, որովհետեւ զինուորա-կազմակերպական գործողութիւնները շատ դանդաղ կ'ընթանան ։Սա մի չարիք է եւ պատուհաս, որմէ պիտի օգտուի միայն թշնամին։ Հետեւաբար մենք պիտի յենուինք այստեղի մեր ունեցած ուժերուն վրայ, նաեւ Զօր. Անդրանիկի բերելիք ուժերուն։

Մուրատ հարցուց թէ ո՞րքան ուժ ունի Զօր. Անդրանիկ։

— Չեմ գիտեր, ըսաւ Աղամալեան, բայց ահա երկու ամիս է, որ ան կը կազմակերպէ եւ կ'երեւի քանի մը հազար հոգի կ'ունենայ։ Իսկ եթէ մեր երեւակայածին հակառակը դուրս գայ, այն ատեն է որ մեր չսպասածը պիտի կատարուի։ Մինչեւ հիմա թշնամին իր ուժերը ցրուած էր, վասնզի ճշգրիտ տեղեկութիւն չունէր մեր ուժերու քանակին ու դասաւորումներու մասին. ան հաշիւ եւ կշիռ կը դնէր իր շարժումներուն մէջ հանդէպ Երզնկայի և Բաբերդի ճակատներուն։ Ան, ըստ այնմ, դասաւորած էր իր յարձակողական ուժերը։ Երբ այժմ ան մի ճակատ ունի, դժուար չեն անոր համար գործողութեան արագ շարժումները։

— Նախանձելի վիճակ չունինք։ Մեր կացութիւնը օրէց օր կը լրջանայ։ Այժմ ես եւ Սեպուհը պիտի երթանք Սեդրաք Վարժապետի եւ Արմենակ Միրոյեանի մօտ, պահանջելու որ երկուքն ալ ան-

ճամբ Իյնան Կարնոյ մէջ հաւաքուած Թափառաշըրջիկ ; չահադէտ երիտասարդութեան առջեւ եւ մեկնին կռուի ճակատ։ Այս երկուքը մեծ ազդեցութիւն ունին այս երիտասարդութեան վրայ։ Եթէ այս չահադէտներու բազմութիւնը մինչեւ այսօր ճակատ չէ գնացեր, մեղաւորն Մասամբ այս երկու մարդիկն են — Արմենակ Միրոյեան եւ Սեդրաք Վարժապետ։ Մասամբ կ՚ըսեմ, որովհետեւ հոն՝ ուր կառավարութիւն եւ զինուորական ուժ կայ, միջոցներ կան դասալքութեան վերջ դնելու։

Մինչ այսպէս կը խօսէինք, ներս մտաւ Թնդանօթաձիգներու սպայ Ժամկոչեան եւ ըսաւ․

— Հիմա լուր բերին մեր զինուորները, որ Թըշնամին երեւցեր է Եէնի Քէօյի մօտ։ Մեր ուժերը կը պահանջեն Թնդանօթի ռումբ։ Այս մասին արագ կարգադրութիւն ըրի։ Լուր ունի՞ք։

— Քիչ առաջ Աշքալէէն տեղեկութիւն տուին մեզի եւ մենք եղելութիւնը յայտնեցինք Գնդ․ Մորէլին։

Գնդ․ Ժան Ժամկոչեան դարձաւ ինձ․

— Ես պիտի խնդրէի, որ ձեր զինուորներէն 25 հոգի յանձնէք ինձ, որպէսզի Թնդանօթաձգութիւն սովրեցնեմ անոնց։ Այս 25 հոգին թող լինին ընտըրեալները ձեր ամենահաւատարիմ զինուորներէն, որ երբեք չդաւաճանեն Թնդանօթին եւ ձեզի։ Մինչեւ այսօր ունեցեր եմ զինուորներ, բայց անոնք լքեր ու հեռացեր են զիս իմ ամենանեղ օրերուս։ Մենք այսուհետեւ պիտի ունենանք նոր կռիւներ եւ արկածներ, ուստի շատ կարեւոր է որ մեր զինուորները լինին հաւատարիմ ու վստահելի։

Խոստացայ տալ 25 զինուոր եւ իսկոյն կազմեցի անոնց ցանկը։ Այս ընտրեալները միշտ եղած էին իմ

անբաժան ընկերները գրեթէ բոլոր կռիւներու ժամանակ, եւ կրնամ անոնցմէ մի քանիներուն անունները յիշել — Գաբրիէլ Այվազեան, Ցարութիւն Կիւլեան, Երուանդ, Աւետիս Իփգըրանեան, Միքայէլ Տէր Գաբրիէլեան, Կիւրղի Տէր Գաբրիէլեան, Թադէոս Քէօյեան, Միհրան եւ Եփրեմ:

Ցուցակը յանձնելէ ետք, Մուրատի հետ գացինք Սեդրաք Վարժապետի եւ Արմենակ Միրոյեանի մօտ: Այս վերջինը Կարնոյ ոստիկանապետ էր:

Մուրատ խօսք առնելով ըսաւ.

— Այսօր եկած եմ ձեր յանցանքները ձեր երեսին զարնելու: Երբ վտանգ չկար եւ մենք միասին նստած խաղաղ կեանք մը կը վարէինք, դուք բոլորդ մեծ մեծ խոստումներ կ'ընէիք եւ Հայաստանի ազատագրութեան գործի մասին պատրաստակամութիւն կը յայտնէիք ձեր կեանքերը զոհելու: Կ'երեւի այն ժամանակ վտանգը շատ հեռու էր եւ զոհելու պէտքը անհաւանական: Այսօր, երբ գործի ժամը հնչած է, ամէնքդ ալ սառն անտարբերութիւն ցոյց կուտաք:

— Պարո՛ն Մուրատ, պատասխանեց Միրոյեան, մեր կողմէ երբեք անտարբերութիւն չէ եղած: Մենք ամէն րոպէ պատրաստ ենք վտանգի դէմ գնալ եւ հայրենիքը պաշտպանել:

— Ո՛չ, լոկ խօսք մըն է այդ ձեր կողմէ: Երկու երեք ամիս է որ կարկուտի նման հեռագիր թափեր եմ ձեզի՝ Կարին, Կարս եւ Թիֆլիս: Եթէ ձեր ըսածներն ուղիղ լինէին, եւ կեղծ չլինէին, այս հազարաւոր թափառաշրջիկ, չահադէտ երիտասարդներէն գոնէ գունդ մը կը կազմէիք եւ ինձ օգնութեան կը փութացնէիք: Իմ խօսքերը գուցէ վիրաւորական թուին, բայց եւ ճշմարտութիւն են: Ահա՛, տեսէ՛ք,

ինչպէս Արգարն ու Յովհաննէսը, Սողոմոն Թէհլիրեանը եւ Յովնանը առանց խօսելու, առանց տրտունջի եւ կամաւորապէս գացին Քղիի ճակատը եւ այսօր կը կռուին: Եւ երբ իրենց օրհասական կռուի միջոցին օգնութիւն կ'աղերսեն, մէկ հոգի իսկ չէք ղրկեր անոնց: Արմենա՛կ, այժմէն կտրուկ կերպով կ'ըսեմ ձեզի, որ վաղուընէ իսկ ձեր այդ ոստիկանական խումբով ամբողջ քաղաքը պէտք է պաշարման ենթարկէք եւ որքան երիտասարդներ որ կան զէնքի տակ հաւաքէք: Առկէ յետոյ, դուք անձամբ պիտի մեկնիք ճակատ: Եթէ իմ ըսածները մի առ մի չկատարէք, պատասխանատու կը բռնեմ ձեզ:

Սեդրաք վարժապետ պէտք տեսաւ քանի մը խօսք ըսելու.

— Ի հարկէ, պարոն Մուրա՛տ, այդ խօսքերն ինձ չեն վերաբերիր, որովհետեւ ես զինուորական ոչ մի հանգամանք չունիմ, սակայն կը խոստանամ իմ բարոյական ազդեցութիւնս ի գործ դնել:

— Դուք ոչ մի պաշտօն չունիք, բայց գիտեմ թէ կրնաք ազդել:

— Ես քանի մը անգամ փորձեր ըրի, ըսաւ Արմենակ Միրոյեան, քաղաքի դասալիքները հաւաքելու, սակայն զինուորական պետերը երբեք չքաջալերեցին զիս: Ես ալ գիտեմ թէ ի՛նչ մեծ թիւ կը կազմեն անոնք, այդ չահադէտ անպարտաճանաչները, բայց ի՛նչ ընեմ, կը սպասեմ Զօր. Անդրանիկի գալուն, որպէսզի այն ատեն կտրուկ միջոցներու դիմեմ:

Ծիշդ այդ րոպէին երկու զինուոր ներս մտան եւ յայտնեցին թէ Աշքալէէն զիս հեռախօսին կը կանչեն:

Գացինք Մուրատի հետ։ Գրիգոր Ամիրեան հետեւեալը կը զեկուցանէր.

«Աշքալէն ձգեցինք, որովհետեւ թշնամին կեդրոնէն կը յառաջանար քաղաքին վրայ, անոր մէկ թեւը կը քալէր 5,600 բարձունքը գրաւելու, ուրիշ մաս մը Թուրք բանակէն Զուքուր Օվայի կողմէն կուգար 6,000 բարձունքին տիրելու։ Դուք գիտէք որ 5,600 բլուրի մօտ է այն կամուրջը, որ Աշքալէն կը կապէ Գարապըյըրդ խաներու հետ։ Հետեւաբար կանխեցինք թշնամին եւ գրաւեցինք այդ երկու բարձրութիւններն ու կամուրջը։ Այժմ սաստիկ կռուի մէջ ենք։Կը սպասենք ձեր կարգադրութեան»։

— Թշնամին արդեօք թնդանօթներ ունի՞։

— Թնդանօթի ոչ մի ձայն մինչեւ հիմա չլսեցինք, բայց գնդացիրները կը գործեն մեր դէմ։

— Մեր թնդանօթները՝ որ կը գտնուին Գարապըյըրդ խաները՝ տեղեկութիւն ունի՞ն ձեր ընդհարումէն։ Լուր տուա՞ծ էք անոնց։

— Անշուշտ անոնք կը լսեն մեր հրացանի ձայները, բայց տեղեկութիւն տուած չենք, միայն ինձ լուր տուին որ Մելիք Փարսատանեան ձի նստելով մեկներ է այստեղէն դէպի Գարապըյըրդ։

— Ինչո՞ւ. ո՞վ իրաւունք տուեր է անոր մեկնելու։ Հիմա ո՞վ կը կառավարէ անոր զինուորները։ Այժմ, Գրիգո՛ր, ես կը խօսիմ Գարապըյըրդ խաներու հետ։ Արդէն ժամանակն ուշ է, մինչեւ երեկոյ պաշտպանեցէք ձեր այդ դիրքերը եւ երեկոյեան քաշուեցէք Գարապըյըրդ խաները։ Ձեր ռազմաճակատը թող լինի 6,000 բարձունքը եւ Գարապըյըրդէն դէպի հարաւ բլուրները։ Այժմ այդտեղ կը մնայ Գնդ. Մէճլումեան։ Միահամուռ ուժերով պէտք է այդ կէտը պաշտպանէք։

Ճեռախօսը փակելով, Մուրատի հետ ուղղակի Գնդ. Մորէլին գացինք եւ հաղորդեցինք Աշքալէի պարպումը: Մորէլ հարցուց.

— Աշքալէի պահեստները կը մնա՞ն թէ այրուած են:

— Մեր զինուորները վերջին րոպէին անոնց կըրակ տուեր եւ հեռացեր են:

Եւ Գնդ. Մորէլի տեղեկացուցի Աշքալէի պարագան եւ իմ տուած հրահանգները: Մորէլ ըսաւ.

— Այս լուրը ստանալէս առաջ կարգադրութիւն ըրած էի, որ Միրիմանով իր զինուորներուն հետ մեկնի Իլիճա, ուր արդէն հասած է: Որոշած եմ որ կուիւն ընդունինք Իլիճայի մօտերը: Այս մասին հըրահանգ տուէք Ամիրեանին եւ ես ալ կը հրահանգեմ Գնդ. Մէճլումին: Սակայն այս րոպէիս անոնց առաջին պարտականութիւնը պիտի լինի պաշտպանել Գարապըյըգ խաները՝ որքան ատեն որ կրնան եւ իրենց ուժերը կը թոյլատրեն: Այնտեղ ուրիշ զինուոր չենք կրնար ուղարկել: Դուք ալ, Սեպո՛ւհ, անմիջէս վերջացուցէք ձեր գործերը եւ մեկնեցէք ճակատ:

— Իմ բաղձանքս րոպէ առաջ մեկնիլ է, սակայն կարեւոր գործեր ունիմ Մուրատի հետ միասին կարգադրելու. իսկոյն կը մեկնիմ, երբ զանոնք վերջացընեմ:

Ճեռացանք Գնդ. Մորէլէն եւ գացինք մեր բնակարանը, ուր նստած էին Աղամալեան, Արշակ Թորոսեան, Ռուբէն Տէր Ղեւոնդեան եւ Մակեդոն: Անոնք լսած էին Աշքալէի անկումը եւ տեղեկութիւններ կ'ուզէին:

Բոլորը տխուր էին, կը լռէին եւ չէին խօսեր: Գիտէին թէ հնարաւորութիւն չկար աղդու միջոց-

ներ գործածելու․ զօրք չկար եւ միակ զինուորական ատաղձը տեղացիները պիտի լինէին։ Աղամալեան կ՚ըսէր թէ ինչ որ մենք պահանջեր էինք ոստիկանապետ Արմենակ Միրոյեանէն, նման հրահանգ մըն ալ ինք տուած է անոր։ Եւ Արմենակ Միրոյեան իր ոստիկանական ուժով հիմա դուրս ինկեր է զինուոր հաւաքելու։

Այդ օրն այսպէս երեկոյ եղաւ։ Հեռախօսին գըլուխը գացինք Գարապըյըրդ կայանը կանչելու եւ իմանալու կռիւներու ելքը։ Մեզի պատասխանեց Գնդ․ Մէճլումեան եւ ըսաւ․

— Կռիւը վերջացած է։ Մերոնք թշնամիին մի մասը քշած են դէպի 6,400 դիրքերը, ուրիշ մաս մըն ալ քշած են դէպի Եէնի Քէօյ։ Աչքալէն թողելով եւ գիշերային սաստիկ ցուրտէն պատսպարուելու միջոց չունենալով, մեր զինուորներու մի մասը Ամիրեանի հետ միասին հոս հասաւ։ Հիմա կարգադրութիւն պիտի ընենք 6,000 բարձունքը եւ Ծինիսի կողմի բլուրները բռնելու։

— Կռուի ընթացքին ձեր թնդանօթներ օգնութեան հասա՞ն թէ ոչ։

— Այո՛, երբ Մելիք Փարսատանեան եկաւ հոս եւ տեղեկութիւն տուաւ թշնամի ուժերու գերազանցութեան մասին, կարգադրեցի որ թնդանօթները յառաջանան եւ թշնամի դիրքերը ռմբակոծեն։ Մեր կրակը բաւական գործ տեսաւ եւ մեր զինուորներու ոգեւորութիւն պատճառեց։ Այս անգամ անոնք այն զինուորները չէին, որ լքեցին Բաբերդը։ Անոնք կռուեցան առիւծի նման, մանաւանդ Միքայէլը իր յիսնեակով թշնամիի աջ թեւին բաւական մեծ վնասներ պատճառած է։ Այս փաստերը կը խօսէր Ամիրեանը։ Մեր աջ թեւին վրայ նմանապէս մեծ գործ

կատարած է միւս Միքայէլը, հեծեալներու Զպուքլըցի պետը, որ իր ձիաւորներով թշնամիէն առաջ հասեր է կամուրջը եւ գրաւեր է շրջակայ բարձունքները։ Այս կռիւներու միջոցին երկու Միքայէլներն ալ փայլուն գործեր կատարած են։

Այնուհետեւ կանչել տուի սպայ Մելիք Փարսատանեանը եւ հարցուցի.

— Ինչո՞ւ դուք լքեցիք կռիւն ու զինուորները եւ մեկնեցաք Գարապըյըղ։

— Տեսնելով որ թշնամին մեծ ուժերով կը յառաջանայ եւ մենք առանց թնդանօթի ոչինչ պիտի կրնանք ընել, եկայ հոս որ թնդանօթները տանիմ։

— Ձեր այդ մտայնութիւնը, Մելիք Փարսատանեան, շատ ծիծաղելի է։ Սպայ մը իրեն երբեք թոյլ պիտի չտայ լքել իր հրամանին ենթակայ զինուորները՝ նման պատճառաբանութեամբ մը։ Դուք ձեր հրամանատարութեան տակ ունէիք հեռախօս եւ կրնայիք հաղորդակցիլ թնդանօթաձիգներու հետ։ Ահա սա երկրորդ անգամն է, որ դուք կը վարկաբեկուիք իմ աչքին։ Առաջին անգամ՝ Բռնակապանի մէջ եւ երկրորդ անգամ՝ հոս։ Աշխատեցէք որ երրորդ անգամ նոյն սխալը չգործէք։ Ձեր ընթացքը տեղեկագրած եմ ընդհանուր հրամանատարութեան։

Վերջին անգամ խօսեցայ Գնդ. Մէճլումին եւ թելադրեցի որ աչալուրջ հսկէ դիրքերու ամուր պահպանումին՝ մինչեւ օգնական ուժերով կը վերադառնայի։

Այնուհետեւ Մուրատի հետ սկսանք խօսիլ Կարնոյ անառիկ բերդերու պաշտպանութեան մասին։

— Կը յիշե՞ս դու, Սեպո՛ւհ, երբ քեզի հետ միասին կուգայինք Գարապըյըղ խաներէն, ցոյց տուի Ալաճայի մօտ թելէ ցանցերը, որոնք քառորդ մղոն

լայնութիւն եւ տասնեակ մղոն երկարութիւն ունին։ Կարնոյ բնական ամրութեանց հետ՝ այս արհեստական պատուարը մեզի մեծ առաւելութիւններ կը խոստանայ։ Եւ այսպէս քանի՛ տեղ տեսանք։ Իլիճայի մօտ, տեսանք Կէզի եւ Կարնոյ միջեւ, մանաւանդ այս վերջինը որ աւելի լայն է եւ դրսի խրամատները այնքան խոր եւ լայն փորուած են, որ տասնեակ հազարաւոր զինուորներ կրնան շրջան ընել Էրզրումի չորս բոլորը։ Ահա այս ամրութիւններուն մէջ է որ պիտի փորձենք մեր վճռական բախտը։ Հապա՛ բերդերը, որոնք աննման կերպով կազմակերպուած են եւ օժտուած կանոնաւոր եւ արդիական թնդանօթներով։ Սակայն գիտե՞ս թէ այս բոլորը որո՞ւ յանձնուած են... Ռուս գնդապետ Խլեպնիկովին, մարդու մը՝ որ բարի համբաւ չի վայելեր։ Տեղեկութիւններ ունիմ, որ Գնդ. Խլեպնիկով յարաբերութիւններ կը պահէ թաթար Սէյիտովի հետ, սակայն չեմ գիտեր թէ Աղամալեան այս մասին լուր ունի՞ թէ ոչ։ Քանի անգամ է որ կը խորհիմ երթալ Աղամալեանի եւ միւս զինուորական խորհուրդի անդամներու մօտ՝ խօսելու, բացատրելու այս պարագան, բայց կարեւոր գործերը արգելք կը լինին։ Անշուշտ բոլոր գործերը կարեւոր են, սակայն անոնց թիւը շատ է մեզ համար եւ անպատճառ մէկուն շուտափոյթ կարգադրութիւնը կարծես կը յապաղեցնէ միւսը։ Այսուհանդերձ վաղուան մեր առաջին գործը պիտի լինի։ Մենք ունինք հայ Գնդ. Ճան-փոլատեանը, որ ձեռնհասօրէն կրնայ ձեռք առնել Խլեպնիկովի վստահուած գործը եւ վարել հաւատարմութեամբ բերդի պաշտպանութիւնը։ Վըտանգի րոպէին՝ պէտք չէ որ կասկածներ ունենանք մեր սպաներու մասին, այլապէս գործը կը տուժէ։

Եթէ Խլեպնիկով յանկարծ թնդանօթները դարձնէ մեզի դէմ, կամ լքէ եւ հեռանայ բերդէն, ի՞նչ կըրնանք ընել:

— Մուրա՛տ, այդ բոլորն ուղիղ կ'ըսես, բայց մենք ժամանակ չունինք: Ճակատէն հեռու, մի րոպէ մեր հոս մնալը՝ շատ գէշ կ'անդրադառնայ մեր զինուորներու կորովին վրայ: Ես միայն վաղը պիտի մնամ հոս եւ մեկնիմ ճակատ: Դու մնացիր հոս, այդ բոլոր գործերը կարգի դիր: Բացի այդ, վաղը ուղիղ գծով պիտի խօսիս Զօր. Անդրանիկի հետ, բացատրես մանրամասնօրէն այստեղի կացութիւնը եւ վերջնականապէս իմանաս թէ ե՞րբ պիտի հասնի հոս:

— Ամբողջ երեք ամիս է այդ մարդուն հեռագիր կուտամ, տեղեկագիր կը ղրկեմ եւ ոչ իսկ պատասխանի կ'արժանանամ: Այլեւս աւելորդ կը նկատեմ խօսիլ: Անոր հետ խօսողներ շատ կան, եւ կարծեմ երկար չի տեւեր, ան հոս կը լինի:

Հետեւեալ օրը, ժամը 8–10–ի առեններբ, Գնդ. Մէճլումի կողմէ նորէն տեղեկութիւն տրուեցաւ, թէ «Թշնամին յառաջացաւ եւ սկսաւ կրակ բանալ: Այժմ սաստիկ կռիւ կայ: Թշնամին թնդանօթներ չունի, բայց 6–7 գնդացիրներ կը գործեն: Մեր թընդանօթները լռութեան դատապարտեցին անոնց երկու գնդացիրները: Մինչեւ հիմա ունեցանք 5–6 սպանեալ եւ եօթը վիրաւոր: Եթէ օգնական ուժեր չհասնին, գուցէ մինչեւ երեկոյ մնանք այստեղ, եւ ստիպուած՝ վաղը նահանջենք դէպի Իլիճա: Թշնամիի շարժումներէն կ'երեւի թէ ան բաւական օգնական ուժեր կը ստանայ»:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Քարաքէշիշով կը փախչի Էրզրումէն.— Ազամալեանի տեղեկութիւնները.— Հանգիստի կը կարօտինք.— Անակնկալ հեռախօս.— Ճակատի մասին խորհրդակցութիւն Գնդ. Մորէլի հետ.— Իմ մեկնումը.— Նժոյգիս զմայլելի վազքը.— Գարաղըյըզ.— Կարգադրութիւններ եւ հրահանգներ.— Հարիւրապետ Կէննէցեան.— Պատերազմը կը վերսկսի մեծ թափով.— Կէննէցեանի հերոսական մահը.— Թշնամին կը քաշուի.— Գերիի մը տեղեկութիւնները.— Ստեփան կուգայ:

Մուրատ եւ ես ուզեցինք երթալ Գնդ. Քարաքէշիշովի մօտ, սակայն ճանապարհին լուր տուին, որ մի ժամ առաջ, ան մեկներ է դէպի Թիֆլիս՝ իրեղէններով միասին:

Այս տեղեկութեան վրայ Մուրատ երերցուց իր գլուխը եւ ըսաւ.

— Ինչո՞վ բացատրել այս մարդու ընթացքը: Ռուսերու ժամանակ Քարաքէշիշով մեծ համբաւ շահած է, բայց այժմ ռազմաճակատ չգնալու նպատակաւ՝ կը թողու կը հեռանայ քաղաքէն:

Մեր ճամբու ուղղութիւնը փոխեցինք այլեւս եւ հասանք Ազամալեանի պաշտօնատեղին: Ան յայտնեց անմիջապէս, որ Սերոբը՝ Սարգիս Արմաղանեանի հետ վաթսուն ձիաւորներով մեկներ է Սարի Գամիշէն եւ կուգայ Էրզրում: Իսկ քաղաքի ամբողջ զինուորութիւնը կը պատրաստուի ճակատ մեկնե-

լուր։ Կարնոյ մէջ գտնուած երիտասարդութիւնը՝ ոստիկանապետ Արմենակ Միրոյեանի առաջնորդութեամբ՝ որոշած է նոյնպէս մեկնիլ ճակատ։

Յուսադրիչ այս լուրերը ստանալէ յետոյ գացինք մեր սենեակը, ուր նստած էին Տոքթ. Արշակը եւ Վարդան Շահպազը։ Այս վերջինն ըսաւ.

— Մուրա՛տ, բաւակա՛ն է, որքան հանգստացանք, վաղը եւ եթ պէտք է մեկնինք ճակատ, ուրկէ լաւ լուրեր չեն հասնիր։ Ահա, քիչ առաջ հեռախօսով լսեցի որ Թէփէ Քէօյի եւ Թիւյսիւզի շրջանին մէջ մեծ կռիւներ տեղի կ'ունենան։ Ես կը կարծեմ թէ մեր ուժերը երկուքի պէտք է բաժնուին։ Սեպուհը թո՛ղ երթայ Իլիճայի շրջանը, իսկ մենք կ'երթանք Թիւյսիւզի կողմը։

Երկարօրէն խօսեցանք այսպիսի խնդիրներու վրայ, մինչեւ որ օրն իրիկուն եղաւ։ Մենք եզրակացութեան մը չհասանք, այլ ուզեցինք նախ տեսնել Կարնոյ զինուորներուն եւ երիտասարդներուն մեկնումը դէպի ճակատ, որպէսզի ըստ այնմ տայինք մեր որոշումները։ Օրուան վերջին լուրերը բաւական յուսատու էին եւ մենք փափաք մը ունէինք հանդարտ ու անդորր գիշեր մը անցընելու։ Ամիսներու ալեկոծ, խառնակ եւ արկածալի ժամանակաշրջանը րոպէի անդորրութեան մը բաղձանքն արթնցուցեր էր մեր մէջ։ Սակայն կռուի դաշտում անակնկալները գրեթէ օրէնք են, որովհետեւ չգիտե՛մ, ի՞նչպէս պատահեցաւ, բնազդաբար մեր սենեակի հեռախօսին ընդունարանը դրի ականջիս եւ ի՞նչ լսեմ. Գնդ. Մէճլում կը յայտնէր Մորէլին. «Թշնամին Ճինիսի կողմէն մեծ ուժեր ցոյց տալու պատճառաւ, պիտի չկրնամ պահել դիրքերը եւ պիտի նահանջեմ»։

Այս խօսքերը լսելուս՝ բացագանչեցի հեռախօսի մէջէն. «Ո՛չ մի նահանջ. ես այժմ կը մեկնիմ ճակատ»:

Գնդ. Մորէլ բարձր եւ սպառնական ձայնով հարցուց.

— Ո՞վ է այդ խօսողը, տո՛ւր անմիջապէս անունդ:

— Ես եմ, պարոն գնդապետ, Սեպուհն եմ:

— Դո՞ւք էք: Եւ պիտի մեկնի՞ք ճակատ:

— Այո՛, երբ կացութիւնը այդ է, կը խնդրեմ որ հրամայէք որ նահանջ չլինի, մինչեւ ես տեղ հասնիմ: Նաեւ իրաւունք տուէք ինձ, որ նահանջի հարցը տեղին վրայ որոշեմ:

— Ե՞րբ կը մեկնիք:

— Մի ժամէն արդէն ճամբայ ինկած կը լինիմ:

— Ձեր մեկնելու րոպէին եկէք տեսէք ինձ, որպէսզի կարեւոր հրահանգներ տամ:

Ձիաւորներուս հրահանգեցի որ պատրաստուին եւ բերեն Սէմէտ Խանս: Չկրցանք խաղաղ գիշեր մը անցընել եւ հրաժեշտ առնելով Մուրատէն եւ ընկերներէն, մեկնեցայ գնդ. Մորէլի մօտ՝ որ ըսաւ.

— Սեպո՛ւհ, հիմա պիտի մեկնիք ճակատ, բայց իմ հրահանգս ձեզի սա է՝ որ յամառութիւն չընէք, երբ թշնամին մեծ ուժերով կը յառաջանայ, նահանջեցէք կանոնաւոր կերպով եւ աշխատեցէք կարելի եղածին չափ քիչ զոհեր տալ: Երբ Իլիճա հասնիք, վճռական ճակատամարտը կ'ընդունինք այնտեղ՝ միահամուռ ուժերով: Դարձեա՛լ, երբ կը լքէք Գարապըյըդ խաները, մի մոռնաք կրակի տալ շէնքերն ու պահեստները: Կ'ուզէի մի պատմութիւն ընել ձեզի՝ այրելու մասին, բայց ժամանակ չկայ: Բարի՛ երթաք, Աստուած ձեր հետն ըլլայ: Բարեւ-

ներս հաղորդեցէք բոլոր կռուող զինուորներուն եւ գնդ. Մէճլումին։

Գիշերը սաստիկ ցուրտ էր, երբ դուրս ելանք քաղաքէն։ Եափունճիներով եւ մուշտակներով փաթթուած էինք, սակայն ցուրտը կը թափանցէր ներս։ Ով որ ապրած է Բարձր Հայքի մէջ, գիտէ թէ ինչ կը նշանակէ Էրզրումի ցուրտը։ Այս մեծ անպատեհութիւնը չէր սակայն որ ետ պիտի կեցնէր մեզ ճամբորդելէ։ Վճռած էի մինչեւ առտու հասնիլ Գարապըյըգ խաները, որ Կարինէն 50 քիլոմէթր հեռաւորութիւն ունի։

— Տղա՛ք, ձեզ մատաղ, մտրակեցէ՛ք ձիերը։ Գնա՛նք արագօրէն։

Եւ Սէմէտ Խան Նժոյգս, ամբարտաւան պոչով, գլուխը բարձր եւ ականջները սրած, իր պինչերը լայն կը բանար, չոգի կը ժայթքէր եւ կը սուրար առա՛ջ ու առաջ։ Ազնուական նժոյգի մը սմբակներուն ներքեւ հեռաւորութեան գաղափարը կը փոքրանայ եւ կ՚անհետի։ Արդարեւ, մի ժամ յետոյ արդէն Իլիճայ կը մտնէինք։ Հոս պէտք տեսանք ձիերէն վար իջնելու եւ տաքնալու, որովհետեւ ցուրտին սաստկութիւնը երթալով կը չեչտուէր եւ մեր ձիավարումը կարծես պիտի դժուարանար։

Կէս ժամ ետք, նորէն վերսկսանք մեր ճամբան։ Թէպէտ զինուորները կը տրտնջային, բայց ճար չկար, գիշերով պէտք էինք հասնիլ Գարապըյըգ։ Աշխոյժն ու կենդանութիւնը դարձեալ ողողեցին մեզ եւ այն ազնիւ կենդանիները՝ որոնց սրընթաց սմբակներուն կը պարտինք այս յաջող գիշերային արշաւը։ Եւ արշալոյսը դեռ չէր բացուած, երբ Սէմէտ Խանս՝ լայնապինչ եւ չոգեպինդ՝ կը մտնէր Գարապըյըգ։ Միւս ձիերը ետեւ մնացեր էին։

Պահապան զինուորները իմ ժամանումը տեղեկացուցին գնդ. Մէճլումին, որ աճապարեց մօտս: Մեր խորհրդակցութիւնն սկսաւ եւ նոյն միջոցին սպաներն եկան հաւաքուեցան: Ուզեցի իմանալ մեր զինուորներու ռազմական դասաւորումն ու թշնամիին բռնած դիրքերը:

— Թշնամին տեղաւորուած է Ճէնիս եւ Նէրտիվէն գիւղերուն մէջ եւ մեր ձախ թեւէն առաջացած է Շէճակ եւ Երկան Մասուր գիւղերը: Մեր պահապանները կը գտնուին 6,000 լերան եւ Ճինիսի հանդիպակաց լեռներուն վրայ:

— Ի՞նչ է թշնամիին ուժը եւ ի՞նչ տեսակ զէնքեր գործածեց ձեր դէմ:

— Թշնամին գործածեց գնդացիրներ եւ անոր շարժումներէն նկատեցինք, որ Ճինիսի վրայ թնդանօթներ կը զետեղէր: Ուժերու քանակի մասին որոշ բան չենք կրնար ըսել, յամենայն դէպս, երեկոյեան դէմ մեծ հրացանաձգութիւն տեղի ունեցաւ, որով հետեւցուցինք թէ մեծ ուժեր հասած են:

— Լսեցէ՛ք, գնդ. Մէճլում. որոշուած է, որ կռիւը մինչեւ վերջը տանինք, ուստի առայժմ նահանջի ոչ մի խօսք: Թնդանօթները զետեղեցէք խանի ճիշդ մօտ բլուրներու վրայ եւ պիտի զարնէք թէ՛ Երկան Մասուրէն եւ թէ՛ Ճինիսէն յառաջացող թշնամի զօրասիւներուն: Կը տեսնուի որ թշնամին կ՚ուզէ գրաւել Քիւլ Վէրէնը՝ մեր ձախէն՝ եւ կտրել մեր նահանջի գիծը, իսկ Նէրտիվէնլիի կողմէն կ՚ուզէ անցնիլ Թէփէճիք եւ միանալ իր ձախ թեւին: Այսպիսով մեզ պաշարած կը լինի: Թշնամի յատակագծին հակազդելու համար, մենք անպայման պիտի յառաջանանք Քիւլ Վէրէն: Գրիգոր Ամիրեան, Յակոբ Կիւրիւնյեան եւ կապիտան Կէնճէցեան կը լի-

նին մեր ձախ թեւի հրամանատարները, իսկ Միշան, Մելիք Փարսադանեանը եւ չէկ Միքայէլը կը պաշտպանեն ծինիսի ճակատը։

Ապա դառնալով կապիտան Կէնճէցեանի՝ ըսի.

— Ձեր մասին շատ բաներ եմ լսեր. աշխատեցէ՛ք վաղուան կռուի ընթացքին սպայի վայել կեցուածք ունենալ։

— Վաղը կ'ապացուցանեմ, որ իմ մասին խօսողները շատ սխալած են։

Արդէն լոյսը բացուած էր եւ երկու ճակատող ուժերը նախապատրաստուած էին մեծ կռուի մը։ Թշնամին աւելի անհամբեր՝ սկսաւ համազարկերու, որոնց պատասխանեցին մերինները։

Պատերազմը սկսած էր։

* * *

Մեր թնդանօթներն սկսան ռմբակոծել Քիւլվէրէնէն առաջացող թշնամի զօրամասերը։ Մեր զօրքէն մաս մը, հրամանատարութեամբ կապիտան Կէնճէցեանի, գրաւեց 6,400 բարձունքը, ուր նախորդ օրը թշնամին ամրացած էր, սակայն այս գրաւումն արժեց մեզի հարիւրապետ Կէնճէցեանի նման քաջ ու պարտաճանաչ սպայի մը կորուստը։ Կէնճէցեան՝ երբ յարձակմամբ կ'առաջնորդէր իր զօրքերը, գնդակ մը ստացաւ աջ ստինքի տակէն եւ ինկաւ ծանրապէս վիրաւոր։ Անմիջապէս զինք փոխադրեցինք Կարնոյ զինուորական հիւանդանոցը, ուր հազիւ կրցաւ ապրիլ երկու օր եւ մեռաւ։

Կռիւն երկուստեք շարունակուեցաւ շատ բուռն թափով։ Մեր թնդանօթները մերթ կը հարուածէին թշնամիին աջ եւ մերթ ձախ թեւերը։ Ինձ տըր-

ուած տեղեկութիւններէն կ'ակնկալէի, որ Թշնամին այդ օրը երեւան պիտի հանէր իր Թնդանօթները, բայց սխալ եղաւ այդ տեղեկութիւնը եւ հետեւաբար ենթադրութիւնը։ Թշնամին կռուեցաւ գնդացիրներով։

Այսպէս, կռիւը տեւեց մինչեւ երեկոյ։ Այդ օրը Թշնամին բաւական մեծ կորուստներ կրեց եւ երեկոյեան իր Քիւլ Վէրէնի Թեւը քաշուեցաւ դէպի Աշքալէ, աջ Թեւը նմանապէս քաշուեցաւ Ծինիս եւ Նէրտիվէն գիւղերը։

Մեր ձախ Թեւի զինուորները, ղեկավարութեամբ չէկ Միքայէլի, բռնեցին Թուրք վիրաւոր գերի մը, որուն ըրած մեր հարցափորձերուն հետեւեալ պատասխանները տուաւ։

— Քանի մը օր առաջ, Ցամի կողմէն մի գունդ Թուրք զինուոր կը յառաջանար լեռնային դժուար բայց կարուկ ճանապարհով դէպի Իլիճա, կտրելու համար Երզնկայէն եւ Բաբերդէն եկող հայ զինուորներու նահանջի գիծը, սակայն Աստուած անոնց գըլխուն փորձանք բերաւ (Ալլահ օնլարըն պաշընա պիր ղազա կէթիրտի վէ հէփսի տօնտուլար) եւ բոլորն ալ սառեցան, Թնդանօթներն ու զէնքերը մնալով ձիւնառատ լերան ծերպերուն մէջ։ Այստեղ եկած զինուորութիւնը շատ մեծ ուժ մը չէ, սակայն անոր միացած են պաշիպոզուքներ, որոնք գլխաւոր կըռուողներն են ձեզի դէմ։

— Թնդանօթ չունի՞ք ձեզի հետ։

— Ո՛չ, Թնդանօթներ չկան, անոնք կը մնան Մամախաթուն եւ դուցէ քանի մը օրէն հոս կը բերուին։

— Քանի՞ գնդացիր ունիք, ո՞վ է ձեր հրամանատարը, ո՞րքան կորուստ ունեցաք։

— Զօրս գնդացիր ունինք, մեր հրամանատարը Վէհիպ պէյն է։ Մեր կորուստը 30–40 սպանեալ եւ վիրաւոր է։

— Ի՞նչ է ձեր հրամանատարին նպատակը, կրնա՞ք բան մը ըսել։

— Նպատակի մասին տեղեկութիւն չունիմ, բայց գիտեմ թէ մինչեւ Էրզրում պիտի երթայ։

Իրիկուն էր․ կարգադրութիւն եղաւ, որ մեր սպաներն ու զինուորներն ամուր պահեն իրենց դիրքերը։ Գիշերը պարզկայ էր եւ ցուրտն ա՛յնքան սաստիկ էր, որ անհրաժեշտ նկատեցինք պահապանները շուտ շուտ փոխել, զանոնք սառելու վտանգէն ազատելու նպատակաւ, իսկ մեր գլխաւոր ուժերը քաշեցինք Գարապըյըգ խաները՝ հանգստանալու, հետեւեալ օրուան կռուին համար։

Օրուան տեղեկագիրը հեռախօսով հաղորդուեցաւ գնդ․ Մորէլին, որ յայտնեց իր գոհունակութիւնը եւ հրահանգեց մնալ դիրքերուն վրայ։

Հազիւ մի ժամ հանգստացեր էինք, երբ Էրզրումէն հեռախօսով լուր տուին՝ ինձ, թէ Ստեփանը 3–4 ընկերներով հասեր է Էրզրում եւ կը սպասէ իմ կարգադրութեան։ Հրահանգեցի որ ընկերներով միասին գայ միանայ մեզի։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Կռուի չորրորդ օրը.— Ստեփան կը հասնի էրզրումէն.— Կեսարացի Ճէպէճի Սարգիս եւ Զպուքլըցի Միքայէլ օրուան հերոսները կը հանդիսանան.— Թշնամին ջարդ կ'ուտէ.— Ալաճա թուրք գիւղի պարագան.— Խմբապետ Եփրեմ եւ թուրք երիտասարդներու մասնակցութիւնը մեր դէմ մղուող կռիւին.— Մորէլ կը հրահանգէ «գաղթեցնել» Ալաճան.— Թնդանօթի առջեւ *ուրուական* մը.— Չորրորդ օրուան կռիւը.— Դիրքերը ձեռքէ ձեռք.— Հինգերորդ օրը.— Կը վճռենք գրաւել Քիւլ Վէրէնը.— Մեր յաղթանակը եւ կորուստները.— Նահանջի նախատեսութիւն:

Առաւօտուն կանուխ կռիւը վերսկսաւ: Թշնամին ամէն ճիգ կը թափէր վերագրաւելու 6,400 բարձունքը՝ մեր նահանջի գիծը կտրելու առաջադրութեամբ: Անոր բոլոր ջանքերն անցան անյաջող, շընորհիւ Յակոբ Կիւրիւնլեանի եւ ընկերներուն քաջարի դիմադրութեան:

Կռիւն այսօր սարսափելի էր, մեր թնդանօթները անդադար կը գոռային եւ թշնամի գնդացիրները անխնայ կը կրակէին:

Ընդհարման ամենատաք միջոցին, Միսաք եկաւ լուր բերաւ, թէ «Քէլէշն եկած է»*. խօսքը Ստեփանի մասին էր: Այսպիսի ժամանակ նոյնիսկ քանի մը մարդու ժամանումը հոգեկան մեծ նշանակութիւն ունի: Երբ ամբողջ ժողովուրդ մը, յիմարացած եւ*

անզգայ, ճակատին ետեւ անտարբեր կը թափառի եւ քանի մը հազար ընտրեալներ միայն կը պաշտպանեն երկիրը եւ կը կռուին, խմբակի մը երեւումը, այո՛, մեծ քաջալերութիւն է կռուողին:

Արդարեւ, չքացան բոլոր յոգնութիւններս, ականջներս չլսեցին կարծես թնդանօթներու, գնդացիրներու, հրացաններու որոտն ու պայթիւնը, երբ Ստեփան կանգնեցաւ առջեւս: Ան կուգար այն ճամբէն՝ ուրկէ հայ ժողովուրդը, հայ հանրային գործիչները եւ հայ զօրավարները մեծ օգնական ուժեր պիտի ղրկէին եւ չէին ղրկեր:

Դիրքերու եւ սպաներու հետ կարգադրութիւն ընելէ ետք, խօսեցայ այս քաջասիրտ ու հաւատարիմ տղուն:

— Ստեփա՛ն, արդեօք տեղեկութիւն ունի՞ս Խոտորջուրի տղաներուն մասին: Այնտեղը քանի՞ հոգի կան հիմա եւ ի՛նչ եղաւ անոնց վիճակը:

— Տղաներէն ո՛չ մէկ տեղեկութիւն ունիմ, միայն գիտեմ թէ անոնց թիւը 70-ի կը հասնի: Պետրոսը նշանակած եմ անոնց խմբապետ:

Միջանկեալ այս հարցումն ընելով, դարձանք կարեւոր գործերու: Հարցուցի թէ Թիֆլիսէն ե՞րբ մեկներ է, օգնական ուժեր պիտի գա՞ն, Անդրանիկ ե՞րբ կը հասնի, Սերոբը ե՞րբ կուգայ, եւայլն:

— Տասնեւհինգ օրէ ի վեր մեկնած եմ Թիֆլիսէն, ուր Զօր. Նազարպէկով կը կազմակերպէր հայկական քորփուսը (զօրաբանակ) եւ զանազան կոչեր հրատարակած էր՝ կամաւորներ հաւաքելու նպատակաւ: Ես այն կարծիքէն եմ, որ մօտ ատենէն նոր ուժեր չեն հասնիր: Եթէ երկու ամիս կարենանք պահել Էրզրումը, գուցէ մաս մը ուժեր գան, առայժմ ո՛չ: Անդրանիկ տակաւին Սարի Գամիշ կը գտնուի

եւ երկար ու յուզումնալի կոչերէ յետոյ, հազիւ 200 հոգի հաւաքած է իր շուրջը: Անոր գալը յայտնի չէ: Սերոբը ինէ երկու օր վերջ ճամբայ պիտի ելլէր Սարգիս Արմաղանեանի հետ եւ գուցէ 4–5 օր ետք Խրզլրում լինի:

Եւ Ստեփան այս տեղեկութիւնները տալէ ետք՝ մեկնեցաւ կռուի գիծերուն մէջ՝ դիրք բռնելու եւ կռուելու:

* * *

Կռիւը ամբողջ օրը չկորսնցուց իր սաստկութիւնը, մինչեւ երեկոյ եղաւ: Այս օրը, պէտք է առանձին հաճոյքով ըսեմ այս պարագան, մեր զինուորները մարդու պէս եւ քաջութեամբ դիմադրաւեցին թշնամիին կրակը եւ թոյլ չտուին որ ան քայլ մը իսկ յառաջանայ իր խրամատներէն: Եւ ընդհակառակը, մեր զօրքերը կ'ուզէին գրոհ տալ եւ փախուստի մատնել թշնամին: Գրոհի այսպիսի հրաման մը չտրուեցաւ անոնց, պարզ այն պատճառաւ, որ կը հաւատայինք թէ թշնամին հալածելը քանի մը օրուան համար՝ վճռական արդիւնք մը պիտի չապահովէր մեզի, բացի վնասէն: Թշնամիին ուժերը ամէն օր կը շատնային, իսկ մերն երթալով կը պակսէր:

Օրուան կռուի հերոսներն էին Կեսարացի Ճէպէճի Սարգիսը եւ Զպուքլըցի Միքայէլը, որոնք մեր ձախ թեւը կը բռնէին եւ թշնամին քշելով Ճինիսի դիմացի բլուրներուն վրայ ամրացած դիրքերէն՝ լեցուցեր էին ձորի մը մէջ եւ փառաւոր ջարդ մը տուած էին անոր:

Մեր ամբողջ կորուստն էր երեք վիրաւոր եւ երկու սպանեալ: Թշնամի կորուստներու մասին չենք կրնար որոշ թիւ մը տալ, միայն պարզ էր թէ

անոր սպանեալներու եւ վիրաւորներու քանակը շատ մեծ էր։

Այսպէս գիշերուան հետ կռիւը վերջ գտաւ։

Թշնամիի ցորեկուան շարժումներէն կռահեցինք հետապնդած նպատակը, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ կտրել մեր նահանջի գիծը։ Խորհրդակցութիւն ունեցանք այս առթիւ, եւ որոշեցինք ջոկատ մը զինուոր ուղարկել Ալաճա Թրքաբնակ գիւղը։ Այս կէտը մեզ կ՚ապահովէր պաշարուելու վտանգէն։

Երբ մեր ղրկած ջոկատը Ալաճա հասաւ, ըստ կարգի պահապաններ նշանակեց վտանգաւոր կէտերու վրայ։ Կէս գիշերին մեր պահապանները նկատեցին որ խումբ մը մարդիկ գաղտագողի ճամբաներով կ՚ուզեն գիւղ մտնել։ Լուր կուտան խմբապետ Եփրեմին, որ իր ամբողջ ջոկատով դուրս կուգայ եւ հրաման կ՚ընէ կրակելու։ Համազարկերը երկար չեն տեւեր, որովհետեւ դրսէն եկողները տեղի կուտան եւ կը փախչին։ Եփրեմ կը սկսի գիւղի Թուրքերը հարցուփորձի ենթարկել, իմանալու համար եկուորներու ինքնութիւնը։ Հարցաքննուողներէն շատերը կ՚ուրանան, բայց մէկը կը խոստովանի եւ կ՚ըսէ թէ իրենց գիւղի երիտասարդներն են անոնք, որ ցորեկ ատեն կ՚երթան կը կռուին Թուրք զօրքին հետ եւ իրիկունը տուն կը վերադառնան։

Խոստովանող Թուրքը հսկողութեան ներքեւ ղրկուեցաւ մեզի։ Սպայ Ամիրեան քննեց եւ տեղեկացաւ որ Էրզրումի շրջանին բոլոր Թուրք գիւղերու երիտասարդները գացած միացած են մեզի դէմ կռուող թշնամի ուժերուն։

Ստացուած բոլոր տեղեկութիւնները հաղորդուեցան գնդ. Մորէլին, որ հրահանգեց Ալաճան «պաղթեցնել» դէպի Կարնոյ շրջանը եւ ուժեղ պա-

Հակախումբ մը դնել Ալաճայի շրջակայքը։ Հրամանը իսկոյն գործադրուեցաւ եւ առտուն այդ գիւղին բնակիչները արդէն գաղթեցուած էին դէպի Գավուրմա Չուքուր։

Կէս գիշերին, Ճինիսի հանդիպակաց դիրքերու մեր պահապանները տեղեկութիւն տուին թէ մեծ աղմուկ կը լսուի այդ կողմէն, եւ, ըստ երեւոյթին, թշնամին մեծ ուժեր կը ստանար։

Չուզեցինք թշնամին հանգիստ թողուլ գիշերը եւ խորհրդակցութենէ մը յետոյ, օգտուելով պարզկայ եւ լուսնակ գիշերէն, կարգադրեցինք թնդանօթը մօտեցնել Ներտիվէնլիի եւ քանի մը ռումբ արձակել, ինչ որ տեղի ունեցաւ։ Հոս՝ հետաքրքիր դէպք մը.—

Երբ մեր թնդանօթը լռեց, նկատեցի որ նոյն թնդանօթի առջեւ երկար սպիտակ չալիկով մէկը կը շրջէր։ Կարծելով որ մերիններէն է, մասնաւոր ուշադրութիւն չդարձուցի, բայց քիչ յետոյ երբ աներեւութացաւ ան, Դաւիթ անուն զինուոր մը եկաւ ինծ յայտնեց թէ սպիտակ չալիկով ուրուականը Թուրք լրտես մըն էր։ Ուղղակի ապշեցայ եւ հարցուցի—.

— Ի՞նչպէս թէ Թուրք էր ան։

— Այո՛, Թուրքերու դիրքերէն ելաւ եւ ես նըկատեցի։

— Հապա ինչո՞ւ չզարկիր, լուր չտուիր, եւ չի հետեւեցար։

— Չգիտե՛մ, այդ զինուորը մեզ հիպնոսացո՞ւց թէ վախցանք։ Ոչինչով չեմ կրնար բացատրել, միայն դէպքը կը պատմեմ։

Զինուորներ ղրկեցի այդ ուրուականը գտնելու, բայց ապարդիւն։

* * *

Կռիւին չորրորդ օրը սկսաւ թշնամիի սաստիկ կրակով մը։ Նախորդ իրիկուն չէինք սխալած՝ են-թադրելով որ թշնամին նոր ուժեր կը ստանար, ո-րովհետեւ յառաջացող զօրաց շղթաները այդ ցոյց կուտային։ Գնդակները սուլելով եւ վզզալով կը ճեղքէին օդը, կ'անցնէին մեր վերեւէն եւ կ'երթա-յին հեռուն խրելու ձիւնին մէջ։

Կռիւի յաջողութիւնը այդ օր փոփոխական ե-ղաւ։ Դիրքերը ձեռքէ ձեռք անցան եւ օրուան կռիւը վերջացաւ առանց արդիւնքի։

Օրուան տեղեկագիրը գնդ. Մորէլի հաղորդելէ յետոյ, պահանջեցի նոր ուժեր, գոնէ մեր կորուստ-ներու տեղը լեցնելու, սակայն Մորէլ պատասխանեց թէ զինուոր մը իսկ չունէր օգնութեան ղրկելու։ Մուրատը կար անշուշտ քանի մը զինուորներով, բայց անոր ներկայութիւնը Կարնոյ մէջ՝ անհրա-ժեշտ էր գնդ. Մորէլին՝ անակնկալ պատահարներու դիմագրաւելու համար։

— Դուք յենուեցէք ձեր ուժերուն վրայ, կ'ըսէր Մորէլ, եւ եթէ թշնամին չարունակէ իր ուժեղ գրո-հը, քաշուեցէ՛ք Իլիճա։

Գիշերը սարսափելիօրէն ցուրտ էր, զինուորնե-րը կը տրտնջային եւ չէին կրնար պահակութիւն ը-նել։ Ստիպուած էինք ամէն կէս ժամ մի անգամ փո-խել պահակները, սակայն դիրքերն այնչա՛փ հեռու էին, որ մեր զինուորները ամբողջ գիշերը երթ ու դարձի մէջ մնացին, մինչեւ որ լոյսը բացուեցաւ։

Թշնամին իր «բարի լոյս»ն ըսաւ ընդհանուր հա-մազարկով մը, որմէ կը դատէինք թէ կռուող ուժե-րը դարձեալ ստուարացեր են։ Կը թուէր թէ պիտի ունենայինք անհաւասար կռիւ մը, սակայն տեսակ

մը բախտաւորութիւն կը նկատէինք որ Թշնամին Թնդանօթէ զուրկ էր։

* * *

Սխալած չէինք։ Թշնամին իր յարձակումները սկսաւ Թարմ ուժերով եւ Երկան Մասուրի կողմէն մեծ զօրասիւներ արձակեց դէպի Քիւլ Վէրէն, նպատակ ունենալով գրաւել այդ գիւղը։ Արդ, նկատելով որ մեր ուժը տկար պիտի լինի դիմադրաւելու Թուրք յարձակման ուժեղ Թափին, մաս մը զօրք քաշեցինք Ճինիսէն եւ ղրկեցինք Քիւլ Վէրէնի մեր դիրքին օգնութեան, միեւնոյն ատեն մեր Թնդանօթներու եւ գնդացիրներու կրակը առաւելագոյն չափով կեդրոնացուցինք այդ ուղղութեան վրայ։

Թշնամին արհամարհեց մեր կրակը եւ բազմաթիւ զոհերու գնով յաջողեցաւ, կէսօրէն առաջ, գրաւել Քիւլ Վէրէնը։ Մեր կացութիւնը՝ այս գրաւումով՝ դարձաւ տագնապալի։ Մեր առջեւ երկու ճանապարհ կը մնար.— Նահանջել Ալաճայի վրայով դէպի Իլիճա, կամ գերբնական ճիգերով վերագրաւել մենէ խլուած Քիւլ Վէրէնի կարեւոր բարձունքները։

Սակայն տաքցած եւ գինովցած էինք վառօդի եւ Թնդանօթի ծուխով եւ պիտի չնահանջէինք, տեղի պիտի չտայինք Թուրքերուն եւ պիտի վճռէինք հակայարձակմամբ։ Վճռեցինք ամէն գնով վերագրաւել Քիւլ Վէրէնն իր բարձունքներով։ Ուստի նորէն քանի մը զինուորներ հաւաքեցինք զանազան դիրքերէ եւ կեդրոնացուցինք նպատակայարմար կէտերու վրայ։ Խիստ հրամաններ տուինք Թնդանօթաձիգներուն՝ միահամուռ, ուժեղ եւ դժոխային կրակ մը կեդրոնացնելու Քիւլ Վէրէնը գրաւող Թըշ-

նամիին գլխուն։ Հրաման տուինք Ամիրեանին, երկու Միքայէլներուն եւ Ցակոբ Կիւրիւնլեանին, որպէսզի սկսին յարձակողականի՝ մեր թնդանօթներու կրակին պաշտպանութեան ներքեւ, ամէն գնով վերագրաւելու ձեռքէ հանուած դիրքերը։ Դարձեալ, Ալաճան գրաւող Եփրեմի յիսնեակին հրաման տրուեցաւ թշնամին հարուածելու կողէն։

Եւ կռիւը վերսկսաւ ահեղ թափով՝ երեք ժամ անդադար։ Երեկոյեան դէմ թշնամին դուրս տուաւ իր լափածը եւ սկսաւ նահանջել Քիւլ Վէրէնէն։ Մեր թնդանօթները շարունակեցին ծեծել անոնց անցած ճամբան։ Կրնաք երեւակայել, թէ որչա՜փ մեծ էր ոգեւորութիւնը մեր զինուորներուն, որովհետեւ թնդելով ձիւնապատ սարերն ու ձորերը, անոնք հալածեցին թշնամին մինչեւ Երկան Մասուր։

Այս կռուի ընթացքին մենք ունեցանք եօթը սպանեալ եւ տասնմէկ վիրաւոր. այս վերջինները ղրկեցինք Կարին։ Թշնամիին կորուստը անյայտ մնաց, որովհետեւ յոգնած էինք եւ չհետաքրքրուեցանք անոնց ինկած դիակներով։

Օրուան յաղթանակը, ուրեմն, մնաց մեզի, սակայն, ի՞նչ օգուտ, որ այդ յաղթանակի պտուղները վայելելու համար պէտք ունէինք օգնական ուժերու, որոնք երբեք չհասան։ Երբ պատերազմի դաշտին վրայ յաղթանակներ կը տանիք եւ հողեր կը գրաւէք թշնամիէն, չահուած դետինը պահելու եւ նոր գրաւումներ ապահովելու համար կարեւոր ու էական է ունենալ համապատասխան ուժեր։

Գարապըյըգի կռուին ճակատը քսան քիլոմէթր աղեղ մը կը ձեւացնէր եւ մեր փոքրաթիւ ուժը ցանցառ կերպով ցրուած էր թշնամի մեծ ուժերուն դէմ։ Թշնամին ունէր 6000 կանոնաւոր եւ անկանոն զօրք,

իսկ մերը հազիւ 400–ի կը հասնէր։ Պատերազմի թաքթիք մըն է նահանջող եւ պարտեալ զինուորին հանգիստ չտալ եւ ոչ ալ ժամանակ վերակազմուելու, սակայն այդ բանը մեր ուժերէն բարձր էր։ Այս էր մեր դժբախտ զինուորական կացութիւնը, որուն համաձայն ալ տուինք մեր տեղեկագիրը եւ ըրինք կարգադրութիւններ՝ սպասելով հետեւեալ օրուան կռուին։

Գիշերը Ստեփանի հետ շրջեցանք դիրքերը՝ հասկնալու համար պահապան զինուորներու տրամադրութիւնը եւ լսելու խմբապետներու կարծիքները կռուող զինուորութեան մասին։

Բոլոր տեղեկութիւնները կը հաստատէին, թէ մեր զինուորներու բարոյական կորովը բարձր էր, սակայն ցուրտն ու բուքը եւ զինուորի չարքաշ ամենօրեայ անհաւասար կռիւները, նաեւ նոր ու թարմ ուժերու պակասը կը խանգարէին անոնց վաղուան լաւատեսութիւնը։ Մեր զինուորները կ՚առարկէին իրենց խմբապետներուն, թէ մեր ամենօրեայ կորուստներուն տեղ նորեր չեն բռներ, մինչ Թուրքերը ո՛չ միայն կը լեցնէին պարապները, այլ աւելի եւ աւելի կը ստուարանային։ Այս հաշուով մեր զօրքը երթալով պիտի փճանար եւ թշնամին նոյն համեմատութեամբ պիտի բազմապատկուէր։

Այս պարագաներն ի նկատի ունենալով, ըսի Ստեփանին.

— Մենք այստեղ երկար չենք կրնար մնալ, ուստի վաղն ալ կը տանինք կռիւը եւ եթէ այսպէս ուժեր չստանանք, խոհեմութիւն պիտի լինի քաշուիլ Իլիճայի գծին վրայ, ուր գուցէ գան միանան մեզի Կարնոյ երիտասարդները եւ ըստ ծրագրի մղեն վճռական ճակատամարտը։ Մեր քաշուիլը եւ կը

ճշդէ սա պարագան, որ Կարնոյ երիտասարդութիւնը կը միանայ մեզի եւ կամ կ'երթայ կը քաշուի իր մեղկ, թուլամորթ եւ ստորնաքարշ կեանքը քաշքըշելու 1914ի սահմաններէն անդին։ Ահա կ'անցնին օրերը եւ Կարնոյ պաշտօնական մարդիկը եւ զէնքի յարմար երիտասարդները չեն երեւիր պատուոյ դաշտին վրայ։ Անոնք կը շրջին Էրզրումի փողոցները, կախած երկայն թուրեր, եւ կրելով զինուորական փայլուն կոճակներ։ Անոնք կը սոնքան, կը յոխորտան քաղաքի ծուռ ու մուռ փողոցներում, մինչ աստին՝ քանի մը քիլոմէթր հեռու իրենց աքլորանոցէն՝ տեղի կ'ունենան ճակատագրական կռիւներ եւ բախտորոշ դէպքեր։ Ահա Աղամալեան մը, ահա Ռուբէն Տէր Ղեւոնդեան մը, որ պատասխանատու դերեր ստանձնած են եւ ցոյց չեն տար իրենց շնորհքը։ Գիտե՛մ որ այս թուլամորթութիւնը պիտի վերագրուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան, բայց ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը պիտի լինի մեղաւորը։ Քաղաքի մը մէջ, ինչպիսին է Թիֆլիսը, մօտ 200,000 հայութիւն կեդրոնացած է այս պահուս, եւ կազմըւած է խառն մարմին մը՝ վարելու համար գործերը։ Այդ մարմնին կը մասնակցին Ժողովրդականներ, Դաշնակցականներ, Ս. Դ. Հնչակեաններ, Սոցիալ Դեմոկրատներ, կղերականներ եւ չէզոքներ, վերջապէս հայ ժողովրդի բոլոր խաւերն ունին իրենց ներկայացուցիչները, ի վերայ այսր ամենայնի, կայ եւ Արեւմտահայ Մարմին մը։ Այս բոլոր պատասխանատու անձերու եւ մարմիններու մէջէն ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը պիտի նկատուի պատասխանատու։ Եւ այս տարրերը ափսո՛ս որ ճոռոմաբան գրոյցներով ու ճառերով կը սպաննեն մեր թանկագին ժամանակները, մինչդեռ քիչ մը եռանդ եւ

գործելու կամք կրնային հրաշքներ առաջ բերել։

Կռուի դաշտին մէջ եւ գիշերը գուցէ անբնական թուին այս խորհրդածութիւնները, սակայն փաստ են։

Գիշերն անցաւ խաղաղ, բայց ցուրտն հետզհետէ սաստկացաւ եւ անտանելի դարձաւ մեր յոգնած եւ պարտասուն զինուորութեան։ Հարկաւ միայն մեր զինուորութեան համար չէր բնութեան այս խստութիւնը, սակայն թշնամին ստուարաթիւ էր եւ կրնար պահակներ ընտրել ցորեկուան կռիւներուն չը մասնակցողներէն կամ նորեկներէն, մինչ մերինները ցորեկին պիտի կռուէին անդադար, եւ գիշերը պահակ պիտի կանգնէին առանց հանգիստ քուն մը քաշելու։

ԳԼՈՒԽ Ե·

Գարաբըյըգի կռիւին վեցերորդ եւ վերջին օրը·— Թշնամին նոր յատակագծի վրայ կը յարձակի եւ կ'առաջանայ·— Զինուորական խորհուրդ·— Նահանջի որոշում եւ կարգադրութիւն·— Շունս չը կար·— Ետ՝ դէպի այրուող խաները·— Հաւատարիմ շունս պայուսակիս վրայ·— Իլիճան իբրեւ նոր գիծ·— Ալաճա գիւղը կ'այրենք եւ Արջիկի վրայ գըրոհ կուտանք·— Մեր զոհերը·— Մաքրագործում թուրք գիւղերու·— կռիւներ Թարքունի շուրջը եւ հարիւրաւոր թուրք զոհեր·— Թոռիկի երեք օրուան կռիւները·— Կարնոյ դաշտին մէջ ո՛չ հայ եւ ոչ թուրք·— Գնդ· Մորէլ եւ երկու անգլիացի սպաներ կու գան Իլիճա·— Թշնամի սաւառնակ մը:

Առաւօտը բացուեցաւ թշնամիին հրացանաձըգութեամբ, սակայն կը նկատէինք որ կրակին թափը թոյլ էր· ասկէ կը հետեւցնէինք որ թշնամին նոր յատակագծի մը վրայ կը գործէ եւ նպատակ ունի միայն մեզ զբաղեցնելու: Այս թաքթիք*ը տեւեց մինչեւ երեկոյեան ժամը երեք, երբ մեր զինուորները տեղեկացուցին, թէ Երզնկայի կողմէն օգնական ուժեր կը հասնին թշնամիին՝ Եէնի Քէօյի ճանապարհով: Արդարեւ հազիւ մի ժամ անցեր էր, երբ թշնամին սկսաւ յարձակում գործել Ձինիսի ուղղութեամբ: Կռիւը տաքցաւ, հրացանները սկըսան պայթիլ եւ թշնամի գնդացիրները կարկուտի նման գնդակ տեղացին մեր վրայ: Դեռ մութը չկո-*

խած, անոնք կրցան երկու կարեւոր դիրքեր գրաւել մենէ։ Մեր թնդանօթները գործեցին այդ ուղղութեամբ, ուր եւ զինուոր կեդրոնացուցինք, բայց չյաջողեցանք ոեւէ չօշափելի արդիւնք ձեռք բերել. միակ արդիւնքն այն եղաւ որ կեցուցինք թշնամի յառաջխաղացքը։

Կռիւը վերջ գտաւ մեր կողմէն առանց կորուստի։

Երեկոյեան զինուորական խորհուրդ մը ունեցանք, ուր ուզեցի իմանալ գնդ. Մէճլումի եւ ըսպաններուն կարծիքները զինուորական կացութեան մասին։ Բոլորը միասին յայտնեցին այն՝ թէ գուցէ մի քանի օր եւս կարենանք դիմադրել ներկայ դիրքերու մէջ, տալով մաս մը զոհեր եւս, սակայն ի՞նչ պիտի լինէր հետեւանքը. մենք ամէն օր պիտի ըսպառէինք, իսկ թշնամին պիտի ուժեղնար։ Եւ իրաւ, կը նկատէինք որ թշնամին վերջին օրերս կռուի ճակատի աղեղը կը լայնցնէր եւ գուցէ օր մըն ալ լայն գծի վրայ մեզ պաշարէր։

Փաստերու եւ տուեալներու հիման վրայ, որոշեցինք այս գիշեր նահանջել եւ ամրանալ Իլիճայի գծին վրայ։ Հետեւաբար յանձնարարեցի պատրաստել նահանջի յատակագիծը եւ որոշեալ ժամուն սկսիլ գործադրութեան։ Գիշերուան ժամը 4-ին պիտի սկսէին նահանջի գործողութիւնները եւ լուսաբացին վերջին զինուորը մեկնած պիտի ըլլար դիրքերէն։ Ամենէն վերջը պիտի մեկնէի ես՝ վաթսուն ձիաւորներով, կրակի մատնելէ յետոյ Գարապըյըգի խաները եւ զինուորական պահեստները։

Այս իրադարձութիւնները իրենց բոլոր մանրամասնութեամբ հաղորդեցինք գնդ. Մորէլին, որմէ հրահանգ ուզեցինք։

— Քանի որ չենք կրնար օգնական ուժ ղրկել եւ եթէ չէք կրնար դիրքերը պահել, խոհեմութիւն է քաշուիլ Իլիճա, ուր կը գտնուի կապիտան Միրիմանով իր զօրքով։

Նահանջի յառաջագիծը սկսաւ գործադրուիլ ժամը 4–ին։ Նախ մեկնեցաւ պաշարատար խումբը, յետոյ վաշտ մը հետեւակ, ապա թնդանօթներն ու գնդացիրային խումբը, եւ նորէն հետեւակները։ Դիրքերու պահակները պիտի լքէին իրենց տեղերը եւ մեկնէին ամենէն վերջը։

Պէտք է ըսեմ, որ ամէն դիրքէ մեկնող պահակներու խումբը պիտի գար հաղորդէր ինծ իր մեկնումը, որպէսզի սխալներ տեղի չունենային։ Այսպէս ալ անցան բոլորը, բացի 6400 բարձունքի պահակէն, որուն ի զուր սպասեցի բաւական ատեն։ Ցապաղման պատճառը հարցուցի լրատարին, որ յայտնեց թէ մոռացմամբ լուր տուած չէր։

Իսկոյն Ստեփանը երկու զինուորներով ուղարկեցի եւ բոլորը միասին վերադարձան։ Բայց արդէն լուսաբաց էր։ Վերջին պահակն ալ անցաւ գընաց, իսկ մենք դեռ երկար սպասելէ ետք, կրակ տուինք պահեստներուն եւ խաներուն։

Ծուխը բարձրացաւ երկինք եւ մենք ճամբայ ինկանք։ Ցուրտը սովորականէն սաստիկ էր եւ կը թափանցէր մեր ոսկորներուն։ Սեւ գետի քամին կը փչէր մեր երեսին եւ կը սառեցնէր ձիաւորներուս ոտքերն ու ձեռքերը։

Այսպէս մտրակեցինք մեր ձիերը եւ կտրեցինք եօթը քիլոմէթր ճամբայ։ Ցանկարծ նկատեցի, որ Վիքթոր չունիս չկայ։ Դարձայ Միսաքին եւ Ստեփանին հարցնելու, թէ ո՞ւր է հաւատարիմ եւ օգտակար կենդանիս։

Զինուորները նայեցան իրենց չորս բոլորը, բայց չգտան զայն: Երկու զինուոր յայտնեցին, թէ տեսած էին որ մեկնող զինուորական խումբերուն հետ ա՛ն ալ մեկնած էր:

— Դա՛ անկարելի է, ըսի, շունս չէր թողուր զիս եւ ընկերանար ուրիշներու:

— Շատ հաւանական է, ըսաւ Միսաք, որ շունը դուրս ելած չլինի ցուրտէն եւ խաները մնացած լինի:

— Այնուամենայնիւ ես պէտք է վերադառնամ եւ ստուգեմ իրողութիւնը:

Միսաք եւ զինուորներն ուզեցին արգելք հանդիսանալ իմ վերադարձին դէպի խաները, սակայն պնդեցի, մանաւանդ երբ իմացայ թէ Միսաք իմ կարեւոր թուղթերու պայուսակը (խուրջին) Գարապըյըղի խանը մոռցեր է:

Սէմէտ Խանին գլուխը դարձուցի եւ մտրակեցի: Ստեփան եւ Միսաք հետեւեցան ինձ: Կէս ժամէն խաներն հասանք: Կրակը կը լափէր ամէն ինչ, բացի այն սենեակէն՝ ուր կը բնակէի ես: Երբ խանին մօտեցայ, շունս սկսաւ հաչել: Միսաք ներս մտաւ բարկացած՝ մտրակելու շունը, սակայն ի՜նչ տեսնէ, շունը նստած էր պայուսակիս վրայ: Երբ Միսաք վեր առաւ պայուսակը, շունս իսկոյն դուրս ցատկեց սենեակէն եւ սկսաւ մեր երեսն ի վեր հաչել եւ վազել մեր ետեւէն:

Թշնամին հեռուէն նշմարելով մեզ՝ սկսաւ կըրակել ըստ բախտի, սակայն մենք պէտք չտեսանք անոր պատասխանելու:

Այսպէս շարունակեցինք 38 քիլոմէթր ճամբան դէպի Իլիճա, ուր հասանք երեկոյեան:

Միրիմանով հոս էր իր գումարտակով: Մեր

զօքերը տեղաւորուեցան կանգուն մնացած գիւղական տուներու մէջ։ Մեր նահանջի զեկուցումը տալէ յետոյ, գնդ. Մորէլէն խնդրեցինք կարգադրութիւն, որուն համաձայն Միրիմանով ենթարկուեցաւ իմ հրամանին։ Այսպէս իմ զօրքերու թիւը բարձրացաւ 6–700–ի։

Սպաներու հետ համախորհուրդ յարդարեցինք կռուի մեր նոր ճակատը, եւ նշանակեցինք խուզարկու խումբեր զանազան ուղղութեամբ։ Հետեւեալ օրը Գարապըյըղի կողմը ղրկուած փուզարկու խումբը տեղեկութիւն բերաւ, թէ Թուրքերը հասած են Ալաճա եւ Արջիկ գիւղերը։ Եփրեմի յիսնեակը անհոգ գտնուելով, նահանջի ատեն չէր այրած Ալաճան, ուր թշնամին այժմ պատսպարան կը գտնէր։ Ուստի որոշեցինք յաջորդ օրը առտուն կանուխ յարձակմամբ գրաւել յիշեալ երկու գիւղերը եւ այրել։

Այսպէս, առտուն կանուխ, դեռ լոյսը չբացուած, կտրեցինք տասնեւհինգ քիլոմէթր ճանապարհ եւ արեւածագին սկսանք ռմբակոծել Ալաճան։ Յանկարծակիի եկած թշնամին սկսաւ անկարգօրէն փախուստի դիմել։ Զինուորները հետապնդեցին եւ գիւղը գրաւելով՝ կրակի տուին. ամենէն առաջ խարոյկը վառեցինք գիւղի մինարէէն, որ փայտաշէն էր։ Յետոյ անցանք Արջիկ, ուր ամրացած թշնամին չատ ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տուաւ, եւ որովհետեւ վճռած էինք թշնամին տեղահան ընել, կըրկնապատկեցինք մեր ճիգերը եւ մեր ու ղարապաղցի կտրիճները չընկրկելով թշնամիի կրակէն, հուռռա գոչեցին եւ գրաւեցին այս գիւղը, կռուի դաշտին վրայ թողելով սպանեալներ։

Դժբախտաբար այս կռիւը աժան չչահեցանք,

ռուս սպայ մը եւ քանի մը զինուորներ զոհուեցան։ Օրն արդէն իրիկուն էր եւ մեր ծրագիրը գլուխ ելած, ուստի քաշուեցանք Իլիճա։

Մեր տեղեկագիրը տուինք գնդ. Մորէլին եւ հրահանգ ստացանք մաքրել Էրզրումի հիւսիս արեւմտակողմի բոլոր Թուրք գիւղերը, որոնց թիւը կը հասնէր շուրջ 27-ի։ Մորէլ կը տեղեկացնէր թէ սպայ Մակեդոն հրաման ունի անցնիլ Ումուտում եւ թեքուելով Թոսիկ՝ գալ միանալու մեր ուժերուն, ճանապարհի բոլոր Թուրք գիւղերը մաքրելէ յետոյ։

Հետեւեալ օրը առտուն, մաս մը զօրքով, երկու թնդանօթով եւ երկու գնդացիրով անցանք Ղարարգի կամուրջը եւ դիմեցինք Թարքուն տաճկական գիւղը։ Մեր թնդանօթները սկսան գործի։ Թուրք գիւղացիները փոխանակ սպիտակ դրօշ պարզելու՝ կրակ բացին մեր վրայ։ Կռիւն սկսաւ եւ տեսանք որ Թարքունի եւ շրջակայքը գտնուող գիւղերուն մէջ ամրացած էին մեծ թիւով Թուրք զինուորներ։

Մեր յարձակումները մինչեւ երեկոյ ետ մղուեցան թշնամիին կողմէ եւ ոեւէ յաջողութիւն եւ կորուստ չունեցանք։ Գիշերը քաշուեցանք Օգնի եւ Ղարարգ գիւղերը՝ պատրաստուելու հետեւեալ օրուան կռիւին։

Մեր անյաջողութիւնը տեղեկացուցինք գնդ. Մորէլին, որ կարգադրեց զինուորներու եւ թնդանօթներու թիւն աւելցնել այն պայմանով, որ պիտի տեղափոխէինք Իլիճայի ամբողջ ուժն ու թնդանօթները դէպի կռուի վայրը, իսկ Իլիճան պիտի պահէին Կարինէն ղրկուած նոր զինուորները եւ Ժան Ժամկոչեանի երկու թնդանօթները։ Այս կարգադրութիւնը հաղորդեցի Միրիմանովին, եւ հրահան-

գեցի որ Իլիճայի պաշտպանութիւնը յանձնէ Նորեկներուն եւ ինք ամբողջ ուժով գայ միանայ մեզի։

Առտուն Միրիմանով եկաւ միացաւ եւ կարգադրեցինք երեք կէտերէ յարձակիլ յամառ թշնամիին վրայ Թարքունի մէջ։ Մեր չորս թնդանօթները սաստիկ կրակ բացին, որուն պաշտպանութեան ներքեւ զօրքերը յառաջացան դէպի գիւղ։ Թշնամին տանիքներու վրայէն, քիւերու տակէն եւ մօտակայ բլուրներէն ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տուաւ մինչեւ կէսօր, երբ մեր զօրքերը յաջողեցան գրաւել գիւղը, սպաննելով հարիւրաւոր Թուրք զինուորներ եւ գիւղացիներ։

Այսպէս, իրարու ետեւէ գրաւեցինք չորք մը Թուրք գիւղեր եւ փախստական թշնամին գնաց ամրացաւ Թոսիկ։ Մակեդոնի զօրամասը, ըստ հրահանգի, քանդելով իր գծին վրայ գտնուած գիւղերը, եկաւ բռնեց Թոսիկի արեւելակողմի դիրքերը եւ գիշերեցինք Ըղտաձոր գիւղը։

Յաջորդ առտու, լուսաբացին, յարձակեցանք Թոսիկի վրայ եւ մեր զօրքէն մաս մը, թնդանօթով մը, ղրկեցինք Վերին Արջիկի վրայ։ Կռիւները տեւեցին մինչեւ երեկոյ եւ յաջողեցանք գրաւել Վերին Արջիկը, սակայն թշնամին կրցաւ պահել Թոսիկը։

Ամբողջ երեք օր տեւեցին Թոսիկի շուրջ մեր մղած կռիւները, եւ թշնամին, վերջ ի վերջոյ պարտուեցաւ եւ Ըղտաձորի անցքէն սկսաւ նահանջել դէպի Տուշլու Բունար։ Մեր զօրքերը մագլցելով ձիւնապատ լեռներէն՝ թշնամիին մի մասը կտրեցին Ըղտաձոր եայլայի առջեւ եւ փառաւոր ջարդ մը տուին, մաս մը փախստականներ առնելով գերի։

Ոգեւորութիւնը մեծ եղաւ։ Կարնոյ դաշտը ամբողջովին մաքրուեցաւ թշնամի բնակչութենէ մը։

Այլեւս ոչ հայ մնաց եւ ոչ Թուրք։ Անասունները մնացին անտէր ու անտիրական։

Մակեդոնի զօրամասը եկաւ միացաւ մեզի, եւ մեծ եղաւ զարմանքս, երբ տեսայ Սարգիս Արմաղանեանն ու Սերոբը, որոնք մասնակցած էին այս բոլոր կռիւներուն։

Թշնամին որոշ սահմանի վրայ քշելէ յետոյ, վերադարձանք Իլիճա։

Այս անգամ վերստին կազմեցինք եւ յարդարեցինք մեր ռազմական ճակատը։ Երբ նոր դիրքերէն կը վերադառնայինք, գնդ. Մորէլ եւ երկու անգլիացի սպաներ եկան մեզի եւ զինուորներու տեսութեան։ Անոնք զինուորներուն մի քանի քաջալերական խօսքեր ուղղելէ յետոյ, ցանկութիւն յայտնեցին տեսնել մեր նոր դիրքերը։ Կապիտան Միրիմանով քարտէսի վրայ ուզեց ցոյց տալ իւրաքանչիւր դիրքի վայրը, սակայն անգլիացի սպաները կամեցան անձամբ քննութեան ենթարկել։ Երբ միասին կ'երթայինք դէպի դիրքերը, ահա մի սաւառնակ Էրզրումի վրայով եկաւ դէպի մեզ։ Ամէնքս կարծեցինք թէ Սարիղամիշէն եկած սաւառնակ մըն էր, որովհետեւ այնքան ցածէն կը թռչէր, որ չէինք կասկածիր անոր ինքնութեան վրայ, մանաւանդ ռուսական դրօշը յայտնի կ'երեւէր։ Եթէ պահ մը կասկածէինք, շատ հեշտ էր վար առնել զայն, քանի որ 1,200 ոտք բարձրութենէ մը հազիւ կը թռչէր։ Գնդ. Մորէլ կը զարմանար թէ ինչո՞ւ Կարինէն ոեւէ լուր չտուին այս օդանաւի մասին, ուստի հեռախօսով իսկոյն տեղեկութիւն ուզեց։ Ստացուած պատասխանէն պարզուեցաւ թէ օդանաւը Թրքական էր։ Սա եւս աւելորդ փաստ մըն էր, որ Կարնոյ մէջ խելքը գլուխը պաշտօնատարներ չունէինք եւ հոն

նստողները նախակրթարանի վարժապետներ եւ խամաճիկներ էին։

Այս տխուր, ցաւալի եւ անհոգ վերաբերումը մեզ զարմացնելէ ետք, շարունակեցինք մեր քննութիւնը։ Մի առ մի աչքէ անցուցինք բոլոր դիրքերը եւ թնդանօթներու զետեղման վայրը։ Անգլիացի սպաները դիրքերուն նկատմամբ յայտնեցին իրենց դոհունակութիւնը եւ մեկնեցան Կարին։

ԳԼՈՒԽ Զ·

Հիւանդութիւնս·— Աբգարին օգնութիւն·— 6–րդ վաշտը չի հնազանդիր·— Սպայ Շապանեան կը հետազօտէ·— Անդրանիկ Կարին կը մտնէ մեծ շուքով·— Կը փոխադրուիմ Կարին·— Անդրանիկ կու գայ տեսութեան·— Մուրատի գանգատները Անդրանիկին·— Անդրանիկ եւ Մուրատ Իլիճա կ'երթան:

Երկար թափառումները, գիշերային անքուն վիճակս, ցուրտն ու բուքը հիւանդացուցին զիս եւ Իլիճայի մէջ ինկայ անկողին: Երբ 39 *աստիճան տաքութեամբ պառկած էի, լուր տուին որ Թէփէ Տէրէի կողմերը կռուող տղաները Աբգարի ղեկավարութեամբ՝ օգնութիւն կ՚ուզեն: Միրիմանովին հրահանգեցի մի վաշտ զօրք ղրկել անոնց: Միրիմանով* 6*րդ վաշտին հրաման ըրած էր մեկնիլ, սակայն զօրքերը չէին հնազանդած: Այս ցաւալի պարագան հաղորդուեցաւ գնդ. Մորէլին, որ ուրիշ զօրքեր ղրկեց Աբգարին օգնութեան:*

Հետեւեալ օր, 1918, *Փետր.* 16*–ին, սպայ Վահան Շապանեան Կարինէն եկաւ մաս մը ձիաւորներով եւ գիշերով գնաց հետազօտելու Գարապըյըղի կողմերը: Լուսադէմին՝ Իլիճայէն քանի քիլ. հեռու, Շապանեան կը հանդիպի թշնամիին եւ հրացանաձգութիւնը կը սկսի, որու ընթացքին կը վիրաւորուի աջ ազդրէն: Շապանեանի տեղեկութիւնները ցոյց կուտային թէ թշնամի բանակը կը պատրաստուէր առաջ խաղալու, հետեւաբար մեզի կը մնար*

ամրացնել Իլիճայի շուրջ մեր բռնած դիրքերը։ Դժբախտաբար իմ հիւանդութիւնս անպէտ դարձուցեր էր զիս եւ ես նոպաներու ազդեցութեան տակ կը տառապէի եւ կը զառանցէի։

Այս միջոցին էր, Փետր. 17-ին, Կարինէն լուր տուին, թէ Զօր. Անդրանիկ մեծ շուքով եւ վերջապէս Կարին մտած է։ Այս լուրը որ իմացայ՝ ուրախութենէս վեր թռայ եւ րոպէ մը կարծես հիւանդութիւնս անհետացաւ։ Եւ հարցուցի.

— Ո՞րքան ուժ բերած է հետը։

— Շատ քիչ, հազիւ քանի մը հարիւր կամաւորներ։

— Ո՛հ, «Լեռն երկնեց եւ ծնաւ մուկն չնչին»։

Եւ ինկայ անկողնիս վրայ։

Յարմարութիւններ չկային Իլիճա մնալու, որովհետեւ կռուի գծին առջեւ կը գտնուէի, ուստի փոխադրուեցայ Կարին եւ յանձնեցի ինքզինքս բժ. Զաւրիէվի խնամքին։

Երբ հիւանդ պառկած էի, Զօր. Անդրանիկ ինձ այցելութեան եկաւ։ Ծանր հիւանդ էի եւ խնդրեցի Անդրանիկէն որ Իլիճայի համար մասնաւոր կարգադրութիւն ընէ, թշնամիին եռանդուն գործունէութեան հակազդելու համար։

— Առտուն Մուրատի հետ պիտի մեկնիմ Իլիճա եւ տեղին վրայ կարգադրութիւններ պիտի ընեմ, ըսաւ Զօր. Անդրանիկ։ Եւ աւելցուց, թէ իմ մեկնումիս յաջորդ օրը, Փետր. 19-ին, թշնամին յարձակեր է Իլիճայի վրայ, բայց ետ մղուեր է մեր կողմէ։

Անկէ յետոյ Անդրանիկ մեկնեցաւ եւ սկսաւ իր գործունէութեան։ Մուրատ նստած էր մօտս եւ կը պատմէր ցաւով, որ Զօր. Անդրանիկ՝ փոխանակ

լուրջ եւ արթուն կերպով խորհելու մեր օրհասական վիճակի մասին, հաւաքած էր շուրջը քանի մը պնակալէզներ, որոնց խորհուրդով կը պատրաստէր իր ռազմական յատակագիծը։ Մինչ անդին կային կանոնաւոր եւ լուրջ սպայական ուժեր, ինչպէս կապիտան Արշակ Թորոսեանը, գնդ. Ճանփոլատեան, Կապիտան Մակեդոն եւ շատ մը ուրիշներ, նաեւ փորձուած հին ռազմիկ ղեկավարներ, ինչպէս Վարդան Շահպազ, Սարգիս Արմաղանեան եւայլն։ Զօր. Անդրանիկ այս ուժերը կ՚անտեսէր եւ իր խելքին փըչածը կ՚ընէր։ Ճիշդ է որ կար իր շտապի ճաչալճիկ գնդ. Զինկիէվիչը, սակայն անոր ալ օր ու արեւ չէր տար գործ կատարելու եւ զայն դրած էր խրտուիլակի դիրքին մէջ։ Անդրանիկ կը նուագէր եւ Զինկիէվիչ կը պարէր։

— Երեւակայէ՛, կ՚ըսէր Մուրատ դառնութեամբ, ահա քանի մը օրէ ի վեր հոս է Անդրանիկ, եւ անգամ մը իսկ լրջօրէն զիս լսած չէ մանրամասն տեղեկանալու մեր եռամսեայ կռիւներու մասին, որպէսզի յստակ գաղափար կազմէր թշնամի ուժերու եւ քանակի նկատմամբ։ Կը վախնամ եւ կը սոսկամ վաղուան կացութիւնը աչքի առջեւ բերելով, որովհետեւ այս մարդը ո՛չ սիրաշահիլ գիտէ եւ ո՛չ վարուիլ։ Իրմէ եւ շուրջի վերոյիշեալ մարդերէն դուրս ո՛չ ոքի կարեւորութիւն չի տար եւ շատեր վշտացուցած է։ Ճանփոլատեան մը որ գիտէ բրդերու ամբողջ գաղտնիքը եւ կրնայ գնդ. Խըլէպնիկովի տեղը գրաւել, անտես առնուած է։

Հիւանդութիւնս արգելք կ՚ըլլար Մուրատի անկեղծ եւ սրտցաւ արտայայտութիւնները երկար լըսելու։ Եւ ան նկատեց այս բանը եւ հեռացաւ։

Անկէ յետոյ մօտս եկաւ Տոքթ. Զաւրիէվ եւ

խստիւ յանձնարարեց այցելու չընդունիլ, չխօսիլ՝ չյուզուելու համար եւ միայն թոյլ տուաւ հիւանդապահ սեւ Մխաքի մուտքը։

Հետեւեալ օր Անդրանիկ եւ Մուրատ մեկնեցան Իլիճա՝ դիտելու դիրքերը եւ փոփոխութեան ենթարկելու հրամանատարութիւնը։ Հոդ է որ կը պատահի ցաւալի միջադէպ մը։ Զօր. Անդրանիկ կը սկսի խօսիլ զինուորներուն եւ դարձեալ կ'արծարծէ տաճկահայ-ռուսահայ խնդիրը։ Ղարապաղցի զինուորներ շատ վիրաւորական գտնելով անոր խօսքերը՝ կը զայրանան եւ կը գոչեն.

— Դու մեր հրամանատարը չես, մենք քեզ չենք ճանչնար, հեռացի՛ր այստեղէն, այլապէս զնդակահար կ'ընենք քեզ։

Եւ անոնք կը սկսին օդին մէջ կրակել։ Անդրանիկ կը շուարի եւ սթափման կուգայ։ Կ'անդրադառնայ իր սխալին վրայ, բայց եղածը եղած էր։ Շուտով կը միջամտէ հաշտարար Մուրատ եւ կը փրկէ կացութիւնը։

Ղարապաղցի զինուորները, որոնք ծանօթ էին Մուրատի գործունէութեան 1905-1906-ի հայ-թաթարական կռիւի ընթացքին, երբ Մուրատ իր Աւոյով եւ Կայծակով աւերեց Ղափանի եւ Ղաթարի 27 թաթարական գիւղերը, լսելով իրենց սիրելի հերոսին ձայնը, կը դադրեցնեն հրացանաձգութիւնը եւ կը լսեն անոր խորհուրդներուն։

Անդրանիկ կը զայրանայ եւ կը խաղաղի։ Յետոյ հրամանատար կը նշանակէ այդ ճակատին գնդ. Պէժանպէկովը եւ կը վերադառնայ Կարին։ Այս իրադարձութիւնները ինձ պատմեց Մուրատ։

ԳԼՈՒԽ Է.

Զօր. Անդրանիկ եւ Վարդան Շահպազ.— Անդրանիկի գալստեան եօթներորդ օրը.— Իլիճան կ'իյնայ յանկարծ.— Անդրանիկի անխելք գրոհը.— Մեծ կորուստներ մեր կողմէ.— Սպայ Արամայիս եւս զոհ կ'երթայ.— Կարճոյ թնդանօթները կը գործեն ողբալիօրէն.— Մուրատի եւ գնդ. Թորգոմի յաջողութիւնները.— Խորհրդածութիւններ.— Սմբատ Պիթլիսի վրայ կը ծրագրէ յարձակիլ.— Միրոյեան ծլկաւ:

Արդէն վեցերորդ օրն էր որ Զօր. Անդրանիկ Էրզրում կը մնար եւ ոչ ոք գիտէր թէ ի՛նչ կ'ընէր եւ ի՛նչ կը ծրագրէր: Հիւանդ՝ անկողնիս մէջ կը հետաքրքրուէի ճակատով եւ Վարդան Շահպազը ղրկեցի Անդրանիկի մօտ՝ լսելու օրուան նորութիւնները: Վարդան Շահպազ ատելով կ'ատէր ներկայանալ Անդրանիկին, որովհետեւ այս վերջինը բնաւ կարեւորութիւն չէր ընծայեր այս հին ռազմիկին: Այսուհանդերձ Վարդան Շահպազ զիջեցաւ իմ թախանձանքներուն եւ գնաց:

Երբ ներկայացեր էր անոր, սեղանը *ըստ սովորութեան զարդարուած էր:* Փաշան *հրամայական ձեւով եւ հոս չլսուելիք ձեւով մը ըսած էր.*

— ... Ի՞նչ ես կանգներ դիմացս, ի՞նչ կ'ուզես:

— Գնա՛, գնա՛ ,ըսէ՛ որ հանդիստ պառկի, ամէն ինչ լաւ է:

Վարդան Շահպազ այս պարագան հաղորդելով ինձ հեռացաւ։ Քիչ ետք Մուրատ եկաւ մօտս եւ յայտնեց որ 600 կամաւորներ, Հաճի Գէվոյի գլխաւորութեամբ, եկան Կարին եւ Զօր. Անդրանիկի դըրան առջեւ լսեցին Անդրանիկի ճառը։

Եւ լուսցաւ Զօր. Անդրանիկի գալստեան եօթներորդ օրը, օր մը, որ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ մեզ համար։ Առտուն լուսաբացին թշնամին յարձակած էր Իլիճայի վրայ յանկարծօրէն եւ գրաւած էր զայն։ Հայ զօրքը քաշուած էր Կէզ։ Անդրանիկ, լսելով այս լուրը, կը հաւաքէ քաղաքի զինուորները կէսօրի ատեն, որպէսզի հակայարձակումով վերագրաւէ Իլիճան, եւ կը մեկնի ճակատ։ Իսկ ես հիւանդ պառկած՝ բնա՛ւ տեղեկութիւն չունէի անցքերէն։

Յանկարծ սենեակս մտաւ Կարնեցի դեղագործ եւ բժիշկի օգնական Նշան Փալանճեան եւ յայտնեց Իլիճայի դժբախտ պարտութիւնը։ Այլեւս չկրցայ ինքզինքս զսպել, հագայ վերարկուս, հրամայեցի սեւ Մխաքին պատրաստել եւ դրան առջեւ բերել նժոյգս՝ Սէմէտ խանը։ Երբ քիչ ետք ձիուս վրայ կը նստէի, Տոքթ. Զաւրիէվ հասաւ եւ կ'ուզէր բռնի վրայ իջեցնել զիս ձիէն։ Տաքութիւնս 40 աստիճան էր։ Իլիճայի անկումը այնպիսի վատ ազդեցութիւն թողած էր վրաս, որ ձիս մտրակեցի, մէկդի թողելով բժիշկը, եւ քշեցի Երզնկայի դրան ճամբով դէպի Կէզ։

Եւ ի՞նչ տեսնեմ ճանապարհին. ո՛չ մի զինուորական պատշաճ կարգադրութիւն՝ չկար։ Առանց ծրագրի, առանց խորհելու, Զօր. Անդրանիկ իր զինուորները ոչխարի հօտի նման կը քշէր խճուղիէն դէպի առաջ։ Այն ինչ ես կը կարծէի թէ Անդրանիկ

գաղտնի ճանապարհներով եւ զանազան ուղղութեամբ իր զօրքերը դուրս կը հանէր քաղաքէն, եւ ռազմավարական շարժումներով պիտի յառաջանար արդէն երեւցող թշնամի բանակին դէմ։

Զիս քշեցի, հասայ իրեն եւ դիտել տուի որ զինուորական մեծ սխալ մը կը գործէ: Զօր. Անդրանիկ, առանց ուշադիր ըլլալու իմ դիտողութեան, եւ պէտք է ըսեմ, սուրը քաշած՝ զինուորներու ետեւէն, կը գոռար կը գոչէր եւ յիշոցներ կ'արձակէր հօտի վերածած զինուորներուն եւ կը քշէր զանոնք դէպի սպանդանոց: Հասարակ, պարզ զինուորն ու կամաւորը կ'ըմբռնէին թէ կատարուածը աղաղակող մեծ զինուորական սխալ մըն էր: Հէք զինուորները, որոնց քաջութիւնը կասկածէ վեր է, ակամայ ենթարկուեցան իրենց հրամանատարի սխալին եւ յառաջանալով մօտեցան թշնամի կրակի հասողութեան:

Խորամանկ եւ վարպետ թշնամին, նկատելով որ հայ զօրքի գլուխ կանգնող հրամանատարը կամ հարբած է եւ կամ զինուորական տարրական հասկացողութիւն չունի, թոյլ տուաւ որ հայ զօրքը աւելի եւս մօտենայ: Եւ յանկարծ թնդանօթներով, գնդացիրներով կրակ բացաւ ճանապարհէն խիտ քազմութեամբ առաջացող մեր զօրքին վրայ: Քանի մը րոպէի մէջ աշնան տերեւներու պէս հարիւրաւորներ թափուեցան գետին՝ թուրք գնդակներէն, իսկ մնացեալները սարսափահար խուճապով քաշուեցան ցանցերու ետեւի խրամատները:

Հոս պէտք է ըսեմ, որ Կարսեցի սպայ Արամայիսը դիտել տուած էր Անդրանիկին.

— Փաշա՛, այս մեծ սխալ է որ կը գործէք, ափ-

սոսացէ՛ք մեզ, երեխայի տէր ենք եւ հայրական պարտականութիւն ունինք կատարելու, այս ձեւով չէ՛ որ մեզ կռիւի դաշտ պիտի առաջնորդէք:

Անդրանիկ դարձեալ ուշադրութիւն չ՚ըներ եւ կը քշէ հօտը: *Ձեմ մեղադրեր Անդրանիկը, այլ կ՚անիծեմ Նոյ Նահապետը որ առաջին անգամ* այգի *տնկեց Հայաստանի մէջ եւ պատճառ եղաւ այսօրուան դժբախտութեան: Եւ խեղճ Արամայիսն ալ զոհուեցաւ այս սպանդին մէջ այդ այգիին:*

Ասդին, երբ Զօր. Անդրանիկ այս սպանդին պատճառ կ՚ըլլայ, անդին Մուրատ՝ թշնամիի աջ թեւին վրայ իր 60–ի մօտ ձիաւորներով շղթայ բռնած կը յառաջանար: Թշնամին տեղի կուտար եւ կը փախչէր դէպի ետ: Սակայն Մուրատ տեսնելով մեր զօրաց կեդրոնին կոտորածը, ինքն ալ ստիպուած կ՚ըլլար նահանջել:

Գնդ. Թորգոմ, Թէֆէտէրէսիի կողմը, Աբգարի հետ 400–ի չափ զինուորներով կը ջարդէր թշնամին, նետելով զայն Իլիճայի կողմը: Գնդ. Թորգոմ ալ չկրցաւ օգտագործել իր ձեռք բերած յաջողութիւնը, որովհետեւ Զօր. Անդրանիկ այնքան ողբալիօրէն կեդրոնը կը վարէր եւ կը փճացնէր:

Զօր. Անդրանիկի ճակատագրական սխալը տեսնելով, այլեւս չկրցայ դիմանալ եւ վերադարձայ սենեակս:

Մութը կոխեց մեր ողորմելի պարտութեամբ: Երէկուան մեր արհամարհած թշնամին, ուղտի նըման ծունկ չոքեցաւ Կարնոյ անառիկ բերդի պարիսպներուն տակ: Այս ամուր վայրը, որ ունէր 60–70 *գործածելի թնդանօթ, հազիւ քանի մը անգամ կրակ բացաւ եւ զարմանալի չէ որ այդ կրակն ալ կ՚իյնար մեր զինուորներուն վրայ, որովհետեւ գնդ.*

Ոլէպնիկով Ատրպէճանցի Թաթար Մէյիտովի բարեկամն էր եւ ի հարկէ հայ զինուորին վրայ պիտի կրակէր։

Պառկած կը մտածէի այս դժբախտութեանց վըրայ եւ կ՚ուզէի վերլուծել վիճակը եւ գտնել չարիքի պատճառները։ Արդեօք Ազգ. Խորհո՞ւրդն էր որ Թիֆլիս կը նստէր, թէ Աղամալեա՞ն, որ Էրզրում կը գտնուէր։ Երկար մտածելէ յետոյ, եկայ այն եզրակացութեան, թէ այս աղէտի պատասխանատուն ինքը Զօր. Անդրանիկն է։

Որպէսզի իմ ըսածները պարզ լինին ընթերցողներուն, բացատրեմ թէ ինչո՛ւ։

Այն օրէն որ Զօր. Անդրանիկ Էրզրումի հրամանատար կարգուեցաւ եւ ստանձնեց ճակատի պատասխանատուութիւնը, մօտ երկու ամիս չարունակ դեգերեցաւ Ալեքսանդրոպոլի, Կարսի եւ Սարիգամիշի մէջ, վատնելով թանկարգին ժամանակներ։ Իսկ երբ Էրզրում հասաւ, փոխանակ ծանօթ, հայրենանուէր եւ փորձ մարդիկ գործի գլուխ կանչելու, ընդունելութիւններ սարքել տուաւ եւ փառքով ու շուքով սկսաւ ժամանակ անցընել։ Ան գիտէր Ոլէպնիկովի դաւաճանական հակումները, սակայն միջոցներ չխորհեցաւ զայն չէզոքացնելու եւ յարմար սպայ մը անոր տեղը կարգելու։

Չէի գիտեր թէ քանի ժամ մտածեր եւ խորհըրդածեր էի, երբ Մուրատ լուսաբացին եկաւ արթընցուց զիս։

— Է՛հ, տունդ չքանդուի, ի՞նչ ես պառկեր։ Արդէն Թուրքերը քաղաք կը մտնեն։ Ելի՛ր որ հեռանանք։

— Հապա Անդրանիկն ի՞նչ եղաւ, ո՞ւր են մեր զինուորները։

— Անդրանիկը չկայ, գացեր հեռացեր է արդէն։ Իսկ անդիէն Սմբատ կը հեռագրէ Թէ Պիթլիսի վրայ կը յարձակի․ խե՛ղճ տղայ։ Մեր զինուորները Կարսի դռնէն կ՚անցնին կը քաշուին։ Մնացեր ենք ես ու դու եւ մեր ձիաւորները։

— Հապա այդ Արմենակ Միրոյեա՞նը։

— Վերջի րոպէին ան մեզ դաւաճանեց, իր զինուորները պատրաստուած էին կռուին մասնակցելու իր գլխաւորութեամբ, սակայն ան կնոջը խօսքին անսալով, կնամարդի եւ վատոգիօրէն կինն առաւ եւ ծլկաւ (փախաւ)։

Դէ՛հ, ժամանակ չկայ խօսելու, Թշնամիին գնդակները կը հասնին մեր դռներուն։ Ափսոս որ այս անառիկ բերդը հինգ-վեց օրուան մէջ կը յանձնենք Թշնամիին եւ վատաբար կը նահանջենք, մինչ նոյն Թշնամին զբաղեցուցինք Երզնկայի առջեւ երկու ամիս։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Կարնոյ անկումին պարագաները.— Կարսի դուռ.— Խուճապ.— Պատասխանատուներ.— Սեբաստիոյ աննման հերոսը կը հասնի օգնութեան.— Ժողովուրդը անվնաս դուրս կ'ելլէ Կարինէն.— Տէվէ Պոյի.— Փոքրիկ դէպք մը.— Վախկոտները կը սպաննեն վիքթոր շունս.— Հասան Քալէ.— Կարնոյ փճացման ծրագիրը եւ Բժ. Զաւրիէվ.— Հասան Քալէն կը վառենք:

Հեծանք մեր ձիերը եւ մեկնեցանք դէպի Կարսի դուռը:

Տեսնելու էր Կարսի դրան առջեւ պարզուած ահռելի տեսարանը: Ամէն մարդ կ'ուզէր րոպէ առաջ դռնէն դուրս փախչիլ, եւ խուճապի մատնուած կիներու ճիչն ու երախաներու լացը երկինք կը բարձրանային, քաջալերելով թշնամին՝ որ հետզհետէ կը մօտենար բազմութեան, զանոնք կոտորածի մատնելու համար: Չկար պատասխանատու մէկը որ կարգ կանոն մտցնէր բազմութեան ելքը դիւրացնելու եւ թշնամին որոշ հեռաւորութեան վրայ պահելու:

Այս խուճապին եւ ժողովուրդը թշնամի գընդակներուն առջեւ վտանգելուն պատասխանատուներն էին Կարնոյ զինուորական խորհուրդի անդամները, որոնց նախագահն էր Տիգրան Աղամալեան եւ մանաւանդ Զօր. Անդրանիկ որ վերին հրամանատարն էր այս ճակատին: Այս երկու պաշտօնատարները փոխանակ նախ ժողովուրդին ապահովութիւնը

խորհելու, փոխանակ նահանջի յատակագիծ պատրաստելու, փոխանակ միջոցներ ձեռք առնելու խուճապն ու իրարանցումը արգիլելու համար, նախ իրենց սեփական կաշին մտածեցին եւ փախա՛ն ժողովուրդէն առաջ:

Եթէ հայ ժողովուրդը մոռացկոտ չլինէր, եթէ հայ ժողովուրդը հանրային եւ պաշտօնական դատ ու դատաստան ունենար, ամենէն առաջ պատասխանատուութեան կ'ենթարկէր այս հերոսները եւ արդարութիւնը կը գործադրէր անոնց հանդէպ:

Եւ ահա դարձեալ օգնութեան հասաւ պահապան հրեշտակի նման Սեբաստիոյ անմահ հերոսը, Սամսոնի լեռներու ռազմիկը եւ Սեւ ծովու քաջայանդուգն «ծովահէն» ասպետական Մուրատ, որ առանց իր պաղարիւնը կորսնցնելու, իր քով գտնուած խոտորջուրի արծիւին հրամայեց բռնել պարսպի դիրքերը եւ անխնայ կռուիլ մինչեւ որ իր պատասխանատու առաջնորդներէն լքուած ժողովուրդը անցնէր Կարսի դռնէն:

Եւ շնորհիւ Մուրատի եւ ընկերներու ջանքերուն, ժողովուրդը իր անվերջ սայլերով, ձիերով եւ բեռներով, վերջապէս, առանց մեծ զոհերու, կրցաւ դուրս ելլել Կարինէն:

Այս կռիւին մէջ ունեցանք բաւական զոհեր մեր լաւ կռուողներէն, որոնցմէ մի քանիին անունները հազիւ կրցայ արձանագրել.— Բաբերդցիներ՝ Սեդրաք Կարապետեան (Բալախոր), Բարթող Թովմասեան (Հնտի), Գէորգ Ասլանեան (Երկք, որ նշանաւոր է իր կարմրագոյն երկանաքարերով):

Կարնոյ դրան կռիւը տեւեց մինչեւ ժամը երեքը, երբ ժողովուրդը բաւական ճամբայ կտրելով

հասած էր Տէվէ Պոյին: Մենք եղանք անոնց վերջապահը, մինչեւ հասան Տէվէ Պոյի Վառիվայրը: Թշնամին այլեւս մեզ չէր հետապնդեր եւ վտանգը առայժմ անհետացած նկատելով, մեր ձիերը քշեցինք եւ անցանք առաջ: Ամբողջ ճանապարհը լեցուած էր ժողովուրդով եւ զինուորով: Եթէ ընթերցողը գաղափար ունի Տէվէ Պոյիէն Հասան Քալէ ճանապարհին վրայ, կրնայ մտաբերել փախստական բազմութիւնը, որ այդ ամբողջ գծին վրայ առաջ կը շարժէր եւ մենք 4–5,000 կանոնաւոր հրացան բռնող կը հաշուէինք: Արդ, եթէ այս ամբողջ զինուորութիւնն ու կամաւորները լաւ ձեռքերու մէջ լինէին, լաւ հրամանատարութեան ենթակայ եւ լաւ կազմակերպուած լինէին, ապահովաբար Կարին 2–3 ամիս շարունակ կը դիմադրէր Թշնամիին եւ մեր զօրքը պատուաւորապէս կը կատարէր իր զինուորական եւ հայրենասիրական պարտականութիւնը:

Հոս հարց կը ծագի թէ ո՞վ է պատասխանատուն այս անպատիւ նահանջին կամ աղէտին: Զինուորութի՞ւնը թէ հրամանատարութիւնը: Այս կէտը թող ճշդեն ընթերցողները եւ պատմութեան ուսումնասիրողները իրենց դատողութեամբ:

* * *

Փոքրիկ դէպք մը:

Նահանջի ատեն յայտնուեցան աներես զինուորներ, որոնք Թշնամիին առջեւէն վատօրէն փախչելէ ետք, հիմա կանանց ու երախաներու միջեւ սկսած էին օդին ուղղեալ հրացաններ արձակել: Այս պարագան նկատելով, մտրակս շառաչեցի եւ ազդարարեցի, որ դադրեցնեն այս անհարկի հրա-

ցանաձգութիւնը։ Այս վախկոտներն էին, որ չկրնալով Թուրք սպաննել, գացեր սպաններ էին Վիքթոր չունս։

* * *

Երեկոյեան հասանք Հասան Քալէ։ Ժողովուրդը լեցուած էր տուներու մէջ, իսկ մենք հազիւ անկիւն մը կրցանք գտնել հանգստանալու։ Այստեղ Մուրատ՝ խորհրդակցութեամբ կարգադրեց նահանջող ժողովուրդին եւ զինուորականութեան յետնապահութիւնըստանձնել։ Մուրատի մի ազդարարութեան վրայ՝ բազմութիւնը սկսաւ քաշուիլ դէպի Քէօփրիւքէօյ եւ Սարիղամիշ, կուրծք տալով ձիւնին ու բուքին։

Նստած կը խորհէինք, երբ Մուրատ ըսաւ․

— Մե՞ղք, որ Էրզրումը չայրուեցաւ, սակայն տոր մեղքը նորէն կ՚իյնայ կարգադրող եւ առաջնորդող անձնաւորութեանց վրայ։ Գնդ․ Ճանփոլատեանը իր դժոխային մեքենայով կամեցեր էր հինաւուրց Չիֆթէ Մինարէ կոչուած մզկիթը օդը հանել․ այս պիտի նշանակէր ամբողջ Կարինը աւերակի վերածել, որովհետեւ հոն ամբարուած էր ամբողջ կովկասեան ճակատի գլխաւոր պահեստը — պրուքսելին, տինամիթ, ռումբեր, փամփուշտ, հրացան, Թնդանօթ եւայլն, եւայլն, եւ միլիոններու հասնող հարստութիւն։ Այս ամէնը չեղաւ, որովհետեւ ոչ գլուխը յայտնի էր եւ ոչ պոչը։ Եւ մանաւանդ սա քրիստոսնման, բարի, հեզահամբոյր Տոքթ․ Զաւրիէվը, որ փոխանակ քրիստոնեայ միսիոնար դառնալու, եկած էր քաղաքական գործերու մէջ դեր խաղալու։ Ան էր որ իր բոլոր հոգւովը դէմ կանգնեցաւ Չիֆթէ Մինարէի քանդումին, եւ

կը պատճառաբանէր թէ այդ հոյակապ հնութեան փճացումը հակառակ էր քաղաքակրթութեան, սակայն նոյն քրիստոսակերպ բժիշկը կը մոռնար որ տարի մը առաջ գերմանները կը քանդէին Ռէնսի Մայր եկեղեցին։

Որոշեցինք Մուրատի հետ այլեւս չլսել ո՛չ աստուածավախ եւ քրիստոսանման մարդերու եւ ո՛չ ալ զինուորութիւնը եւ ժողովուրդը լքող հրամանատարներուն։

Կէս գիշեր էր եւ ժողովուրդը հեռացած էր։ Կանխաւ պատուիրած էինք խարոյկները պատրաստել, ուստի հրաման տուինք տալ կրակը։ Քանի մը րոպէի մէջ Հասան Քալէն կը վառէր եւ ամբողջ պահեստները օդը կը ցնդէին, ռումբերն ու փամփուշտները անդադար կը պայթէին եւ մեծ ճակատամարտի մը տպաւորութիւնը կը թողէին։

Ձիերնիս դարձուցինք դէպի Քէօփրիւ Քէօյ, ուր հասանք լուսաբացին։ Հոն էր մեր Զօրավար Անդրանիկ, որ կը հանգստանար։ Առանձին բնակարան ունեցանք, բայց չկրցանք տեսնել զինք, միայն երբ առտուն կը մեկնէր, մի զինուորի հետ լուր էր ղրկած ինծ եւ կը խնդրէր որ մնանք Քէօփրիւ Քէօյ, մինչեւ որ Խնուսի զինուորութիւնը հասնէր։ Պատասխան ղրկեցի իրեն.

— Ըսէ՛ Զօրավարին որ նահանջը շարունակէ եւ խոյս տայ թշնամիէն բռնուելէ։ Մենք գիտենք թէ ի՛նչ պիտի ընենք։

Եւ Մուրատին դառնալով ըսի.

— Զարմանալի մարդ է մեր Զօրավարը, թողուց Էրզրումը, որուն պաշտպանութեան համար նախա-

պէս պէտք էր խորհրդակցէր մեզի հետ, եւ չըրաւ, իսկ հիմա ելեր հրամաններ կ'արձակէ, մինչ մենք ո՛չ մի կապ չունինք անոր հետ եւ ո՛չ ալ մաս կը կազմենք իր գործին։ Ինքն է պատասխանատու մարդը եւ պատասխանատու ստորակարգեալներու պէտք է յանձնէ այդ գործերը։

ԳԼՈՒԽ Թ·

Ստեփանի քունը·— Քէօփրիւ Քէօյի գաղթականներու փոխադրութեան խնդիրը·— «Թշնամի հետեւակ»ները կը փոխուին այծերու·— Քէօփրիւ Քէօյի հրկիզումը·— Մարագի թուրքերը·— Կատարեալ արդարութիւն·— Եաղան եւ իր պրիւքսելինի պահեստներու ահռելի պայթիւնը·— Երկու կովտունցիներ զոհ կ'երթան·— Բացատրութիւն·— Եաղան բոցերու մէջ·— Դէպի Գոմաձոր·— 1895, Օգոստոս·— Կեսարիոյ Տէրէվանքցի խմբապետ Խան·— Եիւզվէրան·— Ռուսական Բաւէն·— Սթան·— Գաղթի խնդիր·— Զօր· Արէշով կը հրաւիրէ մեզ խորհրդակցութեան ի Սարիգամիշ·— Քարտէս եւ փորձառութիւն·— Հանդիպումներ·— Զօր· Անդրանիկ։

Այս խօսքերը կը խնդրեմ որ ընթերցողները սըխալ չմեկնեն։ Ես զինուորական ոեւէ պաշտօն չեմ ստանձնած Բաբերդ մեկնելու ատենս, միայն Զօր· Օտիշիլիձէի հրամանով վարեցի զինուորական գործերը մինչեւ Իլիճա, այնուհետեւ երբ հիւանդ փոխադրուեցայ Էրզրում, Զօր· Անդրանիկ փոխեց Իլիճայի հրամանատարութիւնը եւ փափկանկատութիւն չունեցաւ ինծ հաղորդելու այդ փոփոխութիւնը։ Նոյն վիճակին մէջ էր եւ Մուրատ, որ Երզնկայէն դարձին կը կռուէր լոկ իբր հայրենասէր եւ ոեւէ պաշտօն ու պատասխանատուութիւն չունէր։

Մինչ կը պատրաստուէինք վառուող Հասան Քալէէն մեկնիլ, լուր տուին մեզ թէ Ստեփանը չը-

կայ: Խորհելով որ գացած է Քէօփրիւ Քէօյ, քշեցինք մեր ձիերը դէպի Քէօփրիւ Քէօյ, ուր չգտանք զինքը: Մի քանի ժամ յետոյ պահակները լուր տուին թէ ձիաւոր մը կուգայ: Քիչ ետք պարզուեցաւ որ Ստեփանն է: Ան պատմեց հետեւեալը․

— Քանի մը գիշեր չարունակ քնացած չէի․ Հասան Քալէում ուզեցի քնանալ եւ աղմուկէն չկրցայ հանգիստ տեղ գտնել: Գացի գիւղին ծայրը եւ տուն մը գտայ: Հոն տարի ձիս, խոտ տուի, իսկ ես քնացայ: Շատ քնացայ, քիչ քնացայ չեմ գիտեր, յանկարծ վեր թռայ որ թնդանօթի ռումբեր կը գոռան, հրացանի գնդակներ կը պայթին: Դուրս ելայ եւ մարդ չգտայ: Վերջապէս այս ճամբան բռնեցի եւ ձեզի հասայ:

Քէօփրիւ Քէօյի (Վաղարշաւան) մէջ հանգիստ գիշեր մը անցուցինք, առտուն տեսանք որ գիւղն ամբողջ լեցուած էր գաղթականներով, որոնք կը մնային եւ չէին կրնար մեկնիլ, որովհետեւ շոգեմեքենայ չկար, թէպէտ վակոններ կային: Կարգադրութիւն ըրինք որ բոլոր գաղթականները լեցուին վակոններու մէջ, իսկ Մուրատ հեռախօսով խնդրեց Խորասանի քոմենտանտի միջոցաւ Սարիղամիշի հրամանատարէն, որ շոգեմեքենայ ղրկէ ժողովրդի փոխադրութեան համար: Մուրատ՝ իր յիսնապետներէն Աշոտ Մկրտիչեանի յանձնարարեց, որպէսզի ոեւէ գաղթականի չթոյլատրէ վակոններէն դուրս ելլել եւ գիւղին մէջ մնալ:

Այս միջոցին պահակները լուր բերին թէ Հասան Քալէի կողմէն թշնամի հետեւակներ կը յառաջանան: Բլուրի մը վրայ բարձրացանք դիտելու յառաջացող զօրքը, սակայն մեր դիտակները որոշ բան

մը չկրցան պարզել, միայն սեւ բազմութիւն մը կը շարժէր առաջ:

Լուրը հասաւ գաղթականներուն եւ րոպէ մը անոնք խուճապի մատնուեցան: Տեսնելով որ շոգեմեքենայ չկայ, զօրաւոր մարդիկ լծուեցան վակոններուն թէ ետեւէն եւ թէ կողքերէն եւ բոլոր վակոնները քշելով տարին մինչեւ Խորասան, որ 20–25 մղոնի հեռաւորութիւն ունէր Քէօփրիւ Քէօյէն:

Հիմա միայն մենք եւ մեր զինուորները մնացինք գիւղը: Քանի մը հետախոյզներ յառաջացեր էին դէպի ենթադրեալ թշնամի հետեւակազօրքը, սակայն ստուգեր էին որ անոնք ոչ թէ զինուորներ են, այլ անասուն, անտէր եւ թափառական այծերու ստուար երամ մը: Այծերու բարիքը այն եղաւ, որ գաղթականները հեռացան կռուի առաջին գծէն:

Հրահանգեցինք զինուորներուն, որպէսզի իրարու հաղորդակցեն այն բոլոր գերանները զորս ռուսերը բերած եւ հաւաքած էին կամուրջներու, ճանապարհներու եւ հեռագրասիւներու եւ այլ շինութեանց համար: Այս փայտերու արժէքը հարիւր հազարաւոր ռուբլիի (հին արժէք) կը հասնէր: Զինուորները մտան բոլոր տուներու մէջ եւ զետեղեցին դիւրավառ նիւթեր գիւղին անմիջական եւ ամբողջական հրկիզումը դիւրացնելու:

Յանկարծ Ալաճայի յիսնապետ Եփրեմ Մարապեան լուր բերաւ որ գիւղի ծայրի մէկ մարագին մէջ Թուրքերու ձայներ կը լսուին եւ խնդրեց կարգադրութիւն: Նշանակեցինք Սեբաստիոյ Խորոխոնցի Նշանը, Կովտունցիներ՝ Մարտիրոս եւ Յարութիւն, որպէսզի Եփրեմի հետ երթան քննութիւն կատարեն: Պարզուեցաւ որ Մարագի մէջ ապաստանած Թուրքերու մեծամասնութիւնը Բաբերդցի այն

աքսորականներն են, որոնց մասին խօսած եմ Ներկայ յուշերու սկզբնական գլուխներուն մէջ: Այս Թուրքերէն իւրաքանչիւրը ջարդարար մըն էր հարիւրաւոր անմեղ հայերու, մանաւանդ անանց մէջ էր Բաբերդի տխրահռչակ, գազանաբարոյ եւ արիւնռուշտ Սէկմէնի Նուրին:

Այս բորենիներու վերջին դատն ու դատաստանը յանձնեցինք յիշեալ բաբերդցիին եւ երեք սեբաստացիներուն, որոնք քանի մը նոր ընկերներ առնելով իրենց հետ կատարեալ արդարութիւն ի գործ դրին:

Ապա Եաղան գիւղը ուղարկեցինք Տոքթ. Արշակն ու Վահան Նալպանտեանը՝ քանի մը ընկերներով կրակի տալու այնտեղի պահեստները: Անոնք շուտ մը վերադարձան, առարկելով թէ շատ վտանգաւոր է գործը: Ուստի երեկոյեան սկսանք այրել Քէօփրիւ Քէօյը մինչեւ առաւօտ: Յետոյ մեկնեցանք Եաղան՝ ուր կային հսկայական պահեստներ: Հոն գտանք քանի մը հայ սպաներ եւ զինուորներ, որոնք Խնուսի զօրամասին կը պատկանէին: Անոնք յայտնեցին թէ իրենց զօրաթեւի մի մասը պիտի անցնի այս գծով, իսկ միւս մասը Գարաեազի վրայով, որովհետեւ իրենց յարաբերութիւնները շատ անկանոն եղած էին գլխաւոր հրամանատարութեան հետ եւ հաւաստի տեղեկութիւններ չունէին անցուղարձերէն:

Տեղեկանալով Խնուսի զօրաթեւի այս պարագան, հրաժարեցանք Եաղանին անմիջապէս կրակ տալու գաղափարէն, միայն կարգադրեցինք որ Կովտունցի Մարտիրոսն ու Յարութիւնը երկու տղայի հետ գնան ռումբերու ու փամփուշտներու պահեստի շուրջը փայտի խուրձեր դիզեն, տրուած հրա-

մանի մը վրայ բռնկեցնելու համար։ Այս պահեստը կը գտնուէր բաց դաշտի մը մէջ։

Մինչեւ կէսօր Խնուսի զօրաթեւի վերջին զինուորն անցաւ Եաղանէն։ Նոյն միջոցին Կովտունցի Մարտիրոսն ու Յարութիւնը առանց հրամանի կրակ տուին պահեստէն քիչ հեռու հաւաքուած սայլերուն։ Մեղմ քամի մը կը փչէր հիւսիս արեւելքէն դէպի հարաւային արեւմուտք։ Կրակը նկատելով, Մուրատ պոռաց եւ ուզեց արգիլել, բայց կրակը բորբոքած էր եւ բոցերը երկինք կը բարձրանային։ Մուրատ առաջարկեց որ երթանք եւ կրակը մարենք։ Սկսանք քալել կրակին կողմը, սակայն ինչպէս պատահեցաւ, տան մը դրան առջեւ բեռներով դարի տեսանք եւ ներս մտանք դիտելու, եւ նորէն դուրս ելանք, երբ յանկարծ՝ ահեղ, ահարկու եւ խլացուցիչ պայթիւն մը դղրդեցուց ամբողջ շրջակայքը եւ մենք քանի մը քայլ անդին, գետնին վրայ ինքզինքնիս նետուած գտանք։ Տուներու տանիքները ճեղքուեցան, պատերը փլան, ձիերը կտրեցին իրենց սանձերը, զինուորները շուարած դուրս թռան տուներէն, Յակոբ Կիւրինլեանի ականջը պայթեցաւ եւ արիւնը սկսաւ հոսիլ։ Ամբողջ գիւղը ծածկուեցաւ սեւ ծուխի եւ փոշիի մէջ։ Կարծես հազարաւոր թնդանօթներու ռումբեր մէկ անգամէն պայթած լինէին գիւղին վրայ։ Երբ քիչ հանդարտեցանք եւ ծուխը քիչ մը փարատեցաւ, նայեցանք դէպի պահեստները, ուր փամփուշտի եւ ռումբերու դէզերուն քով ահագին բլուր մը ձեւացեր էր։ Վազեցինք եւ կանչեցինք Կովտունցի Մարտիրոսն ու Յարութիւնը, որոնցմէ պատասխան չստացանք։ Մօտեցանք բլուրին եւ բարձրացանք վեր։ Ահագին խորխորատ մը բացուած էր եւ կարծես հազարաւոր

բանուորներ ամիսներու ընթացքին աշխատելով այդ հսկայ փոսը պեղեր էին։ Ջուր կը բխէր եւ արդէն կը լեցուէր փոսին մէջ՝ լիճ մը ձեւացնելու։ Այս փոսին մեծութիւնը Էջմիածնայ արուեստական լճին մեծութեան կը հաւասարէր։

Ինչէ՞ն առաջ եկան այս պայթիւնը եւ փոսը։ Ահա։

Առտուն երբ Եաղան հասանք, այս լճին տեղը դիզուած էին հարիւրաւոր արկղներ։ Կը կարծէինք թէ անոնք փամփուշտ եւ ռումբ կը պարունակեն։ Սակայն հիմա կը հասկնայինք թէ անոնք Պրիւքսելին կը պարունակէին, որովհետեւ այդ նիւթն է որ դէպի վար կը պայթի եւ դիւրավառ է։ Երկու Կովտունցիները երբ կրակ տուին սայլերուն, քամին բոցերը տարաւ արկղներուն կողմը եւ պայթիւնը դարձաւ անխուսափելի։

Յարութիւնին եւ Մարտիրոսին հետքերը բացարձակապէս չկային, կամ կտոր կտոր եղած օդը ցնդած էին եւ կամ բլուրին տակ թաղուած կը մնային։ Փորձ չըրինք հողը խառնելու, որովհետեւ մեր ուժերէն շատ բարձր էր եւ հազարաւոր բանուորներու ամսուան մը աշխատանք կը պահանջէր։

Այս երկու Կովտունցիները, որոնք Մուրատի քաջ եւ անբաժան ընկերները եղած էին, յայտնի դարձած էին իրենց քաջութեամբ, եւ մենք շատ ցաւեցանք ու սգացինք անոնց այս անակնկալ կորուստը։

Մեր պատմական Վաղարշաւանի դիմաց բարձրացած այս նոր բլուրը երկու քաջայանդուգն Կովտունցիներուն դամբարանը եղաւ եւ ապագայ ազատ Հայաստանի քաղաքացիները անշուշտ պարտք պիտի

սեպէն իրենց յարգանքի տուրքը տալու այս բլուրին տակ պառկող երկու նահատակներուն։

Երկու նահատակներէն զատ՝ Եաղան ունի յիշատակութեան արժանի ուրիշ էջ մը։ Այս հայաբնակ գիւղին մէջ էր որ ցերեկեց 1903, Մայիս 8ին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Մրրիկ խումբը, Ղարաբաղցի Թորգոմի (Թուման) առաջնորդութեամբ եւ բաղկացած 26 մարզուած հայդուկներէ։ Մուրատն ու ես այդ խումբի անդամներէն էինք եւ հիմա կը պատկերացնէինք այդ հի՜ն, երանելի՜ օրերը, որոնք անդարձ մեկնեցան։ Գիւղը բարեկեցիկ ու չէն էր այն ժամանակ, իսկ հիմա բուերն անգամ կը զլանային իրենց ողբը։ Մեր ընկերներէն շատերն ինկած էին ազատութեան ճանապարհին։

Երեկոյ եղաւ եւ մայրամուտին՝ երբ Տոքթ. Արշակ տակաւին կը խնամէր Կիւրիւնլեանի պայթած ականջը, անդին Շահպազ Վարդան եւ ուրիշները կրակ կուտային ռումբերու եւ փամփուշտներու պահեստին։ Մնացած զինուորները կը հրդեհէին գիւղը։

Հիմա նստանք ձիերը եւ ուղղուեցանք դէպի Գոմաձոր։ Պահեստները սկսան պայթիլ եւ Եաղան բոցերու մէջ կը լողար։ Գիշերային մթութեան մէջ բռնկող ռումբերը նախ կը փայլատակէին օդին ընդմէջէն եւ յետոյ կը պայթէին հեռուները։ Կ՚այրուէին միլիոններու հասնող հարստութիւնները եւ մենք չէինք ափսոսար. կ՚ափսոսար միայն թշնամին որ կը կորսնցնէր այս բոլորը։

Դէպի Գոմաձոր մեր ընտրած ճանապարհը սխալ էր, որովհետեւ կ՚անցնէինք ամայի դաշտէ մը՝ ուր մարդ ու մարդասուն բնաւ եղած չէր մեծ կոտորածներէն աւդին, մինչեւ ռուսական գրաւման օրերը եւ մինչեւ մեր ներկայ նահանջը։ Ամբողջ սար ու ձոր

ծածկուած էր ձիւնի թանձր խաւով մը, զոր պիտի կոտրէինք անցնէինք մեր ձիերով։ Այսպէս չորս ժամուան ճանապարհը հազիւ կրցանք կտրել տասնեւմէկ ժամէն, յոգնեցնելով մեր անասունները։ Վերջապէս հասանք Գոմաձոր, երբեմնի հիւրընկալ գիւղը, ուր գիշերեր էին սահմանէն ասդին եւ անդին անցնող բազմաթիւ հայդուկային խումբեր։

Երբ գիւղը տեսայ, իսկոյն աչքիս առջեւ պատկերացաւ 1895 Օգոստոս ամսուան քաներկուերորդ օրը։ Հոս, եւ այն ատեն ալ մեր խումբը ճիշդ 27 հոգիէ կը բաղկանար, մեզի հետ էր ներկայիս զօրավար եւ այն ժամանակ պարզ զինուոր Անդրանիկը։ Որչա՜փ երջանիկ էինք այն օրերուն, երբ ո՛չ խմբապետ էինք եւ ո՛չ ալ ոեւէ պատասխանատուութիւն ստանձնած էինք խումբի ղեկավարութեան։

Այս գիւղը ունի նաեւ ուրիշ աւելի մեծ յիշատակ մը։ Հոս կռուած է Բոցեկլի լերան հերոս, խմբապետ Խանը (Բարսեղ Թիրեաքեան, Կեսարիոյ Տէրէ Վանք գիւղացի), որ թշնամիէն բազմաթիւ զոհեր խլելէ ետք, նահատակուած էր իր ընկերներով, եւ անոնց կարգին Տարօնի Առիւծը Սերոբ, եւ իր երկու կորիւնները։

Տեղը չէ հոս մանրամասն նկարագրել անցեալի յիշատակները եւ լաւ է որ շարունակենք մեր ճանապարհը։

Գոմաձորի մէջ հազիւ քանի մը կիսաւեր տուներ գտանք իբր պատսպարան՝ ուր մնացինք ցորեկ մը եւ գիշեր մը։ Հետեւեալ օրը ճանապարհ ինկանք դէպի Եիւդվէրան։ Կ՚անցնէինք պատմական վայրերէ․ այս շրջանի ամէն մի ձոր, լեռ, ծերպ, աղբիւր ունի իր առանձին յիշատակը մեր ազատագրական պայքարի էջերուն մէջ։ Այս գիծն է եղած այն կա-

մուրջը՝ ուրկէ անցած են Սերոբ Աղբիւրներ, Հը-րայրներ, Թաթուլ, Մալօեաններ, Մենակ եւ այս-պէս շարան շարան։

Գիշերը մնացինք Նիւզվէրան եւ առտուն կա-նուխ մեկնեցան Սթան։ Այս հայ գիւղը ռուսաց Բասենի առաջին գիւղն էր, ուր չէնութեան կար․ ժողովուրդը գաղթած չէր եւ պատշաճօրէն հիւրըն-կալեց մեզ, որովհետեւ քսան տարուան պատմու-թիւն մը կար մեր եւ անոնց միջեւ․ գիւղին մեծերէն մինչեւ փոքրերը կը ճանչնային մեզ։

Գիւղը չծանրաբեռնելու համար մեր զինուորնե-րը բաժնեցինք շրջակայ Պառքէօյ, Արմուտլու եւ Զօ-լաքլու գիւղերուն վրայ։ Երկու օր ետք, Գարագուր-տի գծով Սարիղամիշէն մեր մօտ եկան Սարգիս Ար-մաղանեան եւ Բաբերդցեան Սերոբ՝ 50 ձիաւորնե-րով։ Սերոբ պատմեց թէ Սարիղամիշի հրամանա-տար կարգուած է Զօր․ Արէշով եւ վճռուած է որ այդտեղ ուժեղ դիմադրութիւն լինի՝ Սարիղամիշը ձեռքէ չհանելու համար։ Որոշուած է նաեւ բոլոր զինուորութիւնն ու կամաւորութիւնը պահել Սարի-ղամիշի մէջ։

Վճռեցինք Սարիղամիշ երթալ, անձամբ տես-նելու Զօր․ Արէշովը եւ լսելու անոր հրահանգները եւ երկրի պաշտպանութեան ծրագիրը, եթէ ի հար-կէ ան արժանի սեպէր մեզ այդ բարձր վստահու-թեան։ Մեր մեկնելէն մի օր առաջ՝ Սերոբ եւ իր յի-սուն ձիաւորները, նաեւ Արմաղանեան ուղարկած է-ինք Գարափունար գիւղը։ Մի օր յետոյ քիւրտերն ու թուրք զինուորները միացած՝ յարձակում գոր-ծած էին Գարափունարի վրայ եւ ետ մղուած էին մեր ձիաւորներու կողմէն։ Այս փոքրիկ ընդհարու-մը ցոյց կուտար, որ թշնամին միտք ունի միաժա-

մանակ քանի մը կ՚երկարէր յարձակիլ։ Սթանի եւ մօտակայ գիւղերու վրայ դիրքեր որոշելէ յետոյ, երբ կ՚ուզէինք մեկնիլ, շրջանի բոլոր գիւղացիները թափուեցան մեր մօտ եւ կ՚ուզէին լսել թէ պէ՞տք էին գաղթել թէ մնալ։ Այսպիսի ծանրակշիռ հարցի մը չէինք կրնար որոշ պատասխան տալ, ուստի հեռախօսով պարագան յայտնեցինք Զօր. Արէշովին, որ ինքն ալ չկրցաւ վճռական բան մը ըսել, միայն իր մօտ խորհրդակցութեան հրաւիրեց մեզ։

Հետեւեալ օրը գացինք նախ Գարագուրտ եւ անկէ Սարիղամիշ, ուր անմիջապէս ներկայացանք Զօր. Արէշովին, որ իր սպայակոյտին հետ զինուորական խորհրդակցութեան նստած էր։ Խորհուրդը վիճելով երկրի պաշտպանութեան հարցը, եկած էր այն եզրակացութեան, թէ պէտք էր ամրանալ Բարտուզի եւ Գարաուրկանի գիծերուն մէջ, իսկ անտես ըրած էր աւելի կարեւոր եւ վտանգաւոր կէտ մը, որ Խորասանէն կ՚երկարէր ձորով մը դէպի Գարագուրտ, անցնելով Թավշանճիգ եւ Գըզըլ Գիլիսէ գիւղերէն։

Զօր. Արէշով քարտէսին նայելով կը պնդէր, թէ այդ գիծով անհնար է տարուան այս եղանակին թշնամի յարձակում մը։ Արէշովի գլխաւոր փաստը ձիւնն էր, որ, ըստ իրեն, բնական արգելք մըն էր թշնամի զինուորական գործողութեանց, սակայն մենք, որ տարիներ ծանօթ էինք թիզ առ թիզ այդ ձորերուն, համոզուած էինք թէ յարձակողները այդ գետը պիտի օգտագործէին։ Մեր խօսքերը ազդեցութիւն չըրին Զօր. Արէշովի որոշումներուն վրայ, որովհետեւ ան կը կարծէր թէ մեր տեսութիւնը սըխալ է։

Զօր. Արէշով յայտնեց, թէ մեր խմբին միանա-

լու նպատակով Պաթումէն բազմաթիւ զինուորցուներ եկած են եւ լսելով Էրզրումի անկումը, մնացեր են Սարիղամիշ եւ կը մարզուին։ Զօրավարը թելադրրեց որ երթանք տեսնենք այդ զինուորները եւ եթէ սպայի պէտք ունինք լուր տանք իրեն, որ սպաներ տրամադրէ մեզ։

Եւ մեկնեցանք զօրանոց, ուր տեսանք Քրիստափորը, զոր Բաբերդէն Տրապիզոն ղրկած էի, ռուս զինուորներուն ունեցած գնդացիրները եռ՝ Բաբերդ բերելու։ Քրիստափոր չյաջողեցաւ իր առաքելութեան մէջ, որովհետեւ ճամբաները փակուեցան եւ ան հարկադրուեցաւ գնդացիրները Պաթում եւ անկէ Կարսի գծով բերել մեզի։

Այս խմբին հետ էին Միսաք Թորլաքեան եւ տաճկահայ սպայ Միսաք Մինասեան, երկուքն ալ Տրապիզոնցիներ։ Միսաք Մինասեանը գտնելով, մենք այլեւս պէտք չտեսանք սպայ խնդրելու Զօր. Արէշովէն։

Սարիղամիշի մէջ հետաքրքրուեցանք եւ հարցուցինք Զօր. Անդրանիկի մասին։

— Ան եկաւ եւ անցաւ Կարս, պատասխանեցին։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Թուրք գերիներ. — Սեբաստիոյ Խորոխոն գիւղացի հերոս Նշան. — Հայ սպան եւ թուրք գերին. — Նշանի ցաւալի մահը. — Թուրք գերիին յուսահատական դիմադրութիւնը. — Իր գրպանի թուղթերը. — Խորոխոնցի Նշանին անցեալը. — Նորէն Զօր. Արէշով կը հակառակի մեր ծրագիրներուն. — Մուրատի «վա՛յ»ը. — Թուրքերը կը յարձակին Գարագուրտի վրայ:

Սարիղամիշի մէջ կը վխտային մեծ թիւով թուրք գերիներ, որոնց հաւաքման գործը յանձնուեցաւ Սեբաստիոյ Խորոխոն *գիւղէն* նշանաւոր եւ յայտնի կռուող Նշանին: *Հաւաքուած գերիները կը հեռացնէինք երկրի ներսերը, զինուորական գործողութեանց գիծերէն շատ անդին: Ինչպէս որ մեր թշնամին հեռացուցած էր հայերը իբրեւ վտանգաւոր տարր, նոյնպէս մենք կը հեռացնէինք զանոնք, հետեւելով տրուած օրինակին:*

Խորոխոնցի Նշան, երկու երեք օր շարունակ աշխատելով, յաջողեցաւ հաւաքել բոլոր գերիները, բացի մէկէն՝ որ մեր բնակարանին մօտ հայ սպայի մը կը ծառայէր: Նշան փափկանկատ եղած էր չձերբակալելու այս գերին, հաշուի առնելով հայ սպան, ուստի եկաւ Մուրատին եւ յայտնեց իր միտքը: Մուրատ, իր կարգին, կանչելով սպան, բացատրեց անոր թշնամի տարրեր չպահելու կարեւորութիւնը զինուորական գործողութեանց վայրի մը մէջ:

Սպան խոստացաւ արձակել Թուրք ծառան եւ դուրս ելաւ։ Ան լաւ գիտէր հեռացումի քաղաքականութիւնը հանդէպ գերիներուն, ուստի, ինչպէս յետոյ իմացանք, երբ կը մտնէ իր սենեակը, կ՚ըսէ այդ Թուրքին.

— Ահա մի քանի տարիէ ի վեր դուն մօտս ես եւ քեզ եղբօր նման պահեցի, գիտես որ այս օրերս բոլոր Թուրք գերիները կը հաւաքուին կամաւորներէն, որոնք քեզ ալ կ՚ուզեն անորոշ ուղղութեամբ ուղարկել, ինչպէս կ՚ուղարկեն քու ընկերները։ Բացարձակապէս չեմ կրնար ազատել քեզ, միայն խորհուրդ մը պիտի տամ եւ այնուհետեւ դուն գիտես թէ ինչ պիտի ընես։ Ահա սա չորս հրացանները եւ հազարաւոր փամփուշտներ, կռուէ՛, որքա՛ն կրնաս, սպաննէ՛, որքա՛ն զէնքերդ կրնան սպաննել, եւ սուղի ծախէ կեանքդ, որովհետեւ ազատումի յոյս չկայ։

Այս անիծեալ, իժի ծնունդ, եւ դարչելի կաթ կերած հայ սպան, այսպէս հրահանգ տալէ ետք, դուրս կ՚ելլէ տունէն ու կ՚անյայտանայ։

Բաւական ժամանակ յետոյ, Խորոխոնցի Նշան, *բոլորովին անտեղեակ սպայի դաւաճանութենէն, կ՚երթայ սպայի սենեակը։ Թուրք զինուորը, դռներն ամուր փակած, բանալիի ծակէն կը դիտէ, որ Նշան կը մօտենայ իր կողմը։ Առանց ձայն տալու կը կըրակէ եւ տեղն ու տեղը ճակատէն կը սպաննէ զայն։*

Նշանի ընկերները լսելով հրացանի ձայնը, դուրս կը թռին եւ կը տեսնեն անոր անշունչ մարմինը։ Անմիջապէս լուր տուին մեզ։ Մուրատի հետ դիմեցինք Թուրք գերիին տունը, բայց անկարելի եղաւ մօտենալ, որովհետեւ ան կը կրակէր անդադար։ Այն չէնքը, ուր հայ սպան եւ մենք կը բնա-

կէինք, ռուսերէն մնացած հաստահիմն եւ քարաշէն ամուր զօրանոց մըն էր եւ սենեակներու դռները մէջէ մէջ կը բացուէին։ Թուրք գերին, օգտուելով սենեակներու այս առաւելութենէն, հեղ մը այս եւ հեղ մը այն սենեակէն կը կրակէր եւ չէր թոյլատրեր որ մօտենայինք իրեն։ Այս յանդուգն, կորիճ եւ յուսահատ Թուրքը կը պոռար․

— Անկրօն եւ անհաւատ կեավուրներ, մինչեւ որ ձենէ 8–10 հոգի չպառկեցնեմ գետին, ո՛չ կեանքս կուտամ եւ ոչ ալ անձնատուր կը լինիմ։ Ասիկա լաւ գիտցէք։

Հեռուէն վնաս հասցնել անոր՝ անկարելի էր, ուստի պատերու տակէն մօտենալով, քանի մը ռումբեր նետեցինք սենեակին մէջ, բայց օգուտ չունեցաւ։ Ան հեղ մը կը վազէր այս կողմը եւ կը կրակէր, միւս անգամ կը կրակէր ուրիշ սենեակէ մը եւ այնպիսի ճարպիկութեամբ, որ շփոթութեան կը մատնէր մեզ, անծանօթ թողելով իր կեցած սենեակը։

Մեր նետած ռումբերու պայթիւնը, անոր արձակած հրացաններու ձայնը ոտքի հանեցին ամբողջ Սարիղամիշը․ հրացան բռնողը եկաւ շրջապատեց զօրանոցը։ Հարկա՛ւ, կրնայինք մօտենալ անոր, սակայն Նշանին մահէն ետք, չէինք ուզեր նոր զոհեր տալ, այլ կ՚ուզէինք առանց արիւնի վերջացնել գործը։ Ուստի որոշեցինք զօրանոցի դէմը գտնուող ուրիշ զօրանոցի մը մէջ գաղտնի կերպով զետեղել լաւ նշանաձիգներ, գնդակահար ընելու զայն։ Այս կերպն ալ յաջողութիւն չգտաւ։ Դարձեալ ռումբին դիմելով, նորեր նետեցինք, որոնց թիւը հիմա հասաւ 12–ի։ Սակայն ան կը պոռար միշտ․

— Ձե՛մ վախնար ձեր ռումբերէն․ զո՞ւր տեղը կը նետէք վրաս․ անոնք չեն ազդեր ինծի․ Նախ ձենէ

չատեր պիտի սպաննեմ եւ ապա սպաննուիմ։

Մեր զինուորները երբ տեսան թէ Թուրքը անվնաս կը մնայ եւ մենք արգելք կ՚ըլլանք իրենց՝ գըրոհ տալու սենեակին վրայ, կը պոռային.

— Կրակ տուէ՛ք շէնքին, թնդանօթով զարկէ՛ք, սպաննեցէ՛ք։

Պէտք է ըսեմ, որ չէինք ուզեր թնդանօթի դիմել, որովհետեւ այդ անպատուաբեր կը նկատէինք բոլոր ներկայ գտնուող զինուորականներուս համար, ուստի վերջին ռումբ մըն ալ նետեցինք եւ ձայնը կտրեցաւ. ռումբը հասած էր իր նպատակին եւ Թուրքը ինկած էր գետին՝ արիւնշաղախ։

Զինուոր մը, ատրճանակ ի ձեռին, մտաւ ներս եւ դուրս քաշեց զայն։ Քանի մը տեղերէ ծանրապէս վիրաւորուած էր եւ խոստովանեցաւ այն բոլորը զոր արձանագրեցի վերեւ Հայ սպայի մասին։ Այս Թուրքը հասարակ զինուոր եղած չէր, այլ Գասթէմունցի սպայ մը, ինչպէս կը հաստատէին իր գրպանի Թուղթերը։ Ան գերի ինկած էր 1914-ի վերջերը Սարիղամիշի կռիւներուն ժամանակ եւ շատ անգամ առիթներ ունեցեր էր փախչելու, սակայն նախընտրեր էր մնալ իբր գերի, որովհետեւ իր Թղթերուն մէջ կ՚ըսէր. «Կրնամ փախչիլ, սակայն այստեղ մնալով աւելի մեծ գործ եւ ծառայութիւն կը մատուցանեմ հայրենիքիս»։

Նշանի անակնկալ մահը բոլորիս մեծ ցաւ պատճառեց։ Անիկա քաջ, յանդուգն ,կտրիճ եւ խիզախ մարտիկ մըն էր. հասարակ մահկանացու մը չէր, այլ Սամսոնի լեռներուն մէջ, տարագրութեան եւ մեծ եղեռնի տարիներուն, սարսափ ազդած էր Թուրքերու վրայ եւ կռուելով անդադար, եկած Մուրատին միացած էր յԵրզնկա։ *Իսկ հիմա կը սպաննը-*

ւէր հայ սպայի մը զարշելի դաւաճանութեամբ պատրաստուած Թուրք դարանամուտ գնդակէ մը։

Խորոխոնցի Նշանին մարմինը զինուորական մեծ շուքով ամփոփեցինք Սարիղամիշի զինուորական գերեզմանոցը։

Խնդիրը հաղորդեցինք Զօր. Արէշովին եւ պահանջեցինք հայ սպային ձերբակալումը, սակայն անոր խիստ հրամանները եւ հետապնդումներն անցան ապարդիւն. այդ վատը երբեք չգտնուեցաւ՝ իր արդար պատիժը ստանալու։

Երբ այս յուշերը վերստին աչքէ կ՚անցնեմ, կը խորհիմ թէ այդ զազրելի սպան արդեօք խղճի խայթ պիտի ունենա՞յ, եթէ կարդայ այս նկարագրութիւնը։

Հետեւեալ օրը կրկին դիմեցինք Զօր. Արէշովին եւ խնդրեցինք որ Գարագուրտի գիծը ամրացնէ։ Ան ըսաւ, թէ գնդ. Անուշաւանը նշանակած է Կաղզուանի հրամանատար, ուստի այդ գիծը կ՚իյնայ անոր իրաւասութեան տակ, իսկ գնդ. Մորէլը նշանակած է Սէլիմի շրջանի զօրաց պետ՝ Բարտուզի կողմէն առաջացող թշնամիին դիմադրելու համար։ Եւ Զօր. Արէշով աւելցուց.

— Դուք կրնաք երթալ Բասէն եւ վստահ եղէք որ Գարագուրտէն թշնամի չի յառաջանար, հետեւաբար աւելորդ է այն կողմը ուժեր կեդրոնացնել։

Զօր. Արէշովի ընթացքը մեզի համար վիրաւորական էր, բայց հայրենասիրութիւնը եւ տիրող պայմանները ի նկատի ունենալով, ուզեցինք ուրիշ կերպ ազդել անոր վրայ։ Այդ միջոցին Վահան Փափազեան եկած էր քանի մը ընկերներով. դիմեցինք անոր, որ խօսի Զօր. Արէշովի հետ, ամրացնելու Գարագուրտի գիծը, որովհետեւ համոզուած էինք,

թէ թշնամին այդ կողմէն անպատճառ պիտի յարձակէր, հակառակ Զօր. Արէշովի լաւատեսութեան։

Այսպէս քանի մը օր մնացինք Սարիղամիշի մէջ եւ շարունակ կը տեսնուէինք մեր մարզուող զինուորներուն հետ։ Միշտ կը խորհէինք երեսս առած Թուրք բանակին դաս մը տալ։ Այս առենն էր որ հասաւ Տէլի Ղազար իր երեք հարիւր կամաւորներով։ Դիմեցինք Զօր. Արէշովին եւ առաջարկեցինք հետեւեալ ծրագիրը.

— Թուրք բանակը խոցելու համար, տուէք մեզի մի քանի վաշտ զինուոր, նաեւ Տէլի Ղազարի կամաւորները։ Ասոնց վրայ կ'աւելցնենք մեր 400 ձիաւորները եւ այն կամաւորական վաշտը որ կը մարզուի եւ պիտի միանայ մեզի։ Այս ուժերով կ'անցնինք Տէլի Պապա, Երիզվէրան եւ Խորասանէն կ'անցնինք թշնամիին կռնակը եւ կը հարուածենք։

Դժբախտաբար Զօր. Արէշով նկատի չառաւ մեր ծրագիրը։ Արդ, մեզի կը մնար առնել մեր մարզուող կամաւորները եւ երթալ միանալ մեր ձիաւորներուն։

Դիմեցինք դարձեալ Զօր. Արէշովին եւ թոյլտուութիւն խնդրեցինք առնելու մեր կամաւորները, սակայն ան պատասխանեց.

— Սարիղամիշի մէջ պահակազօրքը քիչ է եւ այդ երկու վաշտերը կարեւոր են հոս։ Առայժմ կը պահեմ զանոնք եւ երբ պէտք ունենաք, կը ղրկեմ ձեզի։ Իսկ եթէ այս ճակատին համար պէտք տեսնեմ գործածել, կը կանչեմ ձենէ մէկը զանոնք առաջնորդելու։

Այս կարգադրութիւնը գացինք բացատրեցինք մեր վաշտերուն եւ անմիջապէս մեկնեցանք Բասէն։

Քանի մը օր առաջ, երբ մենք Թրքական Բասէ-

նէն ռուսական Բասէնի Սթան գիւղը հասանք, մեր հետ ունէինք ընդամէնը 73 ձիաւոր, իսկ այժմ այնտեղ կար 400 ձիաւոր, թուական այս յաւելման պատճառը հետեւեալն է.

Կարինը տակաւին չինկած, այս ձիաւորները զանազան կողմերէ կուգային միանալու մեր խումբերուն: Ճանապարհին երբ լսած էին Էրզրումի անկումը, եւ Գոմաձորի վրայով դէպի Սթան մեր անցքը, անոնք չեղած էին իրենց գիծէն եւ եկած միացած էին մեզի:

Հիմա Սարիղամիշէն դէպի Բասէն կ'երթայինք տասներեք զինուորներով եւ ճամբան կը խորհրդածէինք: Մուրատ կ'ըսէր.

— Ինձ համար առեղծուած մը եղան մեր զինուորական վերջին գործողութիւնները: Երբ Երզնկայէն նահանջեցինք, կռուելով քաշուեցանք Մամախաթուն՝ ուր դիմադրութեան նոր գիծը յարդարեցինք, եւ այսպէս յաջորդաբար եւ կանոնաւորապէս մինչեւ Իլիճա կռուեցանք թշնամիին դէմ: Հիմա ի՞նչ թաքթիք էր սա, որ Իլիճայէն մինչեւ Սարիղամիշ ո՛չ մի դիմադրութիւն: Մենք տեսանք ուրիշ կռիւներ, ուր քանակներ պարտուեցան, սակայն անոնք քայլ առ քայլ կռուելով ետ քաշուեցան: Մեր հրամանատարութիւնը փոխանակ անկանոն կերպով նահանջող զինուորներու առաջ անձամբ թումբ բարձրացնելու եւ զանոնք վերակազմելու, փոխանակ դիմադրութեան նոր գիծեր պատրաստելու, եւ նոյնիսկ առանց պահ մը ետեւը դառնալու, մի շունչով կը հասնի Թիֆլիս:

«Վա՜յ քեզ Բարձր Հայք, որ հրամանատարդ մանուկ էր»:

Այս վերջին խօսքերը Մուրատ խորունկ հառա-

չանքով մը արտասանեց, եւ նոյն րոպէին բացագանչեց.

— Է՛, զինուորնե՛ր, տղա՛ք, սպասեցէ՛ք, կեցէ՛ք, թնդանօթի ձայներ կը լսեմ։

Կանգ առինք ամէնքս, եւ իրաւ, հեռուէն թընդանօթի խուլ որոտը կուգար մեր ականջներուն։ Ձիերը մտրակեցինք եւ արագութեամբ յառաջացանք ու հասանք Մէճիտլի, որ Գարագուրտի հիւսիս արեւելակողմը մէկուկէս ժամուան չափ հեռու է։ Հոս ժողովուրդը նոյնպէս կը լսէր թնդանօթներու ձայնը, բայց կ'ենթադրէր թէ մեր զինուորութիւնը Գարագուրտի մէջ մարզանքներ կը կատարէ։ Շարունակեցինք մեր ճանապարհը եւ քանի մօտեցանք Գարագուրտի, նկատեցինք որ թնդանօթի ձայներէն առաջ Գարագուրտի վրայ շրափնէլներ կը պայթէին։ Քիչ եւս յառաջանալով, հանդիպեցանք Գարագուրտի ժողովուրդին, որ խուճապով ու սարսափահար կը փախչէր։ Իմացանք որ թշնամին Թավշանճիքի մօտերէն յարձակեր է Գարագուրտի վըրայ։ Սա այն գիծն էր, որու մասին ա՛յնքան խօսեցանք եւ պնդեցինք Զօր. Արէշովին ամրացնելու, բայց ան կարեւորութիւն չընծայեց մեր «ողորմելի» ռազմավարութեանն ու հետեւեցաւ իր «ականդեմական» ռազմագիտութեան։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Գարագուրտի պահակազօրքը կը նահանջէ.— Մենք կը դիմադրենք ժամ մը եւ կը շարունակենք.— Ձիաւորներու անցքը գետէն.— Թշնամին կը բռնէ Մէճիտլին.— Դէպի Կարս ճամբան.— Մեր սխալը.— Ալատաղի մեր տաժանելի անցքը.— Յոյն քահանան եւ յոյն լրտեսը.— Տեղեկութիւններ.— Առկախ զօրաթեւի մեր դիրքը.— Կռիւներ.— Մեր մեկնումը դէպի Կարս.— Մեր զօրամասին հանդիսաւոր մուտքը ի Կարս.— Մեր ձիաւորներուն գրաւումը.— Ճէպէճին կ'երթայ դէպի Պարսկաստան.— Կամաւորներու զինաթափումը եւ սադրանքներ.— Եղբայրը եղբօր կողոպտիչ:

Գարագուրտը պարպուած էր եւ սակաւաթիւ պահակազօրքը անկանոն կերպով կը նահանջէր. հոն մնացեր էր միայն յոյն բնակչութիւնը: Ետեւնիս թողուցինք նահանջող զօրքը եւ առաջ վարեցինք մեր ձիերը: Մեր փոքրաթիւ ուժով քաղաք մտնելը անկարելի կը թուէր, ուստի Մուրատ փոխեց իր ճամբու գիծը եւ Արաքսի վրայ, Գարագուրտի դիմաց բռնեց ապառաժ քարերը, իսկ Ստեփանը եւ մի քանի զինուորներ չանսալով Մուրատին, քշեցին ձիերը դէպի քաղաք, ուր տեսան Սերոբի եւ Արմաղանեանի յիսուն ձիաւորները, որոնք նոյնպէս կը նահանջէին: Մեր ազդարարութեան վրայ, անմիջապէս միասին բռնեցինք քաղաքի հարաւակողմի լեռները եւ ճակատեցանք յառաջացող թշնամիին:

Անհաւասար կռիւը սկսաւ երկուստեք. Թշնամին դնդացիրներով ու թնդանօթներով կը հարուածէր, իսկ մենք մեր հրացանները միայն ունէինք:

Կռիւը տեւեց մօտ մի ժամ, դիմադրելն այլեւս անկարելի էր, որովհետեւ Թուրք ջոկատները սկըսան օղակի մէջ առնել մեզ, ուստի կարգադրեցի որ քայլ առ քայլ նահանջեն դէպի Շատրուանի Քարերը: Այս մի ժամուան դիմադրութիւնը այն օգուտը ունեցաւ, որ ժամանակ տուաւ ժողովուրդին կռուի գիծերէն հեռանալու եւ քաղաքը լրիւ պարպելու: Շատրուանի Քարերը միացանք Մուրատին եւ միասին շարունակեցինք կռիւը, իսկ Թշնամին իր կըրակը կեդրոնացուց հոս:

Կռուի ընթացքին, Վահագնի հրամանատարութեան տակ գտնուած Բասէնի մեր 350 ձիաւորները կ'ուզեն Գարագուրտի կամուրջէն օգնութեան հասնիլ, բայց Թշնամին թնդանօթի կրակով արգելք կ'ըլլայ անոնց. ստիպուած՝ անոնք կը բռնեն Օտալար կոչուած գիւղի ճամբան եւ ձիերը քշելով Արաքսէն, կ'անցնին Շատրուան: Գետէն անցքի ատեն խեղդուելով զոհ կ'երթան քանի մը զինուորներ:

Երեկոյեան, ուշ ատեն, երբ Շատրուան քաշուեցանք, ձիաւորներու մի մասը խմբուած գտանք, միւս մասը գացեր էր դէպի Շատրուանի Քարերը: Գիշերային նշաններով բոլոր ձիաւորները կանչեցինք եւ հաւաքեցինք:

Խորհրդակցութենէ մը ետք, գիշերը մարդիկ ղրկեցինք Սարիղամիշ՝ հաղորդելու դէպքը Զօր. Արէշովին, սակայն մեր մարդիկը առաւօտեան ետ դարձան եւ լուր բերին թէ Գարագուրտի եւ Սարիղամիշի միակ ճանապարհը եղող Մէճիտլին գրաւ-

ւած է Թուրքերէ, ուստի իրենց երթը դէպի Սարիղամիշ անկարելի է:

Կրկին խորհրդակցեցանք թէ ի՛նչ պիտի ընէինք: Գարագուրտը գրաւուած էր, Մէճիտլիի ճամբան բռնուած, իսկ մենք սակաւաթիւ էինք, տկար զէնքերով: Մեր ռազմամթերքը սպառելու վրայ էր: Մեզի կը մնար անցնիլ Կարսի Պեռնա գիւղի շրջանը, սակայն Ալա Տաղը, որ 10,268 ոտք բարձր է, պատուար կը հանդիսանար իր ձիւնի թանձր խաւով: Եղանակը ցուրտ էր եւ լեռը կտրելու յարմար առիթ մը, ուստի գիշերով ճանապարհ ինկանք:

Հոս պէտք է խոստովանիմ որ մեր աճապարանքը մեծ սխալ մըն էր. մենք պարտաւոր էինք գոնէ սպասել 24 ժամ եւս՝ լսելու եւ տեսնելու թշնամիին շարժումները եւ վերջին անգամ ալ կռուելով պէտք էինք հեռանալ: Չըրինք՝ եւ ա՛յն պատճառով որ Սարիղամիշի հրամանատարութիւնը կարեւորութիւն չէր տար մեզի եւ կապեր չէր պահպաներ մեզի հետ: Եթէ կանոնաւոր հաղորդակցութիւն ունենայինք եւ գոնէ աղօտ կերպով գիտնայինք մեր հրամանատարութեան ծրագիրը, անպայման յաջորդող զինուորական գործողութեանց մէջ մեծ դեր կրնայինք խաղալ:

Հազար ու մի նեղութիւններ կրեցինք Ալա Տաղը անցնելու ատեն: Ձիւնը տեղի կուտար մեր ձիերու սմբակներուն ներքեւ եւ մինչեւ թամբերը կը ծածկէր: Ձիերէն վար իջանք եւ հետիոտն կը յառաջանայինք թնդելով եւ հարթելով ձեան ճանապարհը: Ամբողջ 24 ժամ տքնելէ յետոյ, երեկոյեան ուշ ատեն հասանք յունական վերին Չէփիկ գիւղը, որուն հանդուցեալ քահանան տասնեակ տարիներ պաշտ–

պան հանդիսացած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան դըրօշին ներքեւ կռուող ռազմիկներուն: Հոս գտանք յոյն մը, որ յարաբերութիւն կը պահէր Թուրքերու հետ եւ տեղեկութիւններ կուտար մեր շարժումներու նկատմամբ Թուրք բանակին: Անմիջապէս ձերբակալեցինք եւ հսկողութեան տակ առինք զայն: Այս լրտես յոյնը, տեղեկացուց որ այսօրուան օրը Կաղզուանի մեր զօրամասը, որ գնդ. Անուշաւանի հրամանին ներքեւ էր, պարտուեր եւ քաշուեր էր Թիֆլիս, Քարաքիլիսէ եւ Պեռնա գիծը: Կը պարզուէր որ թշնամին միահամուռ եւ բազմաթիւ կէտերէ սկսած է յարձակիլ:

Հոս գիշերելէ ետք, առտուն հետերնիս առինք յոյն լրտեսը եւ մեկնեցանք Պեռնա, ուր գտանք գընդապետ Անուշաւանը: Ան պատմեց որ նոյն օրը հայ ուժեր Սարիղամիշէն առաջացեր են Գարագուրտ եւ վերագրաւեր են զայն թշնամիէն, սակայն անդին պատահեր է մի մեծ դժուարութիւն, որ Պանդուխտի հետ Բարտուզի շրջանը հսկող զօրախումբը պարտուեր է եւ քաշուեր է ետ. իսկ Կաղզուանի վիճակը արդէն յայտնի էր:

Մեր անհարկի ժամանումը իմացուցինք Զօր. Արէշովին եւ խնդրեցինք որ մեր մարզուող երկու վաշտերը ղրկէ: Ան չպատասխանեց մեզ եւ ըստ երեւոյթին շատ զբաղած կը թուէր:

Զօր. Արէշովի վերաբերումը մեզ կը դնէր առկախ զօրաթեւի դիրքին մէջ: Սա շատ վիրաւորական էր, որովհետեւ մենք կ՚ուզէինք կապ ունենալ կանոնաւոր զօրքին հետ եւ կատարել մեր պարտականութիւնը հանդէպ ժողովուրդին եւ հայրենիքին, կ՚արհամարհէին մեր ուժերն ու ընդունակութիւնները, մոռնալով որ Երզնկայէն եւ Բաբերդէն մին-

չեւ Կարին, աւելի քան երկու ամիս, մենք էինք գրաւ֊ ղեցուցեր Թշնամին։

Որոշեցինք երթալ Կարս եւ դիմում ընել աւելի բարձր հրամանատարութեան մը, որպէսզի մեր զին֊ ուորական դերն ու դիրքը ճշդորոշուէին։ Այս պի֊ տի նշանակէր այն, որ վերին հրամանատարութիւնը կամ պիտի ընդունէր մեզ իբրեւ բանակի մի անբա֊ ժան մասը եւ կամ մեզ պիտի արձակէր։ Գիտէինք, որ նման խնդիրներ յարուցանել պատերազմի Թո֊ հուբոհին մէջ շատ յարմար չէր, սակայն մենք եւս չէինք կրնար օդին մէջ առկախ մնալ եւ ամէն օր հոգ ունենալ ձիերու եւ ձիաւորներու պիտոյքներու եւ ռազմանիւթի մասին։

Կռիւը այս արդիւնքով վերջ գտաւ նոյն օրը, եւ ձիաւորները Թողուցինք ճակատը, իսկ մենք մեկնե֊ ցանք Ջերմիլի, հրահանգ տալով՝ որ մնան, մին֊ չեւ մենք Կարսէն կը տեղեկացնէինք իրենց։ Նոյն֊ իմաստ լուր մը ուղարկեցինք Սարիղամիշի մեր վաշտերուն։ Ջերմիլիէն մեկնեցանք Կարս։

Կարսի մէջ զինուորական հագուստ կրող դասա֊ լիքներն ու չահագէտները դարձեալ կը վխտային, յար եւ նման երեք ամիս առաջուան վիճակին, երբ անկէ կ'անցնէինք դէպի Կարին։ Ո՛չ ժամանակը ազ֊ դած էր անոնց վրայ եւ ո՛չ ալ զինուորական իշխա֊ նութիւնները միջոցներ ձեռք առեր էին զանոնք զին֊ ուորագրելու։

Մեր Կարս հասնելէն երկու օր յետոյ, Սարի֊ ղամիշի հրամանատարութենէն իրաւունք ստացանք ետ կանչել մեր ձիաւորները եւ հանգստանալ։ Հե֊ տեւաբար հրահանգ ղրկեցինք Վահագն Նալբանտ֊ եանին, որ անմիջապէս Կարս գայ։

Մեր հրահանգը ճշդութեամբ կատարեց Նալ֊

բանտեան եւ ձիաւորները մտան Կարս: Ամբողջ ժողովուրդը դուրս թափեցաւ տեսնելու զանոնք: Այս մուտքը տեղի ունեցաւ մեծ շուքով եւ Վահագն Նալբանտեան արժանացաւ այնպիսի ծափերու, որոնց նմանը երբեք տեսած չէր իր կեանքի օրերուն:

Ձիաւորներու առջեւէն կուգար ան, հեծած գեղեցիկ նժոյգի մը վրայ, իսկ իրեն հետեւող երկու շարքով ձիաւորները, թիւով 350էն աւելի, ահագին տարածութիւն կը բռնէին եւ ժամէն աւելի շրջեցան քաղաքը եւ ամէն կողմէ ծափերով եւ կեցցէներով ընդունուեցան: Ապա գացին եւ տեղաւորուեցան իրենց յատկացուած զօրանոցը:

Հայ զինուորական իշխանութիւնները երկու օր լաւ խնամեցին եւ կերակրեցին մեր ձիաւորները: Յետոյ սկսան դժուարութիւններ հանել, մի օր զինուորները սոված կը պահէին, միւս օր՝ ձիերը: Անդին սակայն կանոնաւոր հոգ կը տանէին գնդ. Օսիկ Փիրումովի ձիաւորներուն:

Սակայն չէինք կրնար հանդուրժել այս կացութեան, ուստի Մուրատի հետ դիմեցինք Միշա Արղումանեանին եւ խնդրեցինք վերջնական կարգադրութիւն: Խօսեցանք թէ չե՞ն ուզեր որ մնանք այս ձիաւորներով, կամ արդեօք կ՚առարկե՞ն, որ անոնք կանոնաւոր հեծեալներ չեն եւ ասկէ անկէ հաւաքուած մարդիկներէ կը բաղկանան. արդեօք կուզի անընդունակ կը նկատեն զանոնք ներկայ կացութեան մէջ: Եթէ վերջապէս ուրիշ առարկութիւն ունին, թո՛ղ յայտնեն մեզի, եւ եթէ կ՚ուզեն, սպայ մը տրամադրեն զանոնք ամէն օր մի քանի ժամ մարզելու եւ աւելի պիտանի դարձնելու: Եթէ այս բոլորին համաձայն չեն, այն ատեն մենք ուրիշ դըժ-

ւարութիւն պիտի չյարուցանենք, եթէ անոնք ներս առնուին գնդ. Օսիկ Փիրումովի հեծելազօրքի գունդին մէջ։

Սպայ տրամադրելու մեր առաջարկը մերժուեցաւ, այն առարկութեամբ՝ թէ մարզիչ սպաներ չըկային։ Ընդունուեցաւ գնդ. Օսիկի գունդին մէջ առնելու մեր կողմէ եղած առաջարկը եւ մեզի յանձնարարուեցաւ դասաւորել ձիաւորները եւ անմիջապէս ղրկել անոր։

Այս ձիաւորներուն հետ կ՚էին կեսարացի յայտնի ՃԷՊԷՃԻՆ եւ ուրիշ քանի մը ծանօթ քաջ տղաներ։ Զանոնք կանչեցինք եւ յայտնեցինք բերդապահի օգնական Միշա Արզումանեանի կարգադրութիւնը։ Ճէպէճին մերժեց ընդունիլ այս որոշումը եւ իր ձիաւորներով վճռեց մեկնիլ Պարսկաստան եւ հոն միանալ անգլիական բանակին։

Սա մի խելագար ծրագիր էր ՃԷՊԷՃԻԻ կողմէն, բայց ան մնաց անսասան եւ հետեւեալ օրն իսկ արդէն մեկնած կ՚էր դէպի Ալեքսանդրապոլ։ Մնացեալ ձիաւորները համաձայնեցան եւ մտան կանոնաւոր հեծելազօրքին մէջ։

Մենք քանի մը տղաներով մնացինք Կարս եւ կ՚ուզէինք որ մեզ համար եւս վերջնական կարգադրութիւն լինի, սակայն պատասխանատու զինուորականները միշտ խոյս կուտային դրական պատասխան տալէ։ Իսկ մենք կը մնայինք առկախ օդին մէջ։

Ցաւ ի սիրտ ազատեցանք ձիաւորներու հոգէն, այլեւս ոեւէ պատասխանատուութիւն չունէինք հանդէպ անոնց, միայն իբրեւ ուժ Սարիղամիշի մէջ ունէինք մի քանի վաշտ հետեւակազօրք։

Մի քանի անգամ այս վաշտերու համար դիմեցինք այն տեղի հրամանատարութեան ,որպէսզի մի

կերպ կարգադրութիւն ընենք եւ ազատինք պատասխանատուութենէ եւ կամ իրաւունք ստանանք զանոնք բերելու Կարս եւ կազմակերպելու։ Մենք կանխաւ գիտէինք որ անոնք եւս յուրի վերաբերման պիտի արժանանային, ինչպէս ձիաւորները, սակայն ի՛նչ ընէինք, մեզի թոյլ չէին տար Սարիգամիշ երթալ եւ Միշա Արզումանեան միշտ կ՚ըսէր մեզի՝ մնալ Կարս. թէ ինչո՞ւ, չէինք գիտեր։

Եւ վերջապէս քանի մը օր եւս մնացինք Կարսում եւ ճակատէն անյաջող լուրեր կը ստանայինք։ Թշնամին դարձեալ գրաւած էր Գարագուրտը եւ կռուիւը կը մղուէր Խանտարքէի մօտերը։ Այս առթիւ հրամայուած էր մեր երկու վաշտերուն մեկնիլ կռուի գիծերը։ Սպայ Միսաք Մինասեան առաջարկած էր թէ «խոստում տուած է զինուորներուն, որ կռուի երթալու պարագային, Մուրատը կամ Սեպուհը պիտի ընկերանան անոնց»։ Եւ ան երկիւղ յայտնած էր որ զինուորները դուցէ ըմբոստանան, եթէ մենէ մէկը չիյնի իրենց հետ։

Այս յայտարարութիւնն ընելով հանդերձ, ըսպայ Մինասեան զինուորներով մեկնած էր ճակատ։ Երբ հասած էին դիրքերը, հազիւ մի քանի ժամ ետք հրաման ստացած էին քաշուիլ եւ մեկնիլ Կարս։ Մեր վաշտերը զարմացած էին այս կարգադրութեան, բայց ենթարկուած էին հրամանին։ Վաշտերը ճամբան բաժնուած էին իրարմէ եւ առանձին գծերով կը յառաջանային դէպի Կարս։ Այն վաշտը որ ուղիղ ճանապարհով եկած էր, Պէկլի Ահմէտ գիւղի մօտ, ոլորտ ճամբուն կէտին վրայ, հրաման ընդունած էր ընկերացող սպայէն՝ հրացանները եռանկիւն կազմել եւ հանգստանալ։ Երբ վերջին զինուորն իր հրացանը կանգնեցուցած եւ նստած էր, ահա վաշտը

ինքզինքը պաշարուած կը գտնէր երկու վաշտերու կողմէ եւ հրաման կը ստանար չշարժելու:

Զինուորները նայած չէին իրենց սպային, որ կը հանդարտեցնէր զանոնք, թէ բան մը չկայ: Պաշարող զինուորներէն մաս մը յառաջացած եւ հաւաքած էր զէնքերը եւ տարած հեռու: Անմիջապէս ետք թալանը սկսած էր: Հայ զինուորը կը կողոպտէր հայ զինուորը եւ այնպիսի անարգ եւ ամարդի կերպով, որ գուցէ Թուրքը ըրած չէր ռուս կամ հայ զինուորին: Կողոպտուած վաշտին մէջ կային այնպիսի կռուողներ, որոնք իրենց հայրերէն կամ մայրերէն յիշատակներ կը կրէին: Այս բոլոր սրբութիւնները անխնայ կերպով կողոպտուած էին, հակառակ բողոքի, աղաչանքի եւ խնդրանքի:

Պատասխանատու հրամանատարութիւնը, չբաւականանալով այս անլուր եւ ապերախտ անարգանքէն, վաշտը տարաւ տաժանակիր աշխատութեան լծելու Կարդի բերդին մէջ: Եւ լսեցէ՛ք, ընթերցողնե՛ր, ասոնց միակ յանցանքը այն էր, որ երկու երեք ամիս ձիւնի եւ բուքի մէջէն քայլ առ քայլ կռուեր եւ նահանջեր էին Երզնկայէն ու Բաբերդէն մինչեւ Իլիճա:

Ինչո՞ւ այս անարգանքը, ինչո՞ւ այս սադրանքը, ո՛չ ոք գիտցաւ: Լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ Կարսի մէջ: Դիմեցինք Կարսի բերդապահ զօր. Դեւին եւ օգնական Միշա Արզումանեանին, որպէսզի պատասխանատուները գտնուին, անարգանքը դարմանուի եւ «գերի» վաշտը ազատ արձակուի:

Մեր դիմումները ծիծաղի եւ հեգնութեան առարկայ եղան: Այս անսպասելի եւ տգեղ վերաբերումի լուրը հասաւ մեր վաշտին, որ գրգռուելով,

ուզած էր զէնքի դիմել եւ ազատել իր ընկերները։ Մենք արգիլեցինք այդ քայլը, համոզելով թէ անիրաւեալներու պատիւը պիտի վերականգնէինք, մանաւանդ գիտէինք թէ հասցուած անպատուութիւնը ո՛չ թէ զինուորներուն դէմ էր, այլ ուղղուած էր իմ ու Մուրատին։ Մինչեւ այսօր ալ չենք կրցած լրիւ ըմբռնել թէ մեր ո՞ր յանցանքին համար այս պատիժին արժանացուցին մեզ։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Զինուոր. նախարարը եւ Ռ. Տէր Մինասեան Կարս կը հասնին.— Մեր դիմումը եւ ստացած պատասխանը.— Կարսի քերդին մեր կալանաւորներու փախուստը.— Կաղզուանցիներու ժողովը եւ մեզի եղած առաջարկը.— Դէպի Ալեքսանդրապոլ.— Մեր զրոյցը Ս. Մամիկոնեանի հետ.— Զօր. Նազարբէկովի եւ Զօր. Անդրանիկի հետ մեր ունեցած տեսակցութիւնները.— Մուրատ եւ ես կը մեկնինք Թիֆլիս.— Վրացիները կը դաւադրեն հայոց դէմ:

Այս օրերուն Թիֆլիսէն Կարս հասան զինուորական նախարարը եւ իրեն օգնական Ռուբէն Տէր Մինասեան, նաեւ Համօ Օհանջանեան եւ Խ. Կարճիկեան եւ ուրիշներ:

Մուրատի հետ միասին դիմեցինք զինուորական նախարար պ. Ս. Մամիկոնեանին եւ պահանջեցինք որ բերդին մէջ տաժանակիր աշխատութեան լծուած մեր զինուորները արձակուին: Զինուորական նախարարը, փոխանակ մեր արդար պահանջին գոհացում տալու, պատասխանեց թէ իր գործը չէ խառնուիլ տեղական հրամանատարութեան կարգադրութեանց: Խորհրդաւոր խաղ մը կը խաղցուէր մեզի դէմ եւ մենք չէինք կրնար թափանցել այդ մութ եւ անպատուաբեր խնդրին: Թանձր մշուշ մը կը պատէր Կարս հաւաքուած հայ զինուորականներու եւ պաշտօնատարներու մտայնութիւնը:

Մեր յարատեւ դիմումներուն յիշեալ զինուորա-

կան նախարարը օր մը համարձակեցաւ ըսել․

— Ո՛չ թէ ձեր զինուորները, այլ ձե՛զ պէտք էր բանտարկել, որովհետեւ շատ մեղքեր գործած էք։ Ահա՛, տեսէ՛ք, հեռագիր ստացուած է Վէհիպ փաշայէն․ հեռագիրը կ'ըսէ․ «Մեր յաղթական զօրքերը կանգ պիտի չառնեն, մինչեւ որ ռուս կանոնաւոր զինուորութեան հանդիպին»։ Վէհիպ փաշան այսպէս կը հեռագրէ, որովհետեւ դուք ձեր անցած վայրերը աւեր ու աւերակի վերածեր էք եւ ո՛չ մի շնչաւոր էակ — մարդ թէ կենդանի — ողջ թողած չէք։

Հիմա կարծես վարագոյրի ծայրը կը բացուէր եւ մեր զինուորներու բանտարկութեան դրդապատճառները կը յայտնուէին։ Մուրատ կ'ըսէր․

— Ահա մեր իմաստուն եւ խելացի խիկարները, որոնք կոչուած են մեր ժողովուրդի բախտը տնօրինելու սա՛ ծանր ու կենաց ու մահու րոպէներուն։

Սակայն ամենէն ծիծաղելի կէտը կայ դեռ եւ չեմ ուզեր մոռացութեան տալ զայն։

Ռուբէն Տէր Մինասեան եւ Զօրավար Դեւ՝ Մուրատին եւ ինձ առաջարկեցին կազմակերպել նոր գունդ մը։ Ի՞նչպէս բացատրել այս հակասական եւ ծիծաղելի առաջարկը։ Անդին մեր զինուորները 15-16 ժամ սոված կը պահեն ու կը տանջեն, իսկ ասդին կուգան կ'առաջարկեն մեզ նոր գունդ կազմելու․ այս մարդիկը չէին խորհեր որ իրենց ընթացքով մեզ վարկաբեկած էին արդէն ժողովուրդին եւ զինուորութեան աչքին, ուստի այնուհետեւ չէինք կրնար պատասխանատու գործ ստանձնել, որովհետեւ այն հաւատքն ու վստահութիւնը զոր ունէր զինուորութիւնը հանդէպ մեզի, արդէն չիջած էր։

Այսու հանդերձ չմերժեցինք առաջարկը, մի-

այն պայման դրինք, որ նախ անիրաւեալ զինուորները ազատ արձակուին եւ ապա առաջարկը պաշտօնապէս հաղորդուի մեզի: Գործը մնաց առկախ եւ աննպաստ վիճակի մէջ, որովհետեւ միշտ կ'առարկէին մեզի, թէ՝ «ճակատի հրամանատարութեան գործերուն ձեռնամուխ չեն կրնար լինել»:

Այսպիսով այն կամուրջը որ մեզ կը կապէր ժամանակի զինուորականութեան հետ կը փլչէր եւ մեր բնակութիւնը Կարսի մէջ կը լինէր կատարեալ սրտմաշուք մը: Վերջին փորձ մը ըրինք, եւ ուզեցինք Թիֆլիս երթալ եւ դիմել Զօր. Նազարբէկովին, խնդրելով քննութիւն ու արդար հատուցում: Նոյն օրն իսկ ուզեցինք մեկնիլ, սակայն մի քանի զինուորներ արգելք հանդիսացան: Այս զինուորները բերդին մէջ արգելափակ եւ ծանր աշխատանքի ենթարկուած վաշտէն էին եւ փախչելով եկած էին պատմել իրենց ընկերներու կրած չարչարանքները:

Մուրատի հետ որոշեցինք բոլոր արգելափակները բերդէն փախցնել եւ այս ուղղութեամբ ալ միջոցներ ձեռք առինք եւ հրահանգներ տուինք: Քանի մը օրուան մէջ արդէն մարդ չէր մնացեր բերդին մէջ, բոլորը փախած էին:

Գործը գլուխ հանելէ ետք, կ'ուզէինք մեկնիլ Ալեքսանդրապոլ, երբ նոյն միջոցին Կաղզուանի ժողովուրդը պատգամաւորութեամբ մը ժողովի հրաւիրեց մեզ:

Մուրատի հետ ներկայացանք ժողովին, որուն մէջ արտասանուած մէն մի բառ չվրիպեցաւ մեր լսողութենէն: Ժողովը կ'արծարծէր Կաղզուանի վերագրաւման հարցը եւ արդէն պատրաստած էր 2–300 հոգիէ բաղկացեալ եւ լաւ զինուած երիտասարդներէ զօրախումբ մը, միայն բաղձանք կը

յայտնէր որ մեր երկուքէն մին ստանձնէր զայն վարելու գործը։ Ժողովը յոյս կը յայտնէր որ հաւաքուած զօրախումբի թիւը օր ըստ օրէ պիտի աճէր ու բազմապատկուէր նորագիրներով։ Միտքը գեղեցիկ էր, սակայն մեզի հասցուած վիրաւորանքը եւ այն խօսքերը զոր համարձակած էր մեր երեսին ըսել Զինուորական նախարարը՝ չէինք կրնար մոռնալ եւ դժուար էր որ ուզէինք պատասխանատու գործ մը ստանձնէինք, առանց վերին հրամանատարութեան հաւանութեան։

Այս մտքով ալ խօսեցանք Ժողովին, աւելցնելով որ հարկադրուած ենք որոշ ժամանակի համար հանգըստանալ։ Կաղզուանցիները շատ թախանձեցին, որ անպայման ընենք այդ զոհողութիւնը, ուստի չի կրցանք մերժել, միայն մի պայմանով, որ անոնք դիմեն զինուորական հրամանատարութեան եւ գործին պաշտօնական գոյն տան եւ հրամանը անկէ գայ։ Այս պայմաններուն ներքեւ սիրով պիտի ընդունէինք կաղզուանցիներու զօրամասին ղեկավարութիւնը։

Պէտք է անկեղծօրէն խոստովանիմ որ եթէ ես լինէի հրամանատարութեան փոխարէն, հետեւանք պիտի չտայի Կաղզուանը վերագրաւելու առաջարկին։ Եթէ այդ հրամանատարութիւնը անկեղծ ցանկութիւն ունէր թշնամին ջախջախելու, հաւաքուած անձնազոհ երիտասարդներու խումբը կը միացնէր ուրիշ զօրախումբերու՝ եւ միահամուռ ջանքերով կը ջարդէր Սարի-Գամիշէն յառաջացող թշնամին․ այն ատեն Կաղզուանն ու իր շրջանն ալ ազատ կը լինէին։ Մինչ մենք այսպէս կը խորհէինք, կաղզըւանցիները գացին դիմեցին վերին հրամանատարու-

թեան, որ հետեւանք չտուաւ դիմումին եւ գործն ալ այսպէս վերջացաւ։

Վերջապէս համոզուեցանք, թէ մեր մնալը Կարսի մէջ այլեւս բաղձալի չէր ո՛չ հայ ուսնոցաւոր ակադեմական *զինուորականներուն եւ ոչ ալ հայ «պաշտօնատարներուն»․ ուստի մեկնեցանք դէպի Ալեքսանդրապոլ այն գնացքով՝ որով Թիֆլիս կը մեկնէին մեր նախարարները։*

Ճանապարհին, սալոն վակոններուն մէջ, ունեցանք երկար վիճաբանութիւն։ Պ․ Ս․ Մամիկոնեան կը յայտարարէր մեզի․

— Դուք (Մուրատ եւ ես) բացի վնասէն ոչ մի շահ տուած չէք հայ ժողովուրդին, որովհետեւ մեր թշնամիին հետ շատ վատ վարուած էք։

Մուրատ կը պատասխանէր․

— Այո՛, պ․ Մամիկոնեան, այն ինչ որ դուք կ՚ըսէք՝ ըրած ենք եւ նոյնիսկ աւելին։ Սակայն դուք գիտէ՞ք արդեօք, թէ ի՛նչ վէ՛րք հասցուցած է այդ թշնամին մեզի․ գիտէ՞ք թէ ինչպի՛սի անարգանքներու ենթարկած է ան մեր նահատակ ժողովուրդը։ Դուք ի՞նչ գաղափար կրնայիք կազմել գործուած ոճիրի մեծութեան մասին, երբ միայն լսած եւ կարդացած էք։ Եթէ դուք ձեր կաշիին վրայ ընդունած լինէիք այդ ահռելի խոցը, այն ատեն հաւատացած կը լինէի, որ այդ ձեւով չէիք խօսեր մեզի հետ։

Եւ կ՚աւելցնէր․

— Հիմա կ՚ազատիք մենէ․ մենք կ՚երթանք հանգըստանալու, եթէ սակայն վաղը պէտք ունենաք մեր ծառայութեան, դարձեալ պատրաստ ենք կատարելու մեր պարտականութիւնը։

Մենք ատելով կ՚ատէինք ռուսահայ եւ տաճկա-

հայ խնդիրը, եւ ես այս յուշերու ընթացքին քանիցս նզովք եւ անէծք եմ կարդացեր զայն արծարծ պահողներուն, բայց անկեղծօրէն պէտք է խոստովանիմ, որ այդ ցաւոտ հարցը խոր արմատներ ձգած էր մեր ժողովուրդի մաս մը խաւերուն մէջ, ինչպէս որ հայ նախարարին տգեղ խօսքերը կուգային ապացուցանելու:

Ալեքսանդրապոլ հասանք եւ մենք ընկերներով գացինք մի պանդոկ: Մեզի հետ էին Ստեփան, Ամիրեան, Միսաք եւ մի քանի ուրիշները:

Երկրորդ օրը լսեցինք, թէ Զօր. Անդրանիկ հոս հասեր է եւ 300 հոգինոց կամաւորական գունդ մը կազմեր է:

Ալեքսանդրապոլի մէջ մեր առաջին գործը եղաւ տեսնել Զօր. Նազարբէկովը, որուն կ'ընկերակցէր զինական քոմիսար Սարգիս Մանասեան: Այս վերջնոյն միջոցաւ ներկայացանք Զօր. Նազարբէկովին եւ բերանացի կերպով ամփոփ համարատուութիւնն ըրինք մինչեւ ցայսօր ունեցած մեր գործունէութեան: Զօր. Նազարբէկով շնորհակալութիւն յայտնեց եւ աւելցուց.

— Ես արդէն լսած եմ ձեր վաշտի դէպքը: Հրամայած եմ որ անպատճառ քննութիւն կատարուի եւ այդ անհարկի զինաթափութեան պատասխանատուները պատժուին:

Զօր. Նազարբէկովին յայտնեցինք, թէ այս դէպքէն յետոյ, մեզի այլեւս բան չէր մնար, բայց եթէ մեկնիլ Թիֆլիս, քանի որ օգտակար չէինք կրնար ըլլալ մեր շուրջ ստեղծուած պայմաններուն ներքեւ:

Դուրս ելանք եւ գացինք Զօր. Անդրանիկի մօտ, որ Առաջնորդարանը իջեւանած էր: Ան ալ լսած էր

մեր վաշտի զինաթափումը եւ կը ցուէր դէպքին վը-
րայ: Երբ ուզեց իմանալ մեր ընելիքը, իրեն պա-
տասխանեցինք ճիշդ այնպէս, ինչպէս խօսեր էինք
Զօր. Նազարբէկովին:

Անդրանիկ մեզի առաջարկեց մնալ իրեն հետ եւ
միասին կազմակերպել նոր զօրամասը: Մերժեցինք
իր առաջարկը:

Ալեքսանդրապոլի մէջ հազարաւոր գաղթական-
ներ հաւաքուած էին Երզնկայէն, Բաբերդէն եւ ու-
րիշ վայրերէ: Ամէնքը ողորմելի վիճակի մէջ կը
գտնուէին: Չէինք կրնար անտարբեր մնալ հանդէպ
այս գաղթականներուն: Երբ Կարս էինք, միշտ այն
միտքը կը սնուցանէինք, թէ հակառակ բազմապիսի
խոչընդոտներու, դարձեալ պիտի յաջողէինք զօրա-
մասեր կազմել եւ ուստի Կարսէն զանազան մթերք-
ներ փոխադրած էինք Ալեքսանդրապոլ: Ասկէ զատ,
Բասէնի կռիւներու ընթացքին բաւական խոշոր թիւ
մը կենդանիներ ինկած էին մեր կամաւորներու ձեռ-
քը: Այս անասուններն ալ ղրկած էինք հոն: Արդ,
նկատի ունենալով տիրող կացութիւնը, եզները բա-
ժանեցինք Երզնկայի եւ Բաբերդի գաղթականու-
թեան, նաեւ մեր պահեստներու ուտեստեղէնէն մաս
մը: Մաս մը կենդանիներ յանձնեցինք հովիւներու,
մինչեւ նոր կարգադրութիւն:

Ալեքսանդրապոլէն մեկնեցանք Թիֆլիս, ուր
հասանք հետեւեալ օրը: Քաղաքը բոլորովին փոխ-
ուած գտանք: Ռուսերը հեռացած էին եւ կազմուած
էր Անդրկովկասեան Սէյմը, ուր ամէն օր տաք վի-
ճաբանութիւններ, աղմուկ եւ վէճեր տեղի կ'ունե-
նային: Փոխարքայի երբեմնի շէն պալատը իր մէջ
հաւաքած էր կովկասեան ժողովուրդներու ներկա-
յացուցիչները: Ճիշդ էր որ ռուսական բանակլու-

թիւնը երկրէն վերցած էր, սակայն անոր փոխարէն կարծես վրացական բռնակալութիւն մը վեր կը բարձրացնէր իր գլուխը՝ տիրանալու Թիֆլիս ամբարուած անթիւ, անհամար հարստութեանց։

Թիֆլիս, այդ ճոխ ու փարթամ քաղաքը, որպէս թէ մայրաքաղաք կը դառնար երեք հաւասարազօր ազգութեանց, բայց փաստն այն էր, որ վրացիները կը դառնային ոստայնին տէրը։ Վրացիներէն կազմուած էր զինուորական կոմիսարիատ, որ իր թաթը կը դնէր բոլոր պահեստներուն վրայ։ Ի հարկէ հայերն ալ կ՚աշխատէին իրենց բաժինն ունենալ, եւ այդ պատճառաւ քանի մը պահեստներ յանձնըւած էին հայ զինուորներու հսկողութեան։ Այս գործին մէջ մեծ դեր խաղացին Ռուսիայէն նոր եկած մաս մը հայ կամաւորներ՝ մեծամասնական անուան տակ։ Անոնց գլխաւորներն էին Սերգէ եւ Թադէոս անունով երկու երիտասարդներ, որոնց կը խորհրդակցէր Միսաք անունով Երզնկացի երիտասարդ մը։ Քանի վերջիններս չէին երեւցած Թիֆլիսի մէջ, յախուռն էին վրացիները եւ տիրապետողի դեր կը կատարէին։

Իբր թէ երեք ժողովուրդներէն բաղկացած մի կառավարութիւն կազմուած էր, որ միացեալ ուժերով պիտի պաշտպանէր երկրի ճակատը, եւ պիտի կռուէր յառաջացող թշնամիին դէմ։ Այս բոլորը սակայն անուանական էին եւ փաստօրէն ռազմաճակատի ամբողջ ծանրութիւնն ինկած էր մեր վրայ։

Վրացիները որպէս թէ իրենց վրայ էին վերցուցած Պաթումի ճակատին պաշտպանութիւնը եւ հոն կը կեդրոնացնէին իրենց ուժերը։ Պէտք մըն էր սակայն նոյն տեղին պաշտպանութեան համար, որովհետեւ թշնամի ուժերն այն ուղղութեամբ ալ

կ՚երեւէին, սակայն ասդին միջոց կար Թշնամին ջախջախելու եւ ապա դառնալու Պաթումին։

Կովկասեան Սէյմի վիճաբանութիւնները կը շարունակուէին, բայց միեւնոյն ատեն դաւադրութիւնը մեր ճակատի դէմ կը դարբնուէր աննկատելի կերպով։ Մեր նախարարները եւ Սէյմի մեր ներկայացուցիչները ստոյգ տեղեկութիւններ չունէին այս մասին։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Սարիղամիշի անկումը.— Կարս.— Ադրբէջանցիք դաւեր կը նիւթեն.— Գանձակի շրջանին պաշտպանութեան խնդիրը.— Ինծի եղած առաջարկը.— Նկատումներ.— Գործելու ազատութիւն.— Գաղթականները Թիփլիսի մէջ.— Անտարբեր երիտասարդութիւն, որ օգուտ չունի.— Թիփլիսէն կը մեկնիմ.— Կարսի անկման գրոյցները.— Մուրատ եւ ես կը տեսնենք Խ. Կարճիկեանը.— Միամիտ Կարճիկեան:

Սարիղամիշն արդէն ինկած էր եւ մեր զօրքը կը գտնուէր Կարսի ամուր դիրքերուն մէջ: Յոյս ունէինք, որ գոնէ այստեղ թշնամին սաստիկ ջարդ մը պիտի կրէր եւ կամ առնուազն մեր ուժեղ դիմադրութեան պիտի հանդիպէր:

Աւա՜ղ, ո՛չ մին տեղի ունեցաւ եւ ո՛չ միւսը: Թշնամին սկսաւ ծեծել Կարսի բերդը, իսկ մեր ղեկավարները, անհոգ նստած Թիֆլիսի մէջ, դատարկ ժամավաճառութեամբ կը պարապէին:

Կարսի ճակատի պաշտպանութենէն զատ, կար նաեւ ուրիշ լուրջ եւ կարեւոր խնդիր մը, որ Ղարապաղի եւ Գանձակի պաշտպանութիւնն էր: Մենք կը հաւատայինք, որ ադրբէջանցիները, ոգեւորուած Թուրքերու յաղթանակներէն, հանգիստ պիտի չտային հայերուն: Անոնք որքան ալ համաձայն լինէին Կովկասեան սահմաններու պաշտպանութեան, դարձեալ մոռցած չէին 1905–1906-ի այն կոտորած-

նուրը, զորս կրեցին հայերն։ Այս անգամ, անոնք պատեհ կը նկատէին առիթը մաքրելու այդ հաշիւը եւ վրէժ լուծելու, ուստի զէնք եւ ուժ կը պատրաստէին մեզի դէմ։ Դէպի Բագու մեկնող ռուս զինուորները զինաթափ կ'ընէին, կը կոտորէին եւ կամ զէնքերը բռնի կը խլէին։ Ասկէ զատ, կովկասեան ժողովուրդներու մէջ, ամենէն քիչ տուժողը անոնք, ադրբէջանցիները եղած էին։

Հայն ու վրացին դժուար էր բաղդատել Թաթարին հետ, մանաւանդ հայը՝ որուն տաճկահայ հատուածը, սահմանէն անդին, գրեթէ անհետացած էր, իսկ կովկասահայը՝ յանձին իր կռուող տարրերուն՝ կրած էր կարեւոր կորուստներ։ Սակայն միայն Թաթարը չէր, որուն հետ գործ պիտի ունենայինք այս աննպաստ պայմաններուն ներքեւ, դեռ վրացին կար, որ երթալով կը դառնար անհանդուրժելի՝ տիրողի եւ տիրոջ իր ձգտումներով։

Կարսի անկումէն յետոյ, բարիքի միակ աղբիւրը պիտի լինէր Թիֆլիսը, որ, իր կուտակեալ հարըստութենէն զատ, բազմազան վայրերէ զէնքի եւ ռազմանիւթի հսկայական նոր մթերքներ կ'ընդունէր։

Ազգային Բիւրօն այս ամէնը նկատի ունենալով, ժողովներ կը սարքէր։ Նոյնը կ'ընէին եւ Դաշնակցական մարմինները։ Այս վերջինները որ փորձերու բովէն անցած եւ մարզուած էին, գիտէին եւ կը հաւատային, որ գալիք սեւ ու մռայլ օրերուն՝ ամէն բան պիտի ծանրանայ իրենց վզին։ Պարզ էր, որ կուսակցութիւնը արիւն քրտինքի մէջ պիտի լողար. եթէ լաւ բան մը պատահէր, ամէն մի հայ գերագոյն ճիգեր պիտի թափէր՝ ապացուցանելու որ ինք մեծ բաժին մը ունեցեր է ստեղծուած յաջողու-

թեան մէջ։ Իսկ եթէ անյաջողութիւնը վրայ հասնէր, «կուժն ու գուլան» պիտի կոտրէին Դաշնակցութեան գլխուն։

Այս ամէնը արեւու նման պայծառ էին, սակայն ճար չկար, կարելի չէր հեռանալ գործէ եւ գործունէութենէ, եւ ինչպէս կ'ըսէ ժողովրդական առածը, «Ձկնորսը վախնալու չէ թրջուելէն»։

Եւ ահա Ղարաբաղի ու Գանձակի պաշտպանութեան համար մաս մը հրացան ու փամփուշտ կը կեդրոնացնեն Տիլիճան եւ Էջմիածին, իսկ մաս մը երիտասարդներ ,մի քանի սպաներով կ'ուղարկուին Տիլիճան՝ ռազմամթերքը Գանձակ փոխադրելու։

Այդ յանդուգն քայլին համար յատկացուած գումարը շատ փոքր էր, յետոյ պէտք էր ղեկավար ուժ մը, որ անոնց առաջնորդ հանդիսանար։ Արդ, բախտի բերմամբ թէ չար դիպուածով, նոյն միջոցին Թիֆլիս կը գտնուէինք, եկան ինձ առաջարկելու այդ գործը եւ Գանձակի շրջանը կազմակերպելու պաշտօնը։

Ես ուրախութեամբ եւ հեշտութեամբ յանձնառու կը լինէի, եթէ մի քանի պատճառներ ծանր չի ճնշէին իմ վրայ.

ա) Մեր վաշտի զինաթափումը, որ սոսկալի եւ մեծագոյն անարգանքն էր, որ երբեք հասցուած ըլլար մեզի։

բ) Այն զարշելի խօսքերը զոր լսեցինք Ս. Մամիկոնեանէն՝ Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի միջեւ ճամբորդելիս։

գ) Թիֆլիս, երաժշտանոցի սրահին մէջ, մի ժողովի ընթացքին, պատասխանատու ճառախօսներէն մին յանդգնած էր ըսել, ակնարկելով եւ ան-

ուանելով մեզ, թէ «Նրանք ոճրագործներ են, որովհետեւ իրանց անցած վայրերը մաքրագործել են»:

Եւ դեռ նման շատ պատճառներ կային, որ մի քիչ զգոյշ լինէինք, այսուհետեւ չափէինք մեր առած քայլերը եւ ամէն մարդու ձեռք խաղալիք չի դառնայինք:

Այն անարգանքը, վիրաւորանքն ու անարդարութիւնը զոր հասցուցին մեզի, դեռ ոչ ոքի հասցուած չէր: Մե՛նք, որ մեր բոլոր եռանդն ու կորովը ի սպաս դրինք, որ երեք ամիս գիշեր ու ցերեկ չարունակ տքնեցանք եւ մի կերպ կրցանք յապաղեցնել, նոյնիսկ կեցնել թշնամւոյն յառաջխաղացը, մե՛նք, որ մեր դիմադրութեամբ թանկագին ժամեր ու ժամանակ հայթայթեցինք մերազնեայ զօրավարներուն եւ մարմիններուն, որպէսզի կազմակերպուած ուժ մը երեւան բերեն, ոչ միայն շնորհակալութեան մը արժանի չնկատուեցանք, այլ հռչակուեցանք «ոճրագործ, վնասակար եւ անպէտք»: Ա՛յլեւս չեմ ուզեր խօսիլ մեր զօրավարներու եւ ազգային մարմիններու ապիկարութենէն, որ չկրցան կանոնաւոր ուժ մը ստեղծել այդ ժամանակամիջոցին եւ իրենց բովանդակ շնորհը ցուցադրեցին անարգելով մեզ:

Ես հաւատացած եմ, որ եթէ ուեւէ մէկը լինէր մեր փոխարէն, տարիներով քէն ու ոխ կը պահէր եւ կը մերժէր անունը տալ հայ ժողովրդին: Մենք սակայն կը ծալլէինք եւ մի կողմ կը դնէինք այդ վիրաւորականները, պահանջելով մի բան որ այլեւս բացարձակ պայման էր մեզ համար· այդ ա՛յն էր, որ գործելու ազատութիւն տային մեզի, եթէ նոյնիսկ կռիւը պիտի մղէինք դժոխքի դռներուն առջեւ եւ կամ մէջը· որովհետեւ եթէ կռուիլ պէտք էր,

պէտք էր կռուէինք բոլոր միջոցներով. եթէ կոտորել պէտք էր, պիտի կոտորէինք անխնայ. եթէ կախաղաններ անհրաժեշտ էին, պիտի ընէինք եւ այդ առանց այլեւայլի։ Ժողովուրդի մը գոյութեան գերագոյն եւ սրբազան պայքարի ընթացքին, բոլոր միջոցները արդարանալի էին մեր աչքին եւ ուստի կը պահանջէինք գործելու ազատութիւն։

Այս խօսքերն ու միտքերը կը յայտնէինք Ռուբէն Տէր Մինասեանին եւ Արտաշէս Բաբալեանին, որոնք երկուքն ալ կենդանի են այսօր։

Զիս կ'ուզէին ուղարկել Գանձակ, իսկ Մուրատը՝ Երեւան, սակայն «գործելու ազատութեան» մեր պայմանը կը զլանային, չէին ուզեր տալ։ Մուրատը պիտի երթար Երեւան եւ ենթարկուէր Արամին։

Հոս պազապէս ըսեմ թիւրիմացութիւնները միանգամ ընդմիշտ փարատելու համար, որ մեր մէջ ունէինք գործի շահը միայն, եւ մեր կարծիքով, որ հիմնուած էր փորձառութեան վրայ, յաջողութիւնը կ'ապահովէինք, եթէ մեր ձեռքերն ու ոտները չկաշկանդուէին։ Մէկ խօսքով անցեալի փորձերն էին ապագայի մեր առաջնորդը եւ կը պնդէինք մեր տեսակէտին վրայ։

Վատ թէ լաւ, ամիսներ շարունակ կռուեցանք Երզնկայի եւ Բաբերդի ճակատները մինչեւ հասանք Իլիճա։ Հոն եկաւ հրամանատար մը, *որ աղտոտ լաթի նման մի կողմ նետեց մեզ եւ կարեւորութիւն տուաւ* ձեռքի ափին ետեւն ու առջեւը *չգիտցողներուն։ Դարձեա՛լ, եթէ իրաւունքը մեր ձեռքը լինէր, հո՛ն, Բարձր Հայքի մէջ, մենք տարբեր կերպով կը վարուէինք* չարչիացած *եւ թուլամորթ երիտասարդութեան հետ։*

Հասանք Սարիղամիշ, ուր գտանք նոյն վերաբերումը, նոյնիսկ աւելի յոռի քան առաջինը։ Այստեղ մեր զօրքերը զինաթափեցին։ Կարս ինկանք, եւ հոն Զինուորական նախարարը մեզի սպառնացաւ բանտով, նոյնիսկ Թուրքիկներ հրատարակուեցան այն մաքրագործումներու նկատմամբ, որ անհրաժեշտօրէն տեղի ունեցած չէին զինուորական գործողութեանց ընթացքին։ Եւ ի վերայ այսր ամենայնի, Թիֆլիսի երաժշտանոցի սրահին մէջ «Խելացի Մարկոս աղբարները» մեզ որակեցին՝ հազիւ հասարակ եղեռնագործի մը տրուելիք անուններով։

Եւ, ընթերցո՛ղ, այսքան անարգանք ու նախատինք կրելէն ու տեսնելէն ետք, յիմարութիւն կը սեպէինք մեր կողմէն նորէն լծուիլ գործի եւ ենթարկուիլ քմահաճոյքներու։

Մենք կը զգայինք, որ անպատուութիւն էր այս բախտորոշ օրերուն նստիլ Թիֆլիս, հանգստանալու պատրուակին տակ, երբ անդին, ազգի մը, ժողովուրդի մը «լինել չլինելու» օրերը կը համրուէին։ Սակայն ի՛նչ ընէինք, մինչեւ մեր սրտին խորերը դաշունահար, կը տառապէինք մեր կամքէն անկախ ստեղծուած պայմաններու մէջ։

Կը կրկնեմ եւ կ'երեքնեմ, որ մենք որոշած էինք երթալ հոն՝ ուր մեզի կ'ուղարկէին, սակայն այն հասկացողութեամբ որ գործելու ազատութիւն ունենայինք։

Հիմա երկու ճանապարհ կը մնար մեր առջեւ.

ա) Որպէս պարզ զինուոր հրացան ի ձեռին մեկնիլ ճակատ, առանց խորհելու ընդհանուր կամ մասնակի ճակատներու մասին եւ կռուիլ, ինչպէս կը կռուին հասարակ զինուորները։

բ) Ցանձն առնել ղեկավարի դերը եւ վարել

այն բոլոր ուժերը որոնք կը գտնուէին մեզի յատկացուած ճակատի շրջանին մէջ։

Ահա այս երկուքն էին մեզի համար գծուած երկու ուղիղ ճամբաները։ Առաջինը չէին ընդուներ զանազան պատճառաբանութեամբ, իսկ երկրորդին իրաւունք չէին տար։

Ժողովներով եւ դատարկ վիճաբանութեամբ օրերնիս կը սահէր կ՚անցնէր, իսկ անդին՝ ճակատին վրայ, թշնամին օր աւուր նոր գրաւումներ կ՚ընէր։ Այլեւս հասկնալի էր, որ ոեւէ տեղ թշնամիին պիտի չկրնանք դիմադրել։ Բոլորին յոյսը կը մնար Կարսի անառիկ բերդը, իսկ եթէ հոս ալ բան մը տեղի չունենար, այն ատեն մեզի կը մնար ընդունիլ, որ ազգովին սնանկ ենք եւ կռուելու ոչ մի ընդունակութիւն չունինք։

Այս միջոցին էր որ հեռագիր ստացանք Անդրանիկէն, որ կը հրաւիրէր մեզ՝ վերադառնալ Ալեքսանդրապոլ եւ միասին կազմել այն զօրամասը, որ պիտի գտնուէր իր տրամադրութեան ներքեւ։ Արդար եւ անաչառ լինելու համար պէտք է արձանագրեմ, որ Աւօի խօսքը չէինք մոռցած եւ կ՚ուզէինք զայն ճշդութեամբ պահել։ Երզրումի յայտնի անցքերէն յետոյ, մեր եւ Անդրանիկի միջեւ եղած մազէ կապն ալ խզուած էր, ուստի ուշադրութիւն չդարձուցինք անոր հեռագրին։ Այսու հանդերձ այդ հեռագիրը ստանալու օրերնիս, մենք միտինգներ կը գումարէինք, որ վերադառնանք Կարս, ուր օրհասական պայքար կը մղուէր։

Միտինգներն ու ժողովները կ՚անցնէին ապարդիւն· ամէն մարդ կ՚աճապարէր հեռանալ երթալ այնպիսի տեղեր, ուր թշնամիին ձեռքը պիտի չկրնար հասնիլ։ Քիչեր էին այն պարտաճանաչ հայ-

րենատէրները, որոնք կը դիմէին դէպի հայրենիքի վտանգեալ գաւառներն ու սահմանները։ Արեւմըտադայ Խորհուրդի կոչերն ու յորդորները նմանապէս կը մնային անհետեւանք եւ ամէնքը կ՚ընդունէին զանոնք իբրեւ աւետարան, որ կը կարդացուէր գայլերու գլխուն։ Ամէն մարդ պաշտօնական դռները կը դիմէր եւ կը ջանար ձեռք բերել վկայականներ ու անցագրեր՝ չուելու հեռանալու համար։ Այսպիսի թուղթեր ձեռք բերողները իրենք զիրենք կը նկատէին բախտաւոր եւ կառքերով թէ ոտով կը մեկնէին դէպի Հիւսիսային Կովկաս, հետեւելով ռազմավիրական ճանապարհին։

Մուրատի հետ միասին կը շրջէինք Հալապար՝ տեսնելու Երզնկայի, Կարինի եւ Բաբերդի գաղթականութիւնը։

Ո՜հ, Աստուած իմ, տեսնելու էր այն ողորմելի՛, ահաւո՛ր կացութիւնը, որուն մատնուած էր ան։ Բոլորը խճողուած իրարու վրայ, անօթի, սոված, հիւանդ՝ կը քաշքշէին կեանք մը որ անուն չունէր։ Թշուառութիւնը իր ահռելի ճիրաններուն մէջ առած օրէց օր կը քամէր, կը հիւծէր զանոնք։

Հոս, այս գաղթականներուն մէջ տեսանք Կարնեցի ա՛յն Արմենակ Միրոյեանը։ Նախանձելի վիճակ մը չունէր եւ տեսնելով մեզ, զղջումի խօսքեր կ՚ուզէր թոթովել։ Հապա Միրոյեանի կի՞նը, այդ էգ դեւը, *որ պատճառ դարձաւ չատ մը դժբախտութիւններու։ Ի հարկէ, Կարնոյ մէջ Միրոյեան պիտի չփրկէր կացութիւնը, սակայն չէ՞ որ ան ոտնակոխ ըրաւ օրէնքը սարկօրէն։*

Մուրատ նկատողութիւն ըրաւ անոր կնոջը, չար դեւին։

— Լաւ չէ՞ր, որ ամուսինդ սպաննուէր եւ հե-

րոսի անունը ձգէր քեզի իբրեւ ժառանգութիւն, քան այս թշուառ, անարգ կեանքը, որուն մէջ թաւալգլոր ինկած կը տառապիք:

Անցանք եւ պտտեցանք ամբողջ Հալլապարը, որուն տեղացի առոյգ ու կայտառ երիտասարդները ամէնքն ալ անհոգ եւ անտարբեր կը քալէին, կարծես թէ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած դէպքերը երբեք հասած չէին իրենց ականջին: Եւ ի՜նչ լաւատեսութիւն մեր կողմէ, որ այս տարրերուն վրայ կը դնէինք մեր յոյսերը եւ գերագոյն փորձ մը, ճիգ մը կ'ընէինք ճակատ վերադառնալու եւ մեր վերջին պարտքը հատուցանելու վտանգուած եւ ոտնակոխ հայրենիքին:

Սակայն ի զուր էին մեր ջանքերը, ի զուր էին մեր խօսքերն ու յորդորները: Հալլապարի երիտասարդութեան մէջ կը խօսէր ապրելու եւ ստրուկ ու անպարտաճանաչ ապրելու մեծագոյն եսը:

Եւ վերադարձանք մեր օթեւանը: Օրը աղխտաբեր կը թուէր:

Հազիւ ժամը կը մերձենար երկուքի եւ մենք նստած երեք չորս ընկերներով կը խօսէինք զանազան նիւթերու շուրջ, երբ տղայ մը ներս մտաւ, հեռագիր ի ձեռին:

Հեռագրալուրը կը գուժէր թէ Կարսի առջեւ արիւնահեղ կռիւներ տեղի կ'ունենան: Լուրը կը բըխէր Վիրական (վրաց) աղբիւրէ: Թողուցինք բժիշկ Արշակը մեր սենեակին մէջ եւ Մուրատը, Ստեփանն ու ես գացինք Փինանսական նախարար Խ. Կարճիկեանի տունը ստոյգ տեղեկութիւններ քաղելու, մանաւանդ յամառ լուր մը կը շրջէր նոյն օրերուն, որ իբրեւ թէ Սէյմի նախագահ Չխենկելին հարց է դը-

սի մի բան լինի, Թուրքերէն երկու երեք ամսուան պայմանաժամ կը պահանջենք բերդը պարպելու եւ մէջի հարստութիւնը դատարկելու: Յետոյ դատարկ բերդը կը յանձնենք անոնց:

Կարճիկեանի այս վերջին խօսքերուն վրայ չկրցանք մեր պաղարիւնը պահել եւ ծիծաղեցանք: Եւ ո՞վ կրնար չծիծաղիլ համակ միամտութիւն բուրող այդ գոհար արտայայտութիւններուն վրայ: Յաղթող թշնամին պիտի գար պաշարէր բերդը, որուն պահակազօրքը թոյլտուութիւն պիտի խնդրէր երեք ամիսէն բերդը պարպելու: Անշուշտ դիւանագիտական կարելիութիւն մը կը նկատէր այս՝ Խ. Կարճիկեան եւ կը հաւատար:

Իսկ մենք չէինք կրնար հանդուրժել նման արտայայտութիւններ հայ նախարարի մը բերնէն եւ խօսքի նիւթը սպառած նկատելով, դուրս ելանք ու քալեցինք:

րեր կատարելու Վէհիպ փաշայի կամքը եւ Կարսը յանձնելու անոր՝ առանց դիմադրութեան ։

Հայերը, ի հարկէ, ընդդիմացեր էին այդ պըժդալի առաջարկին, սակայն մնալով փոքրամասնութեան մէջ, անզօր գտնուեր էին վրացիներու եւ ադըրբէջանցիներու միացեալ կամքին դէմ ։

Խ. Կարճիկեան մինակ նստած էր իր բնակարանին մէջ ։ Եւ Մուրատ ըսաւ անոր.

— Կարսի վիճակին մասին ուեւէ տեղեկութիւն կրնա՞ք տալ ։ Ճի՞շդ է, որ Իգտիրի շուրջ արիւնահեղ կռիւներ կը մղուին ։ Ճի՞շդ է որ Ձխենկելին կը պահանջէ, որ Սէյմը հեռագրէ Կարսի հրամանատարին, որ առանց կռուի բերդը Թուրքերուն յանձնէ ։

Խ. Կարճիկեան պատասխանեց.

— Կռիւներ կան, բայց Կարսը ամուր է եւ կրնայ երկար դիմադրել ։ Երբեք վախ չկայ Կարսի նըկատմամբ ։ Մենք ենք այդ բերդին տէրը եւ մեր ուժերը կեդրոնացած են հոն ։ Առանց մեր հրահանգին հայ հրամանատարութիւնը այդ քայլը չ'առներ ։

— Դուք գիտէք, ըսաւ Մուրատ, որ Կարսի մէջ միլիոններու հասնող հարստութիւն կայ. երբ բերդը յանձնուի, այդ հարստութիւնն ալ ձեռքէ կ'ելլէ, իսկ մենք մէկ հատիկ փամփուշտի կարօտը կը քաշենք այնուհետեւ, ուստի լաւ է որ այժմէն մաս մը փամփուշտ երկիր ներսերը փոխադրենք ։

— Կարսը ամենեւին անձնատուր չի կրնար ըլնիլ, մանաւանդ դուք գիտէք, որ Միշա Արզումանեան ձեր մօտն իսկ յայտարարեց, թէ «Թշնամին կրնայ բերդին տէր դառնալ՝ անցնելով մեր դիակներու վրայէն» ։ Վախ չկայ այդպիսի պատահականութեան մը. հակառակ պարագային, եթէ այդպի-

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Կարս կ'իյնայ.— Վրացական դաւաճանութիւն.— Մազրայի կռիւը.— Թուրքերը կը քալեն դէպի Ալեքսանդրապոլ.— Ցուզում ի Թիֆլիս.— Մեր դիմումները անհետեւանք.— Խուճապ Թիֆլիսի մէջ.— Վահան Փափազեան փող կը քերէ.— Մեր միւս ընկերները միասին կ'առնենք.— Դէպի Հիւս. Կովկաս.— Ճանապարհը.— Ընտանիքս եւ խորհուրդներ.— Վրացիներ զէն ի ձեռին կը դիմեն ճակատ:

Այդ օրն անցաւ տխուր նախազգացումներու եւ տպաւորութեան տակ, եւ յաջորդ օրը մեզի բերաւ տխուր եւ անակնկալ լուրը:

Կարսը յանձնուած էր Թուրքերուն՝ Զխենկելիի չինծու եւ կեղծ հեռագրին հիման վրայ, որ կ'ըսէր Զօր. Նազարբէկովին.

«Կարսի բանալիները յանձնէ Վէհիպ փաշային եւ զօրքը ետ քաշէ»:

Զօր. Նազարբէկով իրար կ'անցնի, հեռագիր կուտայ ստուգելու համար իր ստացած հրամանը, սակայն իբրեւ թէ չի յաջողիր, եւ Կարսի բերդը կը յանձնէ Թուրքերուն, որոնք ածան մը տէր կ'ըլլան անոր անթիւ անհամար մթերքներուն եւ հարստութեան:

Հիմա ինկած էր Հայաստանի վերջին ամրոցն ալ եւ Թուրքերը սանձարձակօրէն կրնային մտնել մեր երկրի ներսը եւ բնաջինջ ընել մեզ: Կա՞ր դերր-

նական ուժ մը որ պատնէշ կանգնէր թշնամիին դէմ ։

Արդարեւ Թուրքերը չբաւականացան Կարսի գըրաւումով եւ սկսան յառաջանալ դէպի Ալեքսանդրոպոլ։ Մազրայի մօտ անոնք կռիւի բռնուեցան մեր նահանջող բանակին հետ, որ արիւնահեղ կռիւէ մը ետք՝ տեղի տուաւ եւ նահանջեց մինչեւ Ալեքսանդրոպոլ։

Այս լուրը կայծակի արագութեամբ անցաւ Թիֆլիսի մէկ ծայրէն միւսը։ Մուրատ եւ Ստեփան իսկոյն դուրս նետուեցան մեր սենեակէն՝ ստուգելու լուրը եւ վերադարձան սրտաբեկ։ Ամէն ինչ համաձայն էր իրադարձութեանց, միայն Մուրատ նոր փսօք մը քաղած էր. այն որ Յ. Քաջազնունին ըսեր էր. «Կարսը կը զոհենք, որ Պաթումը ազատի»։

Մաս մը երիտասարդներ զայրացած՝ մտան մեր սենեակը եւ Մուրատէն պահանջեցին, որ իրենց գըլուխ կանգնի եւ սկսին չարք մը ահաբեկումներու (թէռօր)։ Մուրատ համաձայն չգտնուեցաւ, եւ յորդորեց որ սպասեն, մինչեւ ճշդուին պատասխանատուները, ասկէ զատ, խորհուրդ տուաւ, որ պատրաստուին՝ միասին մեկնելու դէպի Ալեքսանդրոպոլ։

Ոտքի ելանք եւ գացինք տեսնելու Ազգ. Բիւրոյի քանի մը անդամները, որ 50 ձիեր եւ զէնք տրամադրեն մեզի, որպէսզի ճակատ մեկնէինք լեռնային ուղիներով։ Դժբախտաբար մեր բոլոր դիմումներն անցան ապարդիւն։ Ազգ. Բիւրօն ընդառաջ չգնաց մեր պահանջին, իսկ մենք առանց զէնքի եւ ձիերու չէինք կրնար քայլ մը առնել։ Երկաթուղիով ճամբորդելը նոյնպէս բաւական դժուար էր, որովհետեւ Բօրչալուի Թուրքերը երթեւեկող գը-

նացքները կը կանգնեցնէին, վակոններէն վար կ՚առնէին աչքի ընկնող մարդիկը եւ կը կոտորէին։ Երկաթուղիով ճամբորդելը՝ կը նշանակէր երթալ Բորջալու եւ իյնալ Թուրքերու ձեռքը։

Յոյսերնիս կտրելով Ազգ. Խորհուրդէն, դիմեցինք Արեւմտահայ Խորհուրդին, որուն կարեւոր անդամներէն մին էր Վահան Փափազեան։ Սա եւս պատասխանեց, թէ ո՛չ փող կայ եւ ո՛չ ալ զէնք։

Մենք համոզուած էինք սակայն, որ դրա՛մ ալ կար, զէ՛նք ալ, չկար միայն ղեկավարութիւն։ Ամէն մարդ կորսնցուցած էր իր գլուխը եւ շշմած կեանք մը կը քաշքշէր։ Մեր պահանջը ընդամէնը 50,000 ռուբլի եւ 50 հրացան էր։ Այս բաները կը խընայէին մեզի։ Մեր նպատակն էր ձիեր գնել եւ երթալ հոն՝ ուր հայ ժողովուրդի օրհասական ժամերը կը պատրաստուէին։

Ալեքսանդրապոլէն եկած լուրերը շատ հակասական էին։ Մութ էին նաեւ թշնամիին նպատակները։ Կ՚ենթադրուէր թէ ան հասեր է արդէն իր նըպատակին եւ չ՚ուզեր այլեւս յառաջ խաղալ, սակայն հնարք մըն էր սա, որովհետեւ Վէհիպ փաշան հեռագրով ըսած էր, թէ պիտի քալէ մինչեւ հոն՝ ուր ռուսական կանոնաւոր զօրքերուն կը պատահի։ Կացութիւնը նկատի առնելով, Ազգ. Բիւրօն պատգամաւորութիւն մը կը փութացնէր Պաթում՝ Թուրքերու հետ մի կերպ համաձայնութեան գալու։ Պատգամաւորներու մեկնումէն անմիջապէս ետք, զանազան լուրեր սկսան շրջան ընել, որ իբրեւ թէ Թուրքերը գրաւեր էին Ախալցխան եւ Ախալքալաքի ու Բորժոմի վրայով քանի մը օրէն կը մտնէին Թիֆլիս։

Այս լուրերը բաւական էին խուճապի մատնելու

ամբողջ քաղաքը։ Ո՛վ որ կրնար ոեւէ միջոցով ազատիլ այս մղձաւանջէն՝ կանգ չէր առներ եւ գլուխը առնողը կը փախչէր հեռո՛ւ, հեռո՛ւ։

Նոյն միջոցին մեր մօտ եկաւ Համօ Բարաղամեանը եւ յայտնեց․

— Պէտք է Թիֆլիսէն հեռանանք․ այս կը պահանջէ Ազգ․ Խորհուրդի նախագահը եւ կ՚ըսէ թէ հոս մնալը վտանգաւոր է ձեզի։

Հիմա մեր կացութիւնը բոլորովին նոր փուլի մը մէջ կը մտնէր եւ մենք մահու եւ կենաց խնդրի մը առջեւ կը գտնուէինք։ Ո՞ւր պիտի երթայինք առանց զէնքի եւ հետիոտն։ Երթալ անցնիլ Հիւսիսային Կովկաս՝ դրամի հետ կապուած էր, իսկ դրամ չունէինք մենք։ Թիֆլիսէն մինչեւ Վլատիկաւկաս քաղաքը 300 *մղոն հեռաւորութիւն ունէր եւ այս երկար ուղին ոտքով կտրել անցնիլ՝ գրեթէ անկարելի էր, իսկ ինքնաշարժով (օթոմոպիլ) ճամբորդել՝* 2–3000 *րուբլի պիտի արժէր։ Կոպէկ չունէինք։ Դիմեցինք Ազգ․ Բիւրոյին, որ խնդիրը յղեց Արեւմտահայ Խորհուրդին, այս վերջինը առաջինին դարձուց հարցը եւ քանի մը օր Բիւրօն՝ Խորհուրդին եւ Խորհուրդը՝ Բիւրոյին իրաւասութեան խնդիր նկատեց։ Վերջապէս օր մը, երեկոյեան, Վահան Փափազեան* 5000 *րուբլի փող բերաւ եւ խորհուրդ տուաւ մեզ նոյն գիշերն իսկ հեռանալ։*

Սակայն Թիֆլիսի մէջ մինակ Մուրատն ու ես չէինք, կային ընկերներ ալ, ինչպէս Գրիգոր Ամիրեան, բժիշկ Արշակ, Ստեփան, եւ Վարդան Վարդիկեան։ Վահագն արդէն մեկնած էր ռազմավիրական ճանապարհով։

Առանց այս ընկերներուն, մենք ոչ մի տեղ չէինք կրնար երթալ։ Եւ ո՞ր մէկը ետեւ թողէինք,

լքէինք։ Բժիշկ Արշա՞կը, որ մեր նշանաւոր ընկերներէն մին եղած էր եւ իր բժշկական պարտականութիւնները կատարելէ ետք, հրացան ի ձեռին, միշտ կռուի առաջին գծերուն վրայ գտնուած էր։ Գրիգոր Ամիրեա՞նը, որ հաւատարմօրէն եւ քաջութեամբ ծառայած էր մինչեւ վերջը։ Ո՛չ, ասոնցմէ եւ ո՛չ մէկէն կրնայինք բաժնուիլ այս նեղ օրերուն եւ անվայել ու ապերախտ բան կը լինէր փորձել միմիայն սեփական կաշիի ապահովութեան մասին։ Եւ դեռ չամբողջացուցի շարքը անոնց, որ միշտ մեզի հետ պայքարեցան եւ դիմագրաւեցին թշնամին։ Ահա մեր շուրջն էին մեր յիսնապետներէն ու զինուորներէն՝ յիսնապետ Յակոբ Կիւրինլեանը, Արամ Սրբապեանը եւ շատ շատեր։ Ամէնքը գիտէին մեր անձուկ դրամական վիճակը եւ մերժեցին ընկերանալ մեզի, խորհելով որ Թիֆլիս կրնան մնալ քանի մը օր եւս եւ յետոյ կ'երթան կը միանան Ալեքսանդրապոլի ուժերուն։

Մեծ վիշտ կը պատճառէր մեզի բաժանումը այսպիսի անկեղծ բարեկամներէ եւ անձնուէր ու կորիճ զէնքի ընկերներէ, բայց կեանքն ու պարագաները յաճախ անցանկալի բաներ կը պարտադրեն մեզի։ Եւ Մուրատ ցաւելով կ'ըսէր․

— Ա՜խ, ինչո՞ւ թշնամիի գնդակ մը չծակեց սիրտս, որ ազատէի այս տանջանքներէն։ Զի՞ կ'ուզես, չե՛ն տար․ փո՞ղ կը պահանջես, կը մերժե՛ն․ եւ ասոնց վրայ աւելցուցէք սա Համօի խօսքերը, որոնց համեմատ Ազգ․ Բիւրոյի Նախագահը, մեր մեծ ընկեր Աւետիս Ահարոնեան՝ կ'ըսէ, որ հեռանանք, երթա՛նք անծանօթ ճամբաներով դէպի Հիւսիս․ Կովկաս։ Բայց ինչո՞ւ երթալ, երբ անդին մեր ժողովուրդը կը մարտիրոսագրուի։ Չէ՛, այսօր

չենք երթար եւ վաղը նորէն փորձ մը կ'ընեմ, գուցէ յաջողիմ սա զէնքերն ու ձիերը ձեռք ձգել:

Նոյն գիշերը չմեկնեցանք: Հետեւեալ օրը Մուրատ դիմումներ ըրաւ քանի մը տեղեր, բայց ամէն կողմէ դրականապէս մերժում ստացաւ. ա'լ ոչ մէկ տեղէ յոյս ունէինք եւ մեր միջոցները սպառած էին:

Յանձնարարեցինք Վարդան Վարդիկեանին, որ ինքնաշարժ մը վարձէ մեզ համար, յաջորդ առտու կանուխ ռազմավիրական ճանապարհով դէպի Վլատիկաւկաս մեկնելու:

Գիտէինք որ այն կողմի կացութիւնը լաւ չէր, գնացող բոլոր ճամբորդները կը թալանուէին, կը կողոպտուէին վրացիներէն եւ օսեթիններէն, բայց եւ այնպէս պիտի մեկնէինք:

Վարդան Վարդիկեան երկու օթոմոպիլ վարձած էր տասը հազար րուբլիով: Վարդան հարուստ ընկեր մըն էր եւ սեփական գործ ունէր Ալեքսանդրոպոլի մէջ: Բաւական մեծ գումար մը կը կրէր իր դրպանը, ուստի վտանգաւոր էր անոր՝ այս ճամբով հեռանալ Թիֆլիսէն, այսուհանդերձ ըսաւ.

— Ի'նչ որ ալ պատահի, պէտք է ձենէ չբաժնըւիմ. եթէ գիտնամ որ պիտի կողոպտուիմ, թալանուիմ եւ սպաննուիմ ձեզի հետ, դարձեալ կը նախընտրեմ բաժնել ձեր բախտը:

Եւ հետեւեալ առտու, մութն ու լուսուն, մեկնեցանք դէպի Վլատիկաւկաս: Մեր ինքնաշարժը կը ճեղքէր կ'անցնէր Վրաստանի սիրտը եւ կը յառաջանար դէպի Մցխէթ: Մուրատ նստած կը խորհէր, եւ ո՞վ գիտէ, արդեօք ան ի՞ր բախտը կ'անիծէր, թէ այն մարդիկը, որ այնչափ չար գտնուեցան հանդէպ մեզի: Այսօր ամէնքս կը դիմէինք օտար ու անծանօթ հորիզոններ: Բոլորս, չորս հոգի, կը լռէ-

ինք մէկ ինքնաշարժի մէջ եւ չէինք ուզեր լռութիւնը խզել: Ամէն մէկս ունէր սրտի ցաւ մը: Պաթումը գրաւուած էր Թուրքերէն եւ վրացիները քաշուած էին Փոթիի գիծը: Պաթումի հայ ժողովուրդը հեռացած էր Ռուսաստան:

Տխուր եւ մռայլ պատկերներ կուգային աչքիս առջեւ, եւ կը խորհէի թէ ո՞ւր գացին արդեօք անոնք, երբ Պաթումէն հեռացան խուճապով, Թըշնամի ջոկատներու երեւումէն առաջ: Ի՞նչ կ'ընէր արդեօք կինս, իմ փոքրիկ ճագուկներուս հետ: Եթէ պէտք եղած դրամն ունենար քովը, այլեւս չէի խորհեր: Կը մտաբերէի կնոջս հիւանդ վիճակը, Անահիտիս աշխարհ գալէն յետոյ: Ան գործողութեան ենթարկուեցաւ եւ նոյն միջոցին երբ հեռագիր ստացայ Թիֆլիսէն որ մեկնիմ իսկոյն՝ ճակատի մասին խորհրդակցելու, կինս արտասուքն իր աչքերուն՝ կը նայէր եւ կարծես ըսել կ'ուզէր·

— Մի՛ երթար, հիւանդ եմ, հոգացող ու տէր չունիմ:

Այդ օրէն ասդին երեք—չորս ամիս անցեր էր եւ ես տակաւին լուր չունէի անորմէ: Իսկ այսօր անոնք մեկներ հեռացեր են Պաթումէն: Դէպի ո՞ւր: Չէի գիտեր:

Կարնոյ անկումէն ետք, երբ Սարիղամիշ հասանք, Միսաքը ղրկեցի, որ երթայ անոնց վիճակով հետաքրքրուի եւ եթէ գաղթեցնել պէտք էր, միասին առնէ ու տանի: Դժբախտաբար մինչեւ Միսաքի ժամանումը, Թուրքերը տիրացեր էին Պաթումի, եւ ան չկրնալով ճամբան շարունակել, վերադարձեր էր Ալեքսանդրոպոլ, այն յոյսով թէ մեզ կը գտնէ հոն: Քարաքիլիսէի մէջ մեր գնացքները հան-

դիպեր չէին իրարու, բայց մենք չէինք տեսեր զիրար:

Միսաք գացեր մնացեր էր Ալեքսանդրոպոլ եւ չէր կրնար վերադառնալ: Հաւանօրէն անոր միակ մխիթարութիւնը կը լինէր այժմ խնամել իմ Նըժոյգս՝ ՍԷՄԷԹ խանը: Չէ՞ որ իմ ձիս ալ կարօտ է պաշտպանի մը: Թո՛ղ Միսաքը լինի անոր պահապանը, եւ բախտը, ո՛վ գիտէ, մի օր նորէն կը ժըպտի եւ մենք ընկերներով միասին նորէն կը վերադառնանք մեր հայրենի աշխարհը եւ կը գտնենք զիրար:

Մեր ինքնաշարժը կը սուրար դէպի Կազպէք, որ ամեհի եւ հսկայ երեւոյթով կը տեսնուէր հեռուէն: Շուրջի միւս լեռները Կազպէքի ոտքերուն ներքեւ գաճաճներ կը թուէին: Վրացի երիտասարդներ, հարցան ուսին, կ՚անցնէին մեր քովէն եւ կ՚երթային դէպի ճակատ, կռուելու առաջացող թշնամիին դէմ:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Ո՞ւր կ'երթայինք այսպէս.— Վրաստանի գեղեցիկ բնութիւնը.— Մուրատ կը խօսի Վարդանին.— Վարդանին դրամները կը պահենք.— Ատրճանակի պարագան.— Մուրատ կը տխրի.— Մեր վերելքը դէպի Կազբէկ.— Դարաեալի կիրճին մէջ կը կանգնեցընեն մեզ.— Հին «ծանօթ»ներ.— Աւազակները կը սակարկեն.— Վլատիկաւկաս.— Սատիկեան քահանան:

Օրեր կ'էին ասոնք, ուր ամէն մարդ, հայ թէ վրացի, կը խորհէր թէ վտանգի տակ է հայրենիքը՝ որուն սահմանները կարօտ էին պաշտպանութեան: Իսկ մե՞նք, ո՞ւր կ'երթայինք այսպէս. արդեօք անզգա՞յ, անբա՞ն էինք, որ փոխանակ կռուի ճակատ մեկնելու, վախկոտներու նման փախուստ կուտայինք մեր երկրէն եւ կը դիմէինք դէպի հեռու, անծանօթ հորիզոններ:

Ո՞վ էր պատասխանատուն մեր այս դժբախտ քայլին: Զգած մեր զէնքն ու ձին, ընկերն ու զինուորը, խելագարի նման եռեւնիս կը թողէինք մեր հայրենիքը եւ կը սուրայինք: Պէ՞տք չունէր մեզի մեր հայրենիքը. չէի՞նք կրնար կատարել մեր պարտականութիւնը մեր տանջուած եւ բզքտուած հայրենիքի հանդէպ:

Ա՛հ, այո՛, պէտք ունէր մեր հայրենիքը իր զաւակներուն, սակայն չարանախանձ մարդիկ կաշկանդեցին մեր ձեռն ու ոտը եւ դրին մեզ մի այն-

պիսի կացութեան մէջ, ուր ակամայ, այս ուղին ե-
ղաւ միակ ելքը։ Մե՛նք, որ մեր ամենալաւ օրերն ու
վայրկեանները զոհաբերած էինք մեր երկրին ու ժո-
ղովուրդին համար, այսօր, սա՛ մռայլ ու տխուր օ-
րերուն, կը լքէինք զայն եւ կը հեռանայինք։ Անկէ
աւելի նուաստացուցիչ գործ պատմութեան մէջ գու-
ցէ չերեւի։ Եւ հայ մարդն իրաւունք ունէր ըսելու.

— Մի՛ երթաք, մի՛ թողուք մեզ թշնամի ճան-
կերուն մէջ։ Թուրքը կուգայ պատռելու մեր սիրտը
եւ հայրենիքի մնացած մասը վերածելու աւերակ-
ներու, ողջ մնացածները մոխիրներու վրայ նստե-
ցնելու։

Սակայն բոլոր վերլուծումները ապագայ սե-
րունդին եւ պատմաբանին կը յանձնեմ։ Թո՛ղ անոնք
ըսեն իրենց անկեղծ ու անաչառ խօսքը եւ արձա-
նագրեն մեղաւորները։

Այսօրինակ մտքեր եւ խորհուրդներ պաշարած
էին մեզ, եւ չէինք նկատեր այն գեղեցիկ ու զմայ-
լելի բնութիւնն ու տեսարանները, ուր յատուկ են
Վրաստանի։ Մարդկային ձեռքը, առուներու միջո-
ցաւ, կերտեր ու յարդարեր էր ապառաժներու մէ-
ջէն գեղեցիկ խճուղիներ եւ բնականէն ու արուես-
տականէն երեւան բերեր էր հրաշալիքներ։

Հսկայ Կազբէկը, ամպածրար ու ամեհի, տա-
կաւին մեր առջեւն էր եւ վաղը պիտի անցնէինք ա-
նոր ստորոտի հռչակաւոր կիրճէն՝ որուն անունն է
Դարաեալ։ Սա Վրաստանի ամենէն անառիկ վայրն
է։ Հին ժամանակները, երբ հիւսիսէն եկող թշնա-
միները կը քալէին Վրաստանի վրայ, պիտի անցնէ-
ին այս կիրճէն, ուր եւ ջախջախուէին վրացի կռտ-
րիճներէն։

Մեր լռութիւնը երկար տեւէր գուցէ, եթէ Մուրատ չդառնար Վարդանին.

— Վարդա՛ն, ահա կը մտածեմ որ կ՚երթանք անծանօթ աշխարհ, առանց նիւթական ապահովութեան. միայն դու ես մեր մէջ, որ գումար մը ունիս քովդ եւ յանձնառու ես եղած ապրեցնել մեզ: Այս ամէնը գիտե՛նք: Սակայն չենք գիտեր թէ վաղը ի՛նչ պիտի լինի Դարաեալի կիրճը, ուրկէ հասած լուրերը նպաստաւոր չեն: Հոն օսետինները ու օսերը, ճանապարհը կտրած, հազարաւոր գաղթականներ կը մերկացնեն, կը թալանեն եւ այնպէս կը թոյլատրեն շարունակել իրենց ուղին: Եթէ ճիշդ են ասոնք, այն ատեն նոյն բանը պիտի պատահի մեզի: Անոնք պիտի կողոպտեն այն հարստութիւնը զոր ունիս դու, իսկ յետոյ չգիտեմ թէ ի՛նչ պիտի լինի մեր վիճակը: Հետեւաբար մտածելու ենք կերպ մը, դրամը թաքցնելու, որ աւազակներու ձեռքը չիյնայ: Հիմա դուրս հանէ այդ դրամը, որ պահեմ անա՛նկ տեղ մը՝ ուր սատանան անգամ չկրնայ ձեռք երկարել:

— Սիրելի Մուրատ, այդ մասին մտածեր եւ թաքցուցեր եմ գանձը: Եւ ո՛չ թէ սատանան չի կրնար գտնել զայն, այլ նոյնիսկ այն կաղ դեւը՝ որ դժոխքի ամենադէտը կը կարծուի:

— Ո՞ւր պահեր ես:

— Խորհեցէ՛ք եւ գիտցէ՛ք:

Ամէն մէկս ջանացինք կռահել եւ գտնել պահուած տեղը, բայց չկրցանք: Պարզ էր, որ դրամը ինքնաշարժին մէջ էր, սակայն ո՞ւր էր: Մեր կըրկնակի փնտռտուքները արդիւնք մը չտուին: Ա՛լ ապահով եղանք այդ մասին եւ չհետաքրքրուեցանք:

Մայրամուտին հետ հասանք Կազբէկի կայարա-

նը, ուր պիտի գիշերէինք, յաջորդ առտու կանուխ լեռն անցնելու համար։

Այս կայարանին մէջ խճողուած էին Թիֆլիսէն մեկնող գաղթականները, ոմանք հետիոտն, ոմանք կառքերով, մաս մըն ալ ինքնաշարժերով։ Հոս տեսանք Թիֆլիսի յայտնի վաճառականներէն շատեր, որոնցմէ Հրաչեայ Զաքարեանը, իր կնոջ ու եղբօրը հետ։

Հոս պէտք է յիշեմ, որ վրացիներն ալ սկսեր էին Թալանի եւ կողոպուտի, բայց կ'ընէին գաղտնի տեղերու մէջ։

Մեր շօֆէօրը գիտէր որ մենք ատրճանակ մը ունէինք մեզ հետ, եւ վատաբար գացած հաղորդած էր Կազբէկի զինուորական պահակին։

Կէս գիշերին մեր դուռը զարնուեցաւ։ Ելանք բացինք եւ տեսանք որ սպայ մը եւ քանի մը հրացանակիր զինուորներ ներս մտան, ու պահանջեցին ատրճանակը։ Սպառնացին բանտ առաջնորդել մեզ, եթէ չյանձնէինք զայն։

Զայն չկրցանք հանել եւ հնազանդելով տուինք գերմանական տասնոց անտրճանակը։ Լուռ էինք։ Ժամանակները փոխուած էին։ Ուրիշ պարագաներու մէջ մեր կեանքը կուտայինք, բայց փամփուշտ մը իսկ չէինք տար։ Այսօր, առանց ձայն ծպտուն հանելու, կը կատարէինք ամէն մարդու հրաման։ Եթէ հոգեբան լինէի, պիտի ըսէի թէ մարդոց մէջ ալ կայ մակընթացութեան եւ տեղատուութեան երեւոյթը, այլապէս մենք այնպիսի հնազանդող ծաղիկներէն չէինք։

Այն րոպէին, երբ Կարսի մէջ մեզ որակեցին «ոճրագործ», քաջութիւնն ու արիութիւնը կարծես մեռան մեր մէջ։

Տարի՛ն ատրճանակը։

Եւ Մուրատ ըսաւ.

— Սա մեր առաջին դժբախտութիւնն է։ Տեսնե՛նք երկրորդը ի՛նչ կը լինի։

Առաւօտեան կանուխ մեկնեցանք։ Մեր շօֆէօրը որպէս թէ կը ցաւէր պատահածի վրայ, բայց կեղծաւորութիւն կ՚ընէր, ի՛նքն էր մատնիչը, եւ այդ անպիտանը դեռ կը հետաքրքրուէր թէ արդեօք գումարներ ունի՞նք թէ ոչ։

Հիմա սկսանք բարձրանալ Կագըէկը ոլորապտոյտ ճանապարհներով։ Հսկայ լերան կուրծքը այնպէս չիներ, կոկեր էին ճարտարագէտները, որ կարծես հարթ ու տափարակ լինէր։ Գագաթին մօտ, ուրկէ չարունակ ձիւնակոյտեր (ավալանչ) թաւալգլոր կը թափին վար եւ սոսկալի աղէտներ կը պատճառեն ձմեռ ատեն, մօտ եօթը քիլոմէթր տեղ, ռուսերը շինած են գետնուղի մը։ Լեռը ծածկուած չէ, միայն ճանապարհի վտանգաւոր մասը ծածկուած է երկաթեայ հաստ թիթեղով եւ վտանգը չէզոքացուած է։

Շօֆէօրը կը պատմէր թէ, քանի այս գետնուղին շինուած չէր, ձմեռնային անցքը այս տեղէն՝ մեծապէս վտանգաւոր էր. հազարաւոր մարդիկ եւ անասուններ վրայ կուտային իրենց կեանքը։ Ասկէ զատ, ճամբորդներն ու կենդանիները շաբաթներով կը սպասէին, որպէսզի օդը պարզուէր եւ այնպէս շարունակէին ճանապարհը։

Անցանք Կագըէկը եւ մտանք Դարաեալի կիրճը։ Երբ կիրճէն դուրս պիտի գայինք, ահա 20–25 հրացանաւորներ դուրս ելան մեր առջեւ եւ հրամայեցին կանգնիլ։

Հրամանը խիստ ու կտրուկ էր։ Շօֆէօրը կանգ–

նեցուց ինքնաշարժը եւ մեր ետեւէն եկող ուրիշ չորս ինքնաշարժեր ըրին նոյնը։

Անոնք մահուան չար հրեշտակներ թուեցան մեզի։ Հրաման ըրին իջնել ինքնաշարժէն եւ քալել մօտակայ ձորը։

Եւ առանց ընդդիմանալու, հլու հնազանդ ոչխարներու նման, քալեցինք դէպի ձորը։

Աւազակներէն մի քանիին դէմքերը ծանօթ թըւեցան ինծ եւ ուշի ուշով նայեցայ։ Իրաւ ալ անո՛նք էին, այն քսան ոստիկանները, որ 1917–ի սկիզբները Բաբերդ եկած էին։ Երբ գաւառապետի պաշտօնավ Բաբերդ գացի, անոնք, առանց զիս տեսնելու, Լազիստանի լեռներէն փախած անցած էին Վրաստան եւ ապա իրենց երկիրը։ Հիմա նոյն մարդիկն էին, որ կ'ուզէին կողոպտել մեզ։ Ես ուզեցի կերպով մը պահել ինքզինքս, նոյնը կ'ընէր եւ Դր. Ամիրեանը զոր կը ճանչնային։

Զարագործները կ'ուզէին պայման կապել մեզի հետ, այլապէս կը սպառնային սպաննել։ Եւ կ'ըսէին.

— Քառասուն հազար ռուբլի կուտաք, որ թոյլ տանք անցնելու։ Եթէ այդ գումարը չվճարէք, ձեր ինքնաշարժերը կ'ուղարկենք դէպի Վլատիկաւկաս, իսկ ձեզ՝ դէպի լեռները։

Հրաչեայ Զաքարեանը եւ մեր Վարդանը սկսան բանակցութիւններ վարել անոնց հետ։ Իսկ ես ու Մուրատը, Ստեփանն ու Ամիրեանը քաշուած էինք մի կողմ եւ կը մտածէինք պատահածին վրայ, որ երազ կը թուէր մեզի։

Այս միջոցին Մուրատ ըսաւ.

— Ընկերնե՛ր, մենք կը գտնուինք ճիշդ այն կացութեան մէջ, որ նկարագրուած է մեր բանաստեղծ

Ահարոնեանէն «Նախոյ»ի էջերուն մէջ, ուր օձն ու արագիլը կը կռուին։ Օձը վերջ ի վերջոյ յաղթական դուրս կուգայ։ Ուստի, եթէ համաձայնութեան չգանք այս օսեթիններուն հետ, պատրաստ գտնուեցէք միահամուռ յարձակում գործելու, որպէսզի խլենք անոնց զէնքերը եւ մեր կեանքը թանգ արժեցընենք։

Այսպէս կը խորհէինք, երբ տեսանք որ Հրաչեայ Զաքարեանն ու Վարդան Վարդիկեանը եկան յայտնելու, թէ գործն արդէն կարգադրած են եւ ամէն բան վերջացած է, աւազակներուն վճարելով տասը հազար րուբլի։

Փողը վճարեցին հինգ ինքնաշարժերու մէջ նըստած վաճառականները։ Ես ու Մուրատ դրամ չունէինք, իսկ մեր բաժինը որ երկու հազար կ'ընէր, իրենց մէջ բաժնեցին Հրաչեայ Զաքարեանը եւ Վարդան Վարդիկեանը։

Անախորժ այս դէպքէն յետոյ, նստանք մեր ինքնաշարժերը եւ մեկնեցանք դէպի Վլատիկաւկաս, ուր հասանք երկու ժամուան արագ ճամբորդութենէ ետք։ Երբ վար իջանք, Վարդանը հանեց փողը թագըստոցէն որ ինքնաշարժի ետեւի բարձերուն մէջն էր։ Ծոփէօրը տեսաւ ու զարմացաւ։ Իսկ Վարդան ծիծաղելով ըսաւ.

— Երբ աւազակները սպառնացին ինքնաշարժերը Վլատիկաւկաս ղրկել, մտածեցի թէ դումարներս պիտի մնան այդ բարձի մէջ, մինչեւ որ մի օր նորոգուի ան։

Հազիւ թէ քաղաք հասած էինք, երբ տեղւոյն Դաշնակցական կոմիտէն եկաւ եւ մեզ տարաւ մի սենեակ, ընկերոջ մը տան մէջ։ Հո՛ս տեսանք Վահագն Նալբանդեանը, որ քանի մը օր առաջ ժամա-

նած էր։ Անոր խումբը ապահով անցեր էր կիրճէն եւ ոչ մի դժուարութեան հանդիպած չէր։

Կիրճի մեր դէպքը սկսաւ շրջան ընել քաղաքին մէջ եւ առասպելական համեմատութիւններով։ Կը խօսէին թէ Մուրատէն ու Սեպուհէն քառասուն հազար րուբլի առած են աւազակները, հետեւաբար անոնք միլիոններու հարստութիւն ունին, եւ եթէ չունենային, ո՞րտեղէն պիտի տային այդ քառասուն հազարը։ Ժողովուրդը ամէն տեղ այնպէս է, եւ կը սիրէ չարն ու բարին չափազանցել։ Ճշմարտութիւնն այն է, որ իրաւ մեր ինքնաշարժերը վճարեցին տասը հազար, բայց վաճառականները տուին, որովհետեւ մենք Թիֆլիսէն միայն հինգ հազար էինք ըստացեր, իսկ այս գումարէն մաս մը տուած էինք Թիֆլիսի մեր չունեւոր ընկերներուն։

Վ. Նալբանդեան երբ Վլատիկաւկաս հասեր էր, սկսեր էր խօսիլ իր յեղափոխական գործունէութենէն, պահանջելով որ իրեն հանդէպ մի քիչ լաւ վերաբերուին։ Սաուկեան քահանան ըսեր էր.

— Ընկե՛ր Վահագն, մե՛նք ալ յեղափոխականներ եղած ենք եւ յեղափոխական գործ ենք ունեցեր։

— Այո՛, դուք եղած էք յեղափոխական, բայց մենք եղած ենք յեղափոխական գայլեր, որ ձեզ կը պատռենք ու կը յօշոտենք, պատասխանած էր Վ. Նալբանդեան։

Վլատիկաւկաս մնացինք մի քանի օր եւ բաւական հանգստացանք ու կազդուրուեցանք։ Սաուկեան քահանան առանձնապէս կը գուրգուրար մեր վրայ եւ ամէն կերպ կ՚աշխատէր, որ նեղութիւն չկրենք։ Կ՚առաջարկէր, որ չմեկնինք, այլ մնանք՝ մինչեւ որ վերջնական լուր մը ստացուի Հայաստանէն։

Պէտք է ըսեմ հոս, որ Թուրքերը ոտնակոխ ընելով իրենց հաշտարար պայմանները, յանկարծակի գրաւեր էին Ալեքսանդրապոլը եւ մեր զօրքը քաշուեր էր Գարաքիլիսէ ու Նալպանտլի։

Վլատիկաւկասի մէջ մեր ջանքերով կազմուեցաւ մի մարմին, որ պիտի աշխատէր Թիֆլիսէն եկող գաղթականութեան գործը հեշտացնելու եւ բանակցելու օսեթիներու կոմիտէին հետ, որպէսզի թալան-կողոպուտին վերջ տրուի, թոյլ տալով որ գաղթականները քանի մը օրուան հանգիստէ ետք մեկնին Արմաւիր եւ Ռոստով։

Մենք երկար չէինք կրնար մնալ հոս, մանաւանդ գործունէութեան պակասը կը տանջէր մեզ։ Սաւիկեան քահանային հետ խորհրդակցելէ ետք, որոշեցինք երթալ Արմաւիր, ուրկէ պիտի ծանօթանայինք Բագուի գործերուն։ Կը լսէինք թէ Ստեփաննոս Շահումեանը Բագուի կոմիսար նշանակուած է եւ կը կազմուին զանազան զօրամասեր՝ Հայաստանը վերագրաւելու նպատակաւ։ Բացի ասկէ, կը տեղեկանայինք թէ Համազասպը 3–400 կանոնաւոր զինուորութիւն ունի եւ կը պատրաստուի կռուելով անցնիլ Ազրբէջանը եւ օգնութեան հասնիլ Հայաստանի։

Կ՚ուզէինք աճապարել եւ գործի լծուիլ, սակայն մեր առջեւ կար մեծ դժուարութիւն մը, որ մինչեւ Արմաւիր հասնիլն էր։ Կագլու կոչուած կայարանին մօտ օսեթիները կտրած էին ճանապարհը եւ կ՚արգիլէին որ երկաթուղին անցնի Արմաւիր։ Այս բոլոր դժուարութիւնները գիտնալով հանդերձ, որոշեցինք երթալ, միանալով մաս մը ռուս զինուորներու, որոնք նոյն օրերուն կ՚ուզէին նոյնպէս անցնիլ Արմաւիր։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ·

Մեկնում Վլատիկաւկասէն·— Օսեթիներու յարձակումը·— Արմաւիր·— Բոլշեւիկներու վերաբերումը·— Դէպի Մոսկուա մեր ճամբորդութեան նպատակը·— Մատեննեան·— Ցարիցին·— Քաղաքացիական կռիւներ·— Սթեփանովսկա·— Մեզ կը ձերբակալեն թիւրիմացութեամբ եւ կ'արձակեն·— Վ· Նալբանդեան եւ Գր· Ամիրեան կը դրկենք Բագու·— Հայաստանէն հակասական լուրեր·— Գերմանասէր Խաթանասեան·— Բոլշեւիկ հրամանատարին առաջարկը գունդ կազմելու·— Ո՞վ պիտի լինէր կամաւոր գունդին հրամանատարը:

Եւ մեկնեցանք Վլատիկաւկասէն, մնաս բարով ըսելով մեր ընկերներուն: Մեկնողներս տասնեւմէկ հոգի էինք — բժիշկ Երուանդ, բժիշկ Արշակ, Վահագն, Ստեփան, Ամիրեան, Գրիգոր Ծաղիկեան, Պետրոս, Վարդան Վարդիկեան եւ ուրիշներ:

Երբ երկաթուղիի գնացքը հասաւ Կազլու կայարանը, Օսեթիները յարձակեցան մեր վրայ եւ կռիւը սկսաւ: Մի ժամուան հրացանաձգութենէ վերջ, յաջողեցանք անցնելու այդ կայարանէն:

Սոսկալի էր մեր վիճակը: Ահա կռիւ է, եւ մենք ո՛չ հրացան ունինք եւ ոչ ալ պաշտպանուելու միջոցներ: Նոյն կացութեան մէջ կը գտնուէր երկաթուղիին մէջ խռնուած ժողովուրդը, որ մեծաւ մասամբ հայերէ բաղկացած էր: Հրացանաձգութեան ատեն ամէն մարդ պառկած էր փորի վրայ, որպէսզի

սուրացող, վզվզացող եւ վակոնները ծակող գնդակները չդպչէին։

Վատթար կացութեան մէջ՝ վերջապէս հասանք Արմաւիր, ուր շատ լաւ ընդունելութեան արժանացանք։ Մեր ընկերներուն եւ մեզի համար սենեակներ յատկացուեցան եւ ամէն յարմարութիւն տրուեցաւ։ Մենք հիւրն էինք տեղւոյն ընկերներուն եւ ժողովուրդին։ Օրերը փառաւոր կ՚անցնէին եւ ո՛չ մի բանի հոգ չէինք ըներ ապրելու տեսակէտէն, սակայն այս բոլոր յարմարութիւնները չէին հրապուրեր մեզ։ Ամօթալի ու անպատուաբեր էր այս կեանքը մեզի համար եւ մենք կ՚ապրէինք զայն՝ մեր կամքէն անկախ պատճառներով։

Արմաւիր կը գտնուէր բոլշեւիկներու ձեռքը, իսկ Ռոստով իր շրջականներով Տենիքինի ազդեցութեան տակ էր։ Առաջինները սերտ յարաբերութիւններ ունէին մշակած մերիններուն հետ, ուստի շնորհիւ այն ատենի կոմիտէի ջանքերուն, բոլշեւիկները լաւ աչքով կը նայէին հայերուն եւ հայ գաղթականութեան։ Արմաւիրի մեր կոմիտէի անդամներն էին 1․— Յակոբ Յովհաննէսեան, 2․— Արտաշէս Մալխասեան, 3․— Ռոմանոս Մելիքեան (երաժշտագէտ-երգահան)։ Այս երեք անձերը՝ իրենց խոհականութեամբ՝ մեծ գործ կը կատարէին, մանաւա՛նդ Յակոբ Յովհաննէսեանը։

Մեր ժամանումը գործունէութեան աւելի ընդարձակ ասպարէզ բացաւ։ Ունեցանք քանի մը ժողովներ եւ ձեռք բերինք վկայականներ, որ Մուրատն ու ես մեկնինք Մոսկուա, տեսակցելու բոլշեւիկներու լիտըր Լենինի հետ եւ Հայաստանի անունով խնդրէինք անկէ թոյլտուութիւն ու միջոցներ կազմելու մի բանակ, եւ միանալով Բագուի ու-

ժերուն, քալէինք հարաւ արեւմուտք եւ վերագրաւէինք այն հողամասերը զորս գրաւած էին Թուրքերը։

Այս որոշումը տալէ ետք, դիմեցինք տեղւոյն բոլշեւիկ կոմիտէի անդամներուն, որոնք չատ բարեացակամ գտնուեցան հանդէպ մեզի եւ հրաւիրեցին ճաշի, խոստանալով առանձին գնացք տրամադրել մեզի մինչեւ Մոսկուա։

Գնացքի պատրաստութիւնը տեւնուեցաւ։ Եւ այդ ժամանակ Բագուէն Դաշնակցական ընկեր մը եկաւ, որուն յանձնարարուած էր կազմել կամաւորական գունդ մը, սակայն Թերեքի կոզակները գրաւած լինելով Գրզլարը եւ Մոզտոկը, այդ ծրագիրը իրագործուած չէր։ Այս ընկերը, լսելով մեր ժամանումը, եկաւ առաջարկեց մեզ՝ մնալ, մինչեւ որ բոլշեւիկները վերագրաւէին այդ վայրերը եւ մենք ալ անցնէինք այդ գունդին գլուխը։

Այս մասին նորէն բանակցութեան մտանք Արմաւիրի կոմիտէի հետ, որ յուսատու չնկատեց վերագրաւումի խնդիրը, ուստի մեկնեցանք Ցարիցին։

Երբ հասանք Կաւկաս կայարանը՝ ուրկէ կը բաժնըւին Ռոստովի եւ Ցարիցինի գիծերը, մեր գնացքը կանգ առաւ՝ շրջակայքը քաղաքացիական կռիւներու վերսկսման պատճառաւ։

Կայարանին մէջ հանդիպեցանք Մամբրէ Մատէնճեանին, որ հիւանդ ինկած էր, բոլորովին զուրկ նիւթական միջոցներէ։ Մատէնճեան նշանաւոր քըննադատ – գեղարուեստագէտ մըն էր եւ իր գրութեանց մեծ կչիռ կուտային։ Մեր լաւ ծանօթն էր, այնպէս որ գիտէինք հիւանդին կարողութիւնները եւ այն փայլուն ապագան, որ կը սպասէր անոր մեր գրականութեան մէջ։

Մուրատ, տեսնելով Մատէնճեանի վիճակը, մեր ունեցած ամբողջ դրամը անոր յանձնեց, որպէսզի այդ փոքր ու չնչին գումարով ան կարենայ վերագտնել իր կորուսած առողջութիւնը: Մատէնճեան կ՚երթար Ստավրոպոլ:

Մի քանի օր ետք, մենք արդէն կը մեկնէինք դէպի Ցարիցին, մեր վակոնին վրայ պարզելով կարմիր դրօշակը, ինչ որ կը նշանակէր առանձին պատգամաւորութեան մը անցքը դէպի Մոսկուա՝ կարեւոր գործերով:

Սակայն մեր գնացքը շատ կը դանդաղէր եւ ամէն մի կայարանի մէջ ժամերով, օրերով կը սպասէր: Պատճառը այն էր, որ քաղաքացիական կռիւները փոփոխակի յաջողութիւններ կ՚ունենային:

Վերջապէս հասանք Սթեփանովսկա կոչուած կայարանը, ուր բաւական թիւով Խոտորջուրցի փռապան հայեր կային, ամէնքը ծանօթ՝ Վարդանին ու Ստեփանին:

Մեր գնացքը այստեղէն չկրցաւ այլեւս առաջ երթալ, որովհետեւ ներքին կռիւը տեղի կ՚ունենար մեր գծէն քանի մը մղոն անդին: Սթեփանովսկայի մէջ մնացինք տասնեւհինգ օր եւ հիւրընկալուեցանք այս փռապան հայրենակիցներէն: Կեանքը շատ հեշտ ու պիտոյքները առատ էին:

Մի օր, յանկարծ, կարմիրները եկան մեզ բոլորս ձերբակալեցին եւ առաջնորդեցին բանտ: Ինչո՞ւ: Չէինք գիտեր:

Անմիջապէս հայերու կողմէ դիմում եղաւ գըլխաւոր կոմիսէրին եւ պարզուեցաւ որ եղածը թիւրիմացութիւն էր, ուստի ներողութիւն խնդրեցին մենէ եւ մեզ ազատ արձակեցին, յայտնելով միեւնոյն ատեն, որ ճանապարհը մաքրուած է թշնամի-

ներքն եւ մեր գնացքը կրնայ մեկնիլ անարգել:

Իսկոյն փութացինք կայարան եւ մտանք մեր գնացքը, որ սկսաւ սուրալ դէպի Ցարիցին: Բոլշեւիկներու վերաբերումը շատ քաղաքավար էր եւ մենք շատ լաւ ընդունելութիւն կը գտնէինք անոնցմէ:

Հասնելով Ցարիցին, դիմեցինք մեր կոմիտէին, որուն Նախագահն էր Սալմաստեցի Յակոբ Արգումանեան երիտասարդը: Սա մեզ տարաւ ներկայացուց տեղւոյն կոմիսարին որ լաւ ընդունելութիւն ըրաւ եւ հասկնալով մեր առաքելութեան նպատակը, ցաւեցաւ ու յայտնեց թէ շատ վտանգաւոր էր այդ պահուն մեկնիլ դէպի Մոսկուա: Կոմիսարը խորհուրդ տուաւ սպասել, մինչեւ ճանապարհները մաքրուէին Տենիքինի ուժերէն: Ան կարգադրեց որ սենեակներ տրամադրուին մեզի եւ մեր ծախքերը հոգացուին:

Այստեղ մօտ մի ամիս պիտի մնայինք, ուստի խորհեցանք ժամանակնիս ի զուր չվատնել: Ուզեցինք լուր մը առնել Բագուէն, որ գուցէ դիւրացնէր մեր ծրագիրը եւ ա՛լ պէտք չտեսնայինք Մոսկուա գնալու: Թերեւս Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բագուի կոմիտէն կրնար միջոցներ ստեղծել, շնորհիւ Ստեփաննոս Շահումեանի:

Ուստի, որոշեցինք Գրիգոր Ամիրեանը եւ Վահագն Նալբանդեանը նամակներով ղրկել Բագու: Նկատի ունէինք մանաւանդ Վ. Նալբանդեանը, որ լինելով Հնչակեան, իբրեւ թէ մօտէն ծանօթ էր Ս. Շահումեանին:

Թուղթեր եւ կարեւոր նամակներ պատրաստելէ ետք, ճամբու դրինք այս երկու ընկերները:

Մնացինք Ցարիցին․ գրաղում չունէինք եւ անհամբեր կը սպասէինք Բագուի լուրերուն։

Նորութիւն չկային կովկասեան ճակատէն, որովհետեւ ճանապարհները ամէն կողմէ կտրուած էին։ Սակայն այս պատճառ մը չէր, որ այլ ընդ այլոյ լուրեր շրջան չընէին։ Օրինակ, կ՚ըսէին, թէ Թուրքերը Ալեքսանդրոպոլը գրաւելէն յետոյ, առաջացեր են մինչեւ Երեւան, որուն առջեւ հայ զինուորը ջարդուելով՝ քաշուեր է Նոր Բայազէտ։ Ուրիշ անգամ կ՚ըսէին, թէ Սարտարապատի դաշտին վրայ Թուրքերը պարտուելով հաշտութիւն են կնքեր եւ այժմ Հայաստանի մի փոքր մասը ճանչցուած է իբր ազատ ու անկախ հողամաս, սակայն խեղճութիւնն ու թշուառութիւնը հասած են անկարելի դադաթնակէտի մը։

Ցաջորդական լուրերը կը հաստատէին այս վերջի գրոյցը։ Ուղիղ էր որ հայ ժողովուրդը, Արամ Մանուկեանի առաջնորդութեամբ, ազդու հարուած մը հասցուցեր էր թշնամիին, հարկադրելով անոր՝ ճանչնալ Հայաստանի անկախութիւնը։

Այսպէս օրերն ու վայրկեանները կ՚անցնէին դանդաղօրէն․ Բագուէն բնաւ լուր չկար եւ չէինք գիտեր թէ ի՛նչ ելք պիտի ունենային մեր բանակցութիւնները։ Օրն ի բուն կը վիճէինք դաշնակիցներու պարտութեան եւ հաշտութեան մասին։

Երուանդ Խաթանասեան, որ ջերմ գերմանասէր մըն էր, մի՛շտ կը պնդէր թէ գերմանները անպայման պիտի յաղթէին։ Այս ազնիւ ու մտաւորական երիտասարդը բոլորիս համակրութիւնը կը վայելէր․ Ես չափէ դուրս կը յարգէի զինքը, իր քանի մը անթերի յատկութիւններուն համար, սակայն երբ հարցը դաշնակիցներու պարտութեան մասին կուգար,

չէի հանդուրժեր եւ կը ծաղրէի անոր լաւատեսութիւնը հանդէպ Տեւտոններու։

Խաթանասեան չէր ուզեր Բագու երթալ մեզ հետ, ուստի հրաժեշտ առնելով՝ մեկնեցաւ Ռոստով, ուր կը գտնուէր իր եղբայրներէն մին։ Ապա լսեցի Բագու հասնելէս վերջ, որ մեկներ է Պոլիս։

Արդարեւ մխիթարութիւն էր Խաթանասեանի ներկայութիւնը մեզ համար, եւ իր մեկնումէն ետք տխուր կ'անցնէին մեր օրերը եւ կը զգայինք որ ան երկինքէն ղրկուած մանանա էր, որ եկաւ ու անցաւ գնաց։

Ցարիցինի շրջանին մէջ քաղաքացիական կռիւը սուր հանգամանք կը ստանար ու ամէն օր բոլշեւիկ հրամանատարի մասին շատ գովեստներ կը լսէինք։ Անոր անունը գնդ. Բեդրովսկի էր, եւ օր մը մեծ շուքով մուտ գործեց Ցարիցին։ Մենք եւս գացինք ներկայ ըլլալու հանդէսին։ Ընկեր Արզումանեան, որ ծանօթ էր անոր, ներկայացուց մեզ այդ անուանի եւ հռչակաւոր հրամանատարին։ Ան առաջարկեց մեզ, որ յաջորդ օրը իրեն տեսութեան երթանք։ Բաւական երիտասարդ եւ ճարպիկ մարդ մըն էր, հազիւ երեսուն տարեկան, կրակոտ աչքերով, որոնք կը փայլէին իրենց կոպիճներուն մէջ. սա՛ խորամանկութեան եւ անգթութեան նշան կը սեպուէր։

Կը պատմէին թէ, երբ գերի կ'առնէ թշնամիներէն, կը հրամայէ կոտորել բոլորը, իբր միակ միջոց ազատելու հակայեղափոխականներէն։

Հետեւեալ օրը գացինք անոր մօտ եւ տեսնուեցանք։ Իր գործերու մասին համառօտ տեղեկութիւն մը տալէն ետք, ան ցոյց տուաւ իր սպիները, որոնք արդիւնք էին քաղաքացիական կռիւներու ատեն ըս-

տացած վէրքերուն: Բեդրովսկի կ'ըսէր թէ շատ տեղ յաղթած է եւ քիչ անգամ պարտուած: Եւ կ'աւելցընէր.

— Իմ ճակատէն գալուս պատճառը այն է, որ Մոսկուայէն զիս նշանակած են Բագուի ճակատի հրամանատար եւ շուտով պիտի մեկնիմ հոն՝ զինուորական գործերը վարելու: Ես հեռագիր ունիմ ընկ. Շահումեանէն, որ կը հրահանգէ ձեր երկուքին տրամադրութեան ներքեւ դնել դրամ ու զէնք՝ գունդ մը կազմելու եւ Բագու մեկնելու համար: Հիմա ըսէք ինծի թէ այդ հրամանագիրը (բրիգազ) որո՞ւ անունով գրեմ, որ անմիջապէս գործի անցնիք:

Լուրը բաւական կազդուրիչ էր եւ Մուրատ ու ես իրարու երես նայեցանք: Յայտնեմ հոս՝ որ ռուսերէնը կը խօսէի իմ անկատար լեզուովը եւ կը թարգմանէի Մուրատին:

Իմ բոլոր հոգիովս կը ցանկայի որ այդ գունդին հրամանատար կարգուէր ինքը՝ Մուրատ: Իսկ ան կը մերժէր: Այդ միջոցին չկրցանք համաձայնութիւն գոյացնել իրարու մէջ, ուստի բան մը չըսինք հրամանատարին, որ շարունակեց իր խօսքը.

— Ձեր պատգամաւորներէն մին արդէն հասեր է Աստրախան եւ քանի մը օրէն հոս կը լինի:

Խնդրեցի գնդապետէն որ թոյլ տայ գնալու, խոստանալով յաջորդ օրը տանիլ այն անունը որուն անունով պիտի կազմուէր գունդը:

Մեկնեցանք դէպի օթեւանը՝ ուր կը մնային Ստեփանն ու տոքթ. Արշակը: Վարդան վերադարձած էր Սթեֆանովսկա կայարանը, անկէ ալ Ռոստով երթալու: Ան բաւարար գումար մը յանձնած

էր Ստեփանին, այնպէս որ փողի կարիք ամենեւին չէինք զգար, գոնէ ժամանակի մը համար ապահովուած էինք։

Ստեփան ու տոքթ. Արշակ հետաքրքրուեցան մեր տեսակցութեամբ։ Մուրատ, ժպտերես, ըսաւ.

— Ամէն ինչ կարգին է, բայց Սեպուհը կը դըժկամակի եւ չ'ուզեր պատասխանատուութիւն վերցընել։ Ինք քիչ շատ լեզու գիտէ եւ կրնայ ուղիղ խօսիլ։ Ի՞նձ կը յարմարի պատասխանատուութիւն ստանձնել, թէ իրեն։

Ստեփան միջամտեց.

— Ծիշդն ըսելով, Մուրա՛տ, ոչինչ կրցայ հասկընալ քու խօսածներէդ։ Մի անգամ ըսէ թէ գործը ինչո՛ւմն է եւ այնուհետեւ կ'ըսեմ թէ ո՞վ պիտի վերցնէ պատասխանատուութիւնը։

Մուրատ վերսկսաւ.

— Ահա եղելութիւնը. մենք տեսնուեցանք գնդ. Բեդրովսկիի հետ, որ յայտնեց Շահումեանէ ստացած հեռագրի պարունակութիւնը, ըստ որում ան կը հրահանգէ մեր երկուքին տրամադրել զէնք ու դրամ՝ մի ջոկատ կազմելու նպատակաւ։ Բեդրովըսկի գունդին հրամանատարի անունն ուզեց, որպէսզի հրամանագիր գրէ եւ մենք մեկնինք մեր ցանկացած վայրը գործի սկսելու եւ զօրամասը կազմելու։ Սեպուհը չ'ուզեր հրամանատար դառնալ եւ գործը կը նետէ վրաս։ Ես բացարձակապէս կը մերժեմ այդ՝ քանի ինքը կայ։

Ստեփան ու տոքթ. Արշակ, ծանօթանալով իրողութեան, եղան մեր դատաւորները։ Երկուքն ալ կողմնակից եղան որ ես լինիմ հրամանատար։ Իսկ ես երբեք չէի ուզեր Մուրատի նման քա-

ջակորով առիծի մը ներկայութեան ստանձնել պատասխանատու գործ ։

Ամբողջ մի շաբաթ այդ հարցի շուրջ ունեցանք վիճաբանութիւններ ։ Գրիգորն ալ եկաւ, եւ տալով իր զեկուցումը, պատմեց թէ ի՛նչպէս ընդունուած էր Շահումեանի կողմէն ։ Շահումեան չափէ դուրս ուրախացեր էր՝ լսելով մեր յայտնութիւնը եւ ինք իր ձեռքով գրած էր նամակ մը որ Գրիգոր մեզի տուաւ կարդալու ։ Շահումեան կը գրէր թէ ուրախ կը զգայ, իմանալով մեր պատրաստակամութիւնը եւ հրահանգ տուած է Ցարիցինի ընկերներուն, որ ամէն միջոց տրամադրեն ի գլուխ բերելու համար գունդին կազմակերպութեան գործը ։

Բեդրովսկիի խօսքերը կը հաստատուէին Շահումեանի նամակով ։ Մեր ընկերներու կողմէն եւս ստացանք նամակ ։ Աբրահամ Գիւլխանտանեան կ'իմացնէր թէ ամէն կարգադրութիւն եղած է Ս. Շահումեանի կողմէ ։

Արդարեւ ամէն ինչ կարգին էր, միայն մեր անհամաձայնութիւնն էր որ կը քանդէր գործը ։ Ես կ'ուզէի որ Մուրատ ըլլար հրամանատար եւ ան կ'ուզէր որ ես ըլլայի ։

Վերջապէս չկրցանք համաձայնութեան գալ եւ խնդիրը թողուցինք առկախ ։ Այսուհանդերձ որոշեցինք ստանալ անհրաժեշտ իրերը, կազմակերպել զօրամասը եւ տեսնել թէ ո՞վ կը լինի հրամանատարը ։ Իսկ հրամանագիրը պիտի գրուէր երկուքիս անունով ։

Գացինք Բեդրովսկիի մօտ եւ յայտնեցինք մեր որոշումը, որուն համաձայն ան հրահանգեց գրել

Հրամանագիրը եւ կազմակերպման վայրը որոշուեցաւ Գըզլար։

Երբ Արմաւիրէն մեկնած էինք, Թերեքի կոզակները գրաւած էին այդ վայրերը, իսկ հիմա բոլշեւիկներու յախուռն արշաւանքներու պատճառաւ այդ բոլոր շրջանները ենթարկուած էին կարմիրներուն։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ·

Նաւ մը·— Դէպի Աստրախան·— Ամերիկա մեկնող գաղթականներ·— Մուրատ կը նախընտրէ ռուսական սահմանը·— Աստրախան քաղաքը·— Այլացեղ ք՛անակ·— Աստրախանի վիճակը·— Հայերը մտահոգ·— Դէպի Բագու·— Վոլկա եւ Կասպեան ջրերը·— Մուրատ երանի կուտայ ծովու ձուկերուն·— Ալեկոծութիւն·— Խաղաղութիւն ծովուն եւ երկընքին·— Բագուն կ՛ողջունենք:

Մեր բոլոր պատրաստութիւնները տեսանք վեց եօթն օրուան ընթացքին: Նաւ մը դրուեցաւ մեր տրամադրութեան տակ, որ մեկնինք Աստրախան, անկէ եւ մօտակայ նաւահանգիստէ մը Գըզլար անցնելու համար:

Եւ ահա, նորէն հեռագիր մը ստացուեցաւ, թէ կոզակները դարձեալ գրաւեր են Մոզտոքի եւ Գըզլարի շրջանը: Գործը այլեւս ձանձրանալի կը դառնար մեզի, ուստի որոշեցինք յայտնել թէ քանի որ Գըզլարը միշտ ձեռքէ ձեռք կ՛անցնի եւ մենք այդտեղի վրայ դրեր ենք մեր յոյսը, աւելի յարմար է գնալ ուղղակի Բագու եւ եթէ հոն կազմուի զօրամասը, կը լծուինք գործի:

Այս ՚էր մեր վերջնական ու հաստատ որոշումը, ուստի նոյն մտքով ալ դիմում կատարեցինք գնդ. Բեդրովսկիին, որ տուաւ իր համաձայնութիւնը եւ խոստացաւ առաջին հերթին ընել անհրաժեշտ կարգադրութիւնները:

Քանի մը օր եւս մնացինք։ Կովկասէն բաւական մեծ թիւով գաղթականութիւն մը սկսաւ ծայր տալ։ Մեծ մասը կ'երթար Ամերիկա։ Գաղթականներուն մէջ էր՝ մեր ծանօթներէն Համօ Բարաղամեանը, որ առաջարկ բրեաւ՝ մեզ Ամերիկա տանելու եւ հոն ժամանակ մը մնալէ ետք, նոր ուժերով անցնելու Կիլիկիա։

Այս առաջարկը ի հարկէ մեր ծիծաղը շարժեց, որովհետեւ բոլորովին աննպատակայարմար կը նըկատէինք, մինչ ան կը պատճառաբանէր թէ աւելի լաւ գործ կարելի էր տեսնել Կիլիկիայի մէջ եւ աւելի հեշտութեամբ կրնայինք հաշիւներ մաքրել մեր դարաւոր թշնամւոյն դէմ։

Մուրատ ըսաւ Համոյին.

— Գնա՛, գնա՛, դու դեռ անփորձ ես. Ամերիկայի մէջ գնա՛ պահէ քու փոքրիկներդ, որ մեծնան ու մարդ դառնան։ Ո՛չ Կիլիկիան կրնայ մեզ բաւաբարութիւն տալ եւ ոչ ալ անգլիացին կամ ֆրանսացին։ Անոնք ո՛չ թէ թշնամի են Թուրքերուն, այլ բարեկամներ։ Մեր բաղձանքին կրնայ յագուրդ տալ միայն ռուսական սահմանը, մանաւանդ ռուսերու սկզբունքն է մաքրել երկիրը հակայեղափոխական տարրերէն։

Գաղթականները մեկնեցան դէպի Ամերիկա, իսկ մենք նաւ նստանք, եւ նաւարկելով Վոլկայի վրայէն ուղղուեցանք դէպի Աստրախան։

Նոր չէր այս ճանապարհն ինձ համար, 1907-ին ալ անցած էի ասկէ, երբ ռուս ցարական կառավարութիւնը զիս կ'աքսորէր Բերմի նահանգը, ուրկէ յետոյ կրցայ խոյս տալ։

Ցիշատակելի էին այն օրերը եւ երբեք չէի կըրնար բաղդատել ներկայի հետ։ Այն ժամանակ մեծ

ոգեւորութեամբ կը դիմէի Կովկաս՝ յեղափոխական աշխատանքներ կատարելու, իսկ այժմ կը ճեղքէինք նոյն գետերն ու դաշտերը՝ թշնամիէն գրաւեալ մեր հողամասերը ետ խլելու եւ հայ ժողովրդին ըսպառնացող վտանգը հեռացնելու մտահոգութեամբ։

Նաւն այնպէս կը տանէր մեզ հանդիստ ու խաղաղ ջուրերու վրայէն, սակայն ի՜նչ կը սպասէր մեզ Բագուի մէջ, չէինք կրնար նախատեսել։

Քանի՛ մենք Կովկաս կ՚ապրէինք, բուռն ատելութիւն մը կը սնուցանէինք հանդէպ բոլշեւիկներու, զորոնք կը նկատէինք մայրը բոլոր չարիքներու եւ դժբախտութեանց։ Հիմա սակայն տարբեր կ՚երեւէին անոնք մեր աչքին, մեր յոյսերն անոնց վրայ կը դնէինք եւ ճար ու դարման անոնցմէ կ՚ակընկալէինք։

Վերջապէս մեր նաւը եզերեց Աստրախանի նաւահանգիստը։ Տեղւոյն մեր կոմիտէի ընկերները փութացած էին դիմաւորելու մեզ, հեռագրաւ իմացած լինելով մեր ժամանումի առենը։ Ամէնքս միասին գացինք քաղաք։

Աստրախան մեծ ու նշանաւոր քաղաք մըն է Վոլկայի ափին վրայ եւ ընդարձակ վաճառականութիւն ու համբաւաւոր ձկնորսարաններ ունի, որոնց միլիոններու հասնող արտադրութիւնները կը փոխադրուին Ռուսիոյ եւ նոյնիսկ արտասահմանի այլազան գաւառներն ու երկիրները։

Հոս բաւական մեծ թիւով դաշնակցականներ կային, որ միացած էին բոլշեւիկներուն, եւ այն առենուան հասկացողութեամբ, կը պաշտպանէին քաղաքն ու շրջանը Զօր. Տենիքինի հակայեղափոխական ուժերուն դէմ։

Աստրախանի մէջ տեսանք բոլշեւիկեան զօրամա-

ար, որ իրապէս ազգերու խառնուրդ մը կը ներկայացնէր։ Ան կը բաղկանար կալմուքներէ, քըրկիզներէ, կանկալներէ, թաթարներէ, քազանի թաթարներէ, ռուսերէ եւ հայերէ։ Աստրախանի բնակիչները բազմազգի էին, հետեւաբար զայն պաշտպանող կարմիր բանակի զինուորներն ալ բազմացեղ պիտի ըլլային։

Պահ մը այն տպաւորութիւնը կրեցինք թէ պարսկական բանակի մը առջեւ կը գտնուինք, սակայն արդարութիւնն ու խիղճը կը հարկադրեն զիս յայտնելու, որ Տենիքինի բանակին յաղթողները այս բազմազգի զինուորներն էին։

Երբ 1907–ին, կ'անցնէի այս քաղաքէն, տպաւորութիւնս անհամեմատ աւելի լաւ էր։ Այսօր, քաղաքացիական կռիւները եւ նոր գաղափարներու առաքեալները կերպարանափոխած էին երբեմնի շքեղ այս քաղաքը, որուն արձաններն ու յիշատակարանները՝ անցեալ բուրժուական արձաններն ու անպարտելի հերոսները խորհրդանշող՝ քանդուած ու թափագլոր կ'իյնային, որբ թողլով գանոնք կրող պատուանդանները։ Մէկ խօսքով այն ամէնը որ ցարական շրջանը կը յիշեցնէր, դատապարտուած էր քանդումի եւ փճացումի։

Աստրախան կորսնցուցած էր նաեւ այն առեւտրական փարթամ երեւոյթը, որ իր յատկանիշներէն մին էր։ Մեծ վաճառատուններու փոխարէն, հիմա փոքրիկ կրպակներ պիտի վարէին առեւտրական կեանքը։ Եւ ի՛նչ ողորմելի կեանք էր այն. աբեւածաղիկի կուտ կը ծախէին։ Շքեղ, հարուստ եւ ճոխ վաճառատունները, պանդոկները, ճաշարաններն ու թէյարանները անհետացած էին։ Պաշտամունքն անգամ տեղի կուտար հոն, եւ «անկրօնու–

թիւնը» կը մտնէր ներս զանգուածներու հոգիէն։

Հայերը սարսափով կը նայէին ապագային եւ երանի կուտային հին օրերուն։

Բազմացեղ զօրամասերու նկատմամբ սարսափելի նկարագրութիւններ կ'ընէին մեզի եւ կը պատմէին թէ անոնց անգթութիւնը հազիւ կարելի էր բաղդատել վայրագութեամբ հետ գազանի մը, որ երբեք այն կերպով չի յօշոտեր իր նմանը։

Երկու օր Աստրախան մնալէ յետոյ նաւ նստանք Բագու մեկնելու համար։ Եւ ահա քանի մը կարմիր զինուորներ եկան մեզ նաւէն դուրս հանելու, իբրեւ Տենիքինի պատկանող զինուորականներ ու լրտեսներ, որ Ցարիցին կը վերադառնանք։

Մեր բարի նաւապետը յայտնեց անոնց, որ նաւը նախ Ցարիցին չ'երթար, երկրորդ Ցարիցինէն իրեն յանձնուած ենք՝ ընկեր Ս. Շահումեանին տարուելու, հետեւաբար հակայեղափոխական մարդիկ ու լրտես չէինք կրնար ըլլալ։

Կարմիր զինուորները, յուսավրէպ եւ ձեռնունայն, ետ վերադարձան նաւէն։ Իսկ մենք սկսանք պատռել Վոլկայի պղտոր ջրերը եւ նաւարկել դէպի Կասպեան ծովը։ Մեր նաւը ա՛լ պիտի չհանդիպէր ոչ մի նաւամատոյց եւ իր ցուուկը պիտի ուղղէր դէպի Բագու։

Ա՛հ, ուրախ էինք։ Մուրատ կ'ըսէր.

— Ստեփա՛ն, վերջապէս ազատեցանք Ռուսաստանի ճնշող եւ հեղձուցիչ մթնոլորտէն։ Մի քանի օրէն կը հասնինք Բագու եւ դուցէ այն տեղէն մեկնինք դէպի մեր երազներու աշխարհը։

Նաւը հասաւ Վոլկայի գետաբերանը եւ սկսաւ ակօսել Կասպիականի կապոյտը։ Անսահման մեծ հեղուկը հանդարտ կը փռուէր մեր առջեւ եւ ձու-

կերը նաւուն երկու կողքերուն երկայնքը պար ու կատակ կը սարքէին: Ոլիմպիական մը չէր ընդարձակ ծովուն կեդրոնը, եւ սակայն արագութեան մրցում մը հաճելի կը թուէր ձուկերուն, որոնք նախ արհամարհոտ ոստումով մը կը գլէին նաւը եւ յետոյ յոգնաբեկ՝ կը լքէին մեր ուղին եւ կը կորսուէին կողմնակի ջուրերու սահմանին մէջ:

— Երանի՜ ձեզ, ծովո՛ւ ձուկեր, կ'ըսէր Մուրատ, բի՛ւր երանի, որ հոգ չունիք եւ ոչ տարտ, այլ բնութեան ծոցը, եւ ջրային այս կապոյտ դաւառներուն մէջ կ'ապրիք խաղաղ:

Տոքթ. Արշակ կը նկատէր.

— Մուրա՛տ ջան, չա՛տ երանի մի՛ տար ծովու ձուկերուն, որովհետեւ գուցէ անոնք ալ ունին իրենց հոգերն ու վիշտերը: Ահա տե՛ս, կը մրցին մեր նաւուն հետ: Այդ ալ մտահոգութիւն մը եւ ցաւ մը չէ՞:

Այսպէս ամէն մէկս բան մը կ'ըսէր, վանելու համար ձանձրալի եւ տաղտուկ այն ժամերը, որոնք կուգան ծովային երկար ճամբորդութեան ընթացքին:

Երեկոյեան ընթրիքի ժամը հնչեց եւ ամէնքս բոլորուեցանք սեղանին շուրջը: Հոն էր առաջին նաւապետը, որ նոյն պահուն երկրորդ նաւապետին յանձնած էր իր դերը:

Հարցուցինք անոր, թէ քանի՞ օրէն կը հասնինք Բագու, եթէ ծովուն աստուածը խաղաղ պահէ տարրերը:

— Երեք օրէն առաջ չենք կրնար Բագու հասնիլ, սակայն նշանները ցոյց կուտան որ այս գիշեր ալեկոծութիւն պիտի ունենանք:

Վերջապէս ընթրեցինք եւ իջանք նաւուն տախտակամածին վրայ շրջագայելու։

Քամին սկսաւ իր ուժեղ շունչը փչել ծովուն, որ կամաց կամաց յուզուեցաւ եւ ապա փրփրեցաւ։ Խռովայոյզ ջուրերը բլուրներ եւ լեռներ ձեւացուցին, որոնց միջեւ հեղուկ ու տատան անդունդները փրփուրի նման տարուբեր կ՚ընէին մեր վիթխարի նաւը, որ հեւիհեւ կը ճեղքէր ջուրէ պատնէշները։

Աստրախանէն մեզի ընկերացող քսան տղաներէն մեծ մաս մը հիւանդ ինկաւ։ Ամէն մէկը բերանքս ի վար պառկած կը տանջուէր եւ կ՚արտաքսէր այն սնունդը զոր կերած էր երեկոյեան։

Ահարկու էր ալեկոծութիւնը եւ վտանգը՝ յարաճուն։ Նաւը չէր ընթանար այլեւս, եւ ալիքներուն խաղալիք՝ ձգուած էր իր բախտին։

Փոթորիկը տեւեց ամբողջ գիշերը եւ հետեւեալ օրը, մինչեւ ժամը տասը։ Եւ այս ամբողջ ժամերու ընթացքին մեր նաւը վեց հանգոյց ճամբայ կտրած էր, այն ալ ոչ թէ դէպ առաջ, այլ դէպի ետ։

Խաղաղութիւնն ու փոթորիկը առանձնապէս յաւիտենական չեն եւ փոփոխական են։ Վերջապէս հանդարտեցան ահաբեկ ու մռնչող ջուրերը ու նաւը վերսկսաւ իր յառաջխաղացքը։

Նաւապետը ծիծաղելով դարձաւ մեզի ու ըսաւ.

— Այս ալեկոծութիւնը բաւական վախ պատճառեց ձեզի։

— Մի՞թէ դուք չվախցաք, պ. նաւապետ, պատասխանեցինք։

— Է՜հ, աս ո՛չ առաջինն է եւ ոչ ալ պիտի լինի վերջինը։ Այսպիսի եւ ասկէ աւելի ուժգին ալեկոծութիւններ, փոթորիկներ շատ եմ տեսեր, այնպէս որ արդէն վարժ ենք։ Սակայն մենք ալ ծովու զին-

ուոր ենք, ինչպէս դուք ցամաքի։ Պատերազմի դաշտին գնդակն ու ռումբը դարանամուտ մահ մը կը դարբնեն ձեզի, իսկ ծովն իր ալիքներով եւ արկածներով կը փլէ մեր կեանքը եւ կուլ կուտայ մեզ։ Մի քանի օր առաջ Ընդէլիի առջեւ նաւ մը ընկղմեցաւ եւ նաւապետը խեղդուեցաւ, միայն նաւազները փրկեցին իրենց կեանքը, շնորհիւ մակոյկի մը օգնութեան։

— Արդեօք նորէն փոթորիկ պիտի լինի՞։

— Երեկոյեան միայն կրնամ ըսել օդին ու ծովին տրամադրութիւնները։

Վերջապէս մութը կոխեց եւ մեր բախտէն հանդարտութիւնն ու գեղեցկութիւնը ծովուն ու երկինքին միջեւ առկախ մնացին։

Դժուարութիւն չճանչցանք այնուհետեւ, ու մեր նաւը ապահով ողջունեց Բագուի նաւահանգիստը։

Նաւէն դուրս ելլելով եւ նաւապետին շնորհակալութիւն յայտնելէ ետք, գացինք Բագուի Ազգային Խորհուրդի շէնքը եւ տեսնուեցանք շարք մը ընկերներու հետ։ Հոն էին Ռոստոմն ու Ա. Գիւլխանտանեանը։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Տպաւորութիւնը.— Ռոստոմ կը մեղմացնէ մեր վիշտը.— Կը տեսնենք Շահումեանը.— Մուրատ եւ Շահումեան.— Բագուն պաշարողները.— Բագուի պաշտպան զինուորական ուժերը.— Բագուի կառավարութիւնը.— Պիչերախով.— Հրաւիրե՞լ անգլիացիները թէ ո՛չ.— Ստ. Շահումեան՝ հակառակ:

Բագուի մէջ մեր երեւումը, պարզ խօսելով, լաւ տպաւորութիւն չթողուց: Ամէն մարդ կը ցանկար, որ մենք լինէինք հոն՝ ուր մեր գլխաւոր թըշնամին կը գտնուէր:

Ցանկութիւններ կան անկասկած, որ լաւ զգացումներ են, սակայն կամքէ անկախ դէպքերն ու պարագաները մեզ քշած էին մինչեւ Բագու: Մի՛շտ կը ցաւէինք, որ Հայաստան չէինք, սակայն ի՛նչ ընէինք, ընթերցողը գիտէ արդէն մնացեալը:

Ռոստոմ նշմարելով մեր ներքին վիշտը, իր սովորական ու հայրական չեշտով ըսաւ.

— Թշնամին ամէն տեղ մէկ է. եթէ մեր շուրջը խմբուած թշնամին պարտութեան մատնենք այստեղ, Հայաստանի սպառնացող թշնամի ուժերը տկարացուցած կը լինինք: Հիմա պէտք է խորհինք, թէ ի՞նչպէս պիտի ջարդենք մեր դէմ ճակատող ուժերը: Այս տեսակէտէն Մուրատի եւ Սեպուհի ներկայութիւնը պէտք է մեզ:

Աբրահամ Գիւլխանտանեանը փսսեցաւ նոյն ուղղութեամբ ըսաւ.

— Մենք խօսած ենք արդէն Ստ. Շահումեանի հետ, որ ձեր տրամադրութեան ներքեւ պիտի դնէ ամէն ինչ։ Ուստի ջանացէք որ շուտ գլուխ բերէք կազմակերպական գործը։ Այժմ պէտք է գնաք տեսնելու Շահումեանը, որ քանի մը օրէ ի վեր կը սպասէ ձեզի։

Եւ գացինք Շահումեանի տեսակցութեան։ Արդէն Մուրատն ու ես՝ անոր նախկին ծանօթներն էինք, մանաւանդ վերջին տարիները, երբ Թիֆլիս կը գտնուէինք։

Մտանք այն շէնքը որ Զինուորական կեդրոնն էր եւ ներկայացանք անոր։

Մեր տեսութիւնը եղաւ շա՜տ սրտառուչ։ Անըսպասելի եւ անմոռանալի խօսքեր լսեցինք Ս. Շահումեանէն։

— Չէի ուզեր այստեղ տեսնել ձեզ, ըսաւ Շահումեան, այլ կ՚ուզէի որ լինէիք հոն՝ եւ դարբնէիք հայ ժողովուրդի ազատագրութիւնը։

Այս խօսքերը խորունկ տպաւորութիւն գործեցին մեր վրայ, հայու իսկական ոգին, յարութիւն առած, կարծես կը խօսէր անոր մէջ. պահ մը համամարդկային գաղափարները մէկ կողմ դրած, Շահումեան կը խորհէր իր փոքրիկ ցեղի ազատագրութեան մասին։ Այս ամէնը իբր անկեղծ արտայայտութիւն կ՚ընդունէինք այն ժամանակ։

Մուրատ իր իմաստուն կեցուածքով գեղեցիկ պատասխան մը տուաւ անոր եւ նախ շնորհակալութիւն յայտնելէ ետք, ըսաւ.

— Լուծեցինք շատ մը թշուառներու վրէժը եւ մաքրեցինք երկաթուղիի երկայնքը հակայեղափոխական տարրերէն։

Դուրսը, հեռո՛ւն, հրացաններն ու թնդանօթները կ'որոտային եւ Բագուն օրհասական ժամերու կը դիմէր։

Եւ Շահումեան նկատեց․

— Կը լսէ՞ք թնդանօթներու եւ հրացաններու որոտը․ Թշնամին կ'աշխատի գրաւել Բագուն, որմէ յետոյ պիտի յարձակի այն փոքրիկ ժողովուրդին վրայ, որ քաշուած է Երեւանի շուրջը եւ չնչահեղձ կը տառապի։ Բագուն պաշտպանելը կը նշանակէ Երեւանի Հանրապետութեան գոյութեան տատարել։ Եթէ այս քաղաքն իյնայ, իր հետ պիտի կորսուին նաեւ հայ ժողովուրդն ու անոր նորահաստատ հանրապետութիւնը։ Միւս անգամ շատ երկար կը խօսինք․ հիմա գացէք հանգստանալու ծովու նեղութիւններէն։ Ձեզ համար ժամանակաւոր կերպով սենեակներ պատրաստուած են ընկեր Սերգէյ Մարտիկեանի տունը։ Երկու օրուան հանդիստէ մը ետք, ամէն միջոց կը դնենք ձեր տրամադրութեան տակ եւ դուք կը կազմէք ձեր կարմիր բանակը։

Այսպէս խօսեցաւ Ստ․ Շահումեան եւ ծանօթացուց մեզ ներկայ եղող քանի մը ռուս կարմիրներուն եւս, իսկ մեր մեկնելու առեն աւելցուց․

— Բեղրովսկի նաւ նստած է Ցարիցինէն եւ շուտով կը հասնի հոս, այն առեն եկէք եւ միասին կը խորհինք մեր ընելիքներու մասին։

Սերգէյի հետ մեկնեցանք տուն եւ տեղաւորուեցանք։ Եկան եւ մեր միւս ընկերները եւ սկսան Սերգէյին հարցումներ ընել Բագուի ճակատի նըկատմամբ։

— Որո՞նք են որ այժմ կը կռուին մեր դէմ, հարցուց Մուրատ․

— Մեզի դէմ կը պատերազմին Թաթար ու Թուրք ուժեր։

— Սերգէ՛յ, գիտէ՞ք թէ որքան կը լինին անոնց միացեալ ուժերը։

— Մեր առած տեղեկութիւններու համաձայն, մօտ տասներկու հազար։

— Թնդանօթներ եւ գնդացիրներ ունի՞ն անոնք։

— Այո՛, ունին թէ՛ թնդանօթ եւ թէ գնդացիր։

— Իսկ ի՛նչ ենք մեր ուժերը։

— Ունինք Զօր. Պիչերախովի զօրքերը, որոնք մի քանի օր կռուելէ ետք, անցանք Բեդրովսկի կողմերը։ Դարձեալ ունինք Համազասպի գունդը, որ երկաթուղիի գծով յառաջացաւ մինչեւ Եւլախ, սակայն չկրնալով դիմանալ թշնամի ուժերուն, նահանջեց եւ հիմա կը գտնուի Պապաճարիի ճակատը։ Ասոնցմէ դուրս կան 2–3000–ի չափ ռուս կարմիր զինուորներ եւ ուրիշ զանազան խումբեր։ Ունինք նաեւ չորս զրահաւորներ, որոնք շարունակ կ՚օգնեն մեզի ծովէն։ Սակայն, ինչպէս կ՚երեւի, թշնամին աւելի ուժեղ է եւ օր ըստ օրէ առաջ կուգայ, իսկ մեր ուժերը տեղի կուտան։ Կը տեսնէք որ թընդանօթի ռումբերը կ՚իյնան քաղաքին վրայ։ Մենք կը պատրաստուէինք հակայարձակումի, բայց, Զօրավար Պիչերախովի բռնած դիրքը առայժմ ետ կեցուց մեզ այդ միտքէն։*)

---

*) Հոս աւելորդ կը նկատեմ Բագուի մասին իմ տպաւորութիւնները նկարագրել մանրամասնօրէն։ Զանազան իրազեկ մարդիկ տարբեր ժամանակներու մէջ գրած են այս ուղղութեամբ, հետեւաբար իմ կողմէ կրկնութիւն պիտի լինէր դրի առնել զանոնք։

Բագուի մէջ կազմուած էր կառավարութիւն մը երեք գլխաւոր կուսակցութիւններէն բաղկացած, նախագահութեամբ Ստ. Շահումեանի: Երեք կուսակցական բանակներ կային:

Մեր հասնելէն ետք, անհամաձայնութիւններ սկսան կուսակցութիւններու միջեւ եւ ծայր տուին դժգոհութիւնները: Պատճառն այն էր, որ թշնամին շարունակ կը յառաջանար դէպի քաղաքը եւ խոստացուած բոլշեւիկ ուժերը չէին երեւեր: Մոսկուայէն մի քանի անգամ հեռագրուած էր թէ Բագու պէտք է յենուի իր տեղական ուժերուն վրայ:

Սակայն տեղական ուժերով կարելի՞ էր պահել Բագուն: Ահա տարակարծութիւններ կային կառավարութեան մէջ այս խնդրի շուրջ, ու հրապարակային ժողովներ տեղի կ'ունենային զանազան տեղերու մէջ: Մաս մը ակնյայտնի մարդիկ կ'աշխատէին անգլիացիները Բագու բերել, իսկ Ստեփաննոս Շահումեան հոգւով հակառակ էր այս մտքին եւ բացարձակապէս կը մերժէր անգլիացիներու մուտքն ի Բագու: Հրապարակային ժողովներու մէջ հարցը ենթարկուեցաւ ժողովրդային քուէարկութեան եւ արդիւնքը գրեթէ միաձայնութեամբ նպաստաւոր եղաւ անգլիացիներու:

Շահումեանի կառավարութիւնը սկսաւ տատանիլ, սակայն նոյն օրերուն Բեդրովսկիի ժամանումը քանի մը թնդանօթներով՝ նորէն ուժեղացուց կառավարութեան դիրքը:

Առտու մը ելանք որ թշնամին ռումբեր կը տեղար քաղաքին վրայ. ժողովուրդը ահաբեկ՝ նաւերը կը լեցուէր եւ կը փախչէր զանազան կողմեր:

Ամէն մարդ որ կը հաւատար, թէ թշնամին քաղաք պիտի պիտի մտնէ, կը հեռանար։ Սակայն այդ օրը մինչեւ իրիկուն, Բեդրովսկիի թնդանօթները հրաշք գործեցին, ծովէն զրահաւորները ռմբակոծեցին եւ վերջապէս ետ մղեցին թշնամին։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ·

Մոսկուա չէր կրնար օգնել Բագուի·— Շահումեան կը հակառակի անգլիացիներու մուտքին·— Մուրատի եւ իմ դիմումը զուր կ՚անցնի·— Նոր ծրագիր թշնամին հալածելու·— Մուրատ կը նախզգայ իր մահը·— Կռիւի ճակատը·— Համազասպ կուգայ տեսնուելու·— Զօրքերու նահանջ եւ խուճապ·— Մուրատ եւ ես կը միջամտենք:

Այս կացութիւնը երկար չէր կրնար տեւել եւ անհրաժեշտ էր կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել: Սակայն ո՞վ պիտի ձեռք առնէր այդ կտրուկ միջոցները: Բագուի կոմիսար Ս. Շահումեան քանի քանի անգամներ դիմած էր Մոսկուա եւ օգնական ուժեր խնդրած: Պատասխանը եղած էր միշտ մերժողական: Մոսկուա ո՛չ թէ չէր ուզեր օգնել, այլ չէր կրնար օգնել, որովհետեւ Տենիքինի բանակները այդ օրերուն եկած գրաւած էին հանքային ջուրերու շրջանը, Արմաւիր եւ Ստավրոպոլ: Տենիքին աչք տնկած էր Մոսկուայի, որուն համար Բագուն երկրորդական հարց մը կը դառնար:

Ուրեմն դրսէն օգնութիւն սպասել՝ պիտի նշանակէր յուսախաբ ըլլալ: Գիշերախով՝ տեսնելով Բագուի վրայ կուտակուած սեւ ու մութ ամպերը՝ որ առաջ իր գլխուն ճարը տեսած ու հեռացած էր. անկէ եւս յոյս չկար: Հիմա կը մնար վճռական կերպով յենուիլ Բագուի մէջ գտնուած տեղական ուժերու վրայ եւ կռուիլ մինչեւ վերջին մարդը, եւ կամ

թոյլ տալ, որ անգլիացիք օգնութեան փութան եւ գուցէ փրկեն կացութիւնը։

Բագուի բնակչութիւնը իր քուէով յայտնեց իր կամքը, թէ կողմնակից է անգլիացիներու գալուն, սակայն ինքը՝ Շահումեան հակառակ էր տոոր։ Ազգային Խորհուրդի կողմէն դիմում եղաւ այս առթիւ ռուս յեղափոխականներուն, նման դիմում մը կատարեց եւ Ռոստոմ. այս բոլորը սակայն անցան ապարդիւն եւ մերժուեցան։

Ուզեցինք վերջին փորձ մը ընել եւ Մուրատի հետ միասին դիմում ըրինք Ստ. Շահումեանին, որուն պարզելով կացութիւնը, յանուն հայ ժողովրդի խնդրեցինք, որ հարցին չնայի մակերեւոյթօրէն։ Յիշեցուցինք իրեն, որ Թուրքերը եթէ գրաւեն Բագուն, քաղաքին ամբողջ հայութիւնը սրէ կ՚անցընեն, իսկ այնուհետեւ իրենց ուժերը կ՚ուղղեն Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ։ Այդ պարագային մեղքն ու յանցանքը պիտի ծանրանար իր վրայ։

Ստ. Շահումեան պատասխանեց.

— Գիտեմ այդ ամէնը, այսուհանդերձ բոլոր ուժովս պիտի աշխատիմ, որ անգլիացիք ոտք չդնեն այս երկիրը, նոյնիսկ եթէ գիտնամ որ այդ պիտի արժէ հայերու արիւնը։

Եւ յամառօրէն մերժեց։

Մուրատի հետ հազար ու մի առուէ եւ աղբիւրէ ջուր բերինք, որ կերպով մը համոզենք, բայց ան ըսաւ դարձեալ.

— Իմ որոշումս վերջնական է. ինծի համար Թուրքի մուտքը Բագու՝ աւելի նախընտրելի է, քան անգլիացիներունը, որովհետեւ Թուրքինը ժամանակաւոր է, իսկ անգլիացիք երբ մտնեն տեղ մը, դժուար դուրս կ՚ելլեն, եւ աւելի մեծ դժբախտու-

թիւնը կը լինի այն՝ որ մութի մէջ կը ձգէն ամբողջ Ռուսաստանը։

— Բայց չէ՞ որ Թուրքերը կուզան կը կոտորեն հայերը, իսկ անգլիացիք գոնէ հանգիստ կը ձգեն մեզ։

Վերջապէս Շահումեան հաստատ մնաց իր որոշման վրայ, իսկ մենք թողուցինք հեռացանք՝ ուրիշ հնարք մը մտածելու։

Վերադարձանք Ռոստոմի եւ Գիւլխանդանեանի մօտ եւ երկար խորհելէ ետք, յարմար նկատեցինք զրահաւորներու օգնութեամբ ծովեզերեայ կէտի մը վրայ զօրք հանել ցամաք եւ անցնելով թշնամիին կռնակը, երկու կրակի մէջ առնել զայն։ Այսպէս դուցէ կրնայինք ետ մղել թշնամին եւ կամ ջարդել։

Ծրագիրը յարմար դատուելով միասին, պէտք էր յայտնել Շահումեանին։ Ընկերները տեսան զինքը եւ առին անոր հաւանութիւնը։

Գործողութեան վայրը քննել կարեւոր էր, ասկէ զատ պարտաւոր էինք երթալ ճակատ այս խնդրոյ մասին խորհրդակցելու քանի մը զինուորականներու եւ Համազասպի հետ։

Հետեւեալ առտու երբ արթնցանք, Մուրատ ըսաւ.

— Այս գիշեր սարսափելի երազ մը տեսայ, որմէ շատ կը կասկածիմ։ Ձեմ գիտեր թէ ի՛նչ պէտք է լինի։ Երեքս միասին պառկած էինք բլուրի մը վրայ եւ մենք մեզի համար կը նուագէինք. յանկարծ նուագարանս կոտրեցաւ, ես վար ինկայ նըստած տեղէս։ Ուզեցի կանգնիլ, բայց չկրցայ։ Տեսայ նաեւ, որ վրաս գլուխս ամբողջ սուրճով ներկըւած էր, մինչեւ իսկ ձեռքերուս եւ ոտքերուս եղունգները։ Եւ ամենազարմանալին այն եղաւ, որ

մի անծաօնթ ձեռք եկաւ նոյն սուրճով ներկել երկու յօնքերուս մէջտեղը։ Ուզեցի ելլել եւ այդ մարդը բռնել, սակայն իմ պառկած տեղը մի այնպիսի ճախճախուտ տեղ դարձաւ, որ անմիջապէս կլանուեցայ եւ նոյն ատեն արթնցայ։ Բաւական խորհելէ ետք, քունս նորէն տարաւ։

Մուրատի երազը տարօրինակ թուեցաւ մեզի, սակայն չկրցանք մեկնութիւն տալ անոր։

Նախաճաշէն յետոյ, ինքնաշարժը արդէն պատրաստ էր, եւ մենք, Ստեփանի, Սիմոնի եւ Էրմէնիքէնտցի Գրիգոր անուն տղայի մը հետ նստանք եւ շարժեցանք դէպի ճակատ։ Ամէնքս գործադրելիք ծրագրի շուրջ կատարեալ համաձայնութիւն ունէինք։ Ղեկավարութեան հարց չբարձրացուցինք։ Այս մասին միայն նկատողութիւն ըրաւ Մուրատ ու ըսաւ.

— Կ՚երեւի այսօր մի բան պիտի պատահի՝ որ մենք լուռ ու մունջ նստած ենք ինքնաշարժին մէջ։

Ուղիղ ճանապարհներ ընտրեցինք դէպի Պալաճարի կայարանի կողմը, ուր կը կռուէր Համազասպի բանակը։ Ուստի նախ ուզեցինք տեսնել զանիկա եւ անոր հետ միւս պատասխանատու հրամանատարները։

Երբ հասանք վրանը, Համազասպ հոն չէր, անոր օգնականը Սերգօն ընդունեցաւ մեզ։ Այս Սերգօն կտրիճ, կռուող եւ յանդուգն երիտասարդ մըն էր, ամբողջ կամաւորութեան շրջանին լինելով վաշտապետ, փորձուած էր։ Ան իսկոյն թելեֆոնով յայտնեց հրամանատար Համազասպին, որ շուտով ճակատէն վերադարձաւ, նստած իր գեղեցիկ ձիուն վրայ։

ՀԱՄԱԶԱՍՊ

Կռիւ տեղի կ՚ունենար եւ թնդանօթներն ու հրացանները կ՚որոտային։

Երբ Համազասպը եկաւ, Սերգօն գնաց ճակատի դիրքերը, կռիւը կառավարելու եւ հրահանգներ տալու։

Մեր ծրագիրը յայտնեցինք Համազասպին, յայտնելով անոր Շահումեանի հականգլիական տեսութիւնը եւ իր կարծիքն ուզեցինք։

Համազասպ շատ յոռետես էր մեր տրամադրելի ուժերուն նկատմամբ եւ կ՚ըսէր․

— Կը կասկածիմ որ այս գունդերով կրնանք պաշտպանել Բագուն։ Մեզ կրնան փրկել միայն անգլիացիները, եթէ, ի հարկէ, անոնք մեծ ուժերով մտնեն հոս, եւ ոչ թէ փոքրաթիւ ջոկատներով։ Հոս մեր դէմ կանգնած է նշանաւոր Նուրի փաշան․ մեր խուզարկուները ամէն օր տեղեկութիւն կը բերեն, որ ան նոր ուժեր կը ստանայ, իսկ մենք ամէն օր ուժ կը կորսնցնենք։

Մեր խօսակցութեան միջոցին տեսանք որ ձիաւոր մը սրընթաց կուգար Պիպի Հէյպաթի կողմէն․ երբ հասաւ մեր վրանի առջեւ, յայտնեց թէ մեր ձախ թեւը ջարդուելով թշնամւոյն զօրեղ գրոհներէն՝ կը նահանջէ դէպի քաղաք։ Իսկ թշնամին շուտով կը մտնէ քաղաք եւ կը կտրէ մեր ճանապարհը։

Այս գգայացունց լուրը ստանալնուս պէս՝ Համազասպ մեկնեցաւ ճակատ, հրամայելով որ պահեստի մի գումարտակ իսկոյն մեկնի Էրմէնիքէնտ։

Մենք եւս նստանք մեր ինքնաշարժը եւ ուղղուեցանք Էրմէնիքէնտի ճակատը։

Եւ հոն ի՛նչ կը տեսնենք․ հայ զինուորները լըքած իրենց դիրքերը, կը նահանջեն անկանոն կեր-

պով, մինչ Թշնամին կը կրակէր անխնայ եւ կը յառաջանար։

Ինքնաշարժէն վար իջանք։ Հինգս ալ զինուած էինք եւ սկսանք կրակել յառաջացող Թշնամւոյն վրայ եւ յաջողեցանք կանգնեցնել զայն։

Ստեփանին, Սիմոնին եւ Գրիգորին հրահանգեցինք շարունակել կրակը, եւ մենք կտրելով նահանջող հայ զինուորներու ճանապարհը, մտցուցինք դիրքերը եւ վերսկսաւ դիմադրութիւնը։

Կռուի երեւոյթը կերպարանափոխուեցաւ, եւ Թշնամին, գոնէ այս կողմէն կանգ առաւ։

Այդ րոպէին երկու հայ ձիաւորներ եկան եւ իրենց ձիերը մեզի տրամադրեցին։ Նստանք ձիերը եւ շղթան սկսանք շարժել դէպի Թշնամին։

Թշնամիին գնդացիրներն ու թնդանօթները սկըսան գործել մեր դէմ, սակայն ազդեցութիւն չունեցան։ Զինուորները, Մուրատի քաջալերական խօսքերէն ոգեւորուած, միշտ կը յառաջանային, իսկ թշնամին կը նահանջէր։

Երկու երեք ժամուան կռիւէ մը յետոյ, հայ զինուորները նորէն գրաւեցին իրենց նախկին դիրքերը եւ թշնամին քշուեցաւ երկաթուղիի գծին միւս կողմը։

Սակայն թշնամին մեր ձախ թեւին վրայ մօտեցեր էր Պիպի Հէյպաթին, ուր կատաղի կռիւներ տեղի կ'ունենային։

Թուրքերը մեր դէմ կարծես անկիւնաւոր դիրք բռնած էին եւ մեր ձախ թեւէն 5–600 քայլ հեռու գրաւած էին ք՛լրակ մը, իրենց թեւը երկնցնելով դէպի Պիպի Հէյպաթ։

Տեսնելով թշնամւոյն այս դասաւորումը, Մուրատ բսաւ․

— Այժմ մենք եւս պէտք է անկիւնաւոր թեւ կազմենք ու սկսինք կռուիլ։ Բայց նախ պէտք է բռնենք հանդիպակաց բլուրը։

Հակառակեցայ այս մտքին եւ թելադրեցի սպասել մինչեւ Համազասպէն օգնական ուժեր հասնէին։ Սակայն Մուրատ առարկեց․

— Եթէ մի քիչ ուշանանք, թշնամին գուցէ յաջողի գրաւել այդ բլուրը․ այն ատեն չենք կրնար մնալ այս դիրքերուն մէջ։

Մուրատ պառկեցաւ ճիշդ բլուրի եզերքը․ իր կողքին պառկեցայ ես, իսկ իմ մօտս՝ Ստեփանը։ Երեքս իրարմէ հազիւ կէսական քայլ հեռաւորութիւն ունէինք։

Մեր դէմ ճակատած էին բաւական թիւով թուրք զինուորներ եւ քանի մը գնդացիրներ։ Հիմա թուրքերը իրենց ամբողջ կրակը կեդրոնացուցին մեր բլուրին վրայ եւ կ՚աշխատէին գրաւելու զայն, որպէսզի մեր զինուորներու ետեւն անցնէին։

Մեր ասպարէզ գալը՝ խանգարեց անոնց ծրագիրը, որով օրհասական կատաղի կռիւ մը սկսաւ մեր ու անոնց միջեւ։

Թուրքերը գնդացիրներու օգնութեամբ սկսան առաջանալ, միեւնոյն ատեն թնդանօթի կրակը կեդրոնացնելով մեր վրայ։ Պէտք է ըսեմ սակայն, որ թուրք հրետանին անշնորհք ճշանառութիւն ունէր, որովհետեւ արձակուած ռումբերէն եւ ոչ մին հասաւ իր նպատակին։

Մօտ ժամ մը տեւեց այս պայքարը, որու ընթացքին մեր զինուորներէն քաւական թիւ մը եկաւ ամրացնելու մեր բլուրը։ Սակայն չկրցանք լռեցնել

անոնց զնդացիրները, որոնք կը կրակէին անդադար:

— Տղա՛ք, միահամուռ կրակ բանանք զնդացիրին վրայ եւ զուցէ այդ կերպով կարենանք զնդացիրի անիծեալ զինուորը զարնել, լռեցնել:

Եւ ահա, այդ միջոցին, չարագուշակ եւ աղիտաբեր գնդակ մը եկաւ դպաւ անոր ճակատին, եւ ան, թաւագլոր, գնաց բլուրի զառիվարէն դէպի թշնամիին կողմը:

Բոպէ մը աչքերս խաւարեցան սիրելի ընկերոջս դժբախտութեան ի տես, կարծես աշխարհը փլաւ, կործանեցաւ գլխուս վրայ, արեւը խաւարեցաւ անհունին մէջ եւ աստղերը վար թափեցան երկնքէն:

Հարուածը զօրեղ էր եւ խելայեղ. կարծես կ'երազէի: Կորսնցուցի պաղարիւնս եւ հաւասարակշռութիւնս. վազեցի անոր դիակին ետեւէն:

Զինուոր մը խոյացաւ Մուրատի անշունչ եւ թաւալող մարմինը բռնելու, բայց աւա՜ղ, որ ան ալ զոհ գնաց ուրիշ գնդակի մը:

Անօգուտ էր նոր զոհեր տալ՝ վերցնել տալու համար դարանամուտ թշնամիին մօտիկ հասողութեան ենթակայ մեր մեծ ու հսկայ զոհին մարմինը: Հնար չկար. մինչեւ որ թշնամին ետ չմղէինք իր **բռնած դիրքերէն, անկարելի էր Մուրատը վերցնել**: Մեր ուժերը անբաւական էին այդ գործը կատարելու:

Եւ այսպէս ինկաւ Սեբաստիոյ աննման հերոսը, բուրքերու սարսափը, Ղափանի մնչող Առիւծը, Սեւ Ծովու յանդուգն ծովագնացը, քաջարի եւ գերայանդուգն Մուրատ:

Ինծի կը թուէր, թէ ան տակաւին չկրցաւ իր հրացանով յագուրդ տալ վրէժի այն բուռն տեն-

Մ Ո Ւ Ր Ա Տ

չին որ զինքը ղեկավարող գաղափարներէն մին եղաւ մեծ եղեռնէն աւդին: Ինծի կը թուէր, որ ան չմեռաւ՝ զնդակէ, այլ թողուց հրացանը, վազեց դէպի թշնամին, որպէսզի իր ձեռքերով խեղդէ, իր եղունգներովը ճանկռտէ անգութ եւ տմարդի հակառակորդներ:

Եւ անոր արիւնաշաղախ դիակը մենէ քիչ հեռու ինկած էր բլուրին ստորոտը: Իր կողքին պառկած էր հաւատարիմ զինուորը:

ԳԼՈՒԽ Ի.

Պառկած նահատակը.— Ստեփան եւ Վահագն ի զուր կ'երթան վերցնելու հերոս Մուրատի մարմինը.— Կռիւի նշան.— Բազուցիք կ'ողբան հերոս սեբաստացիին կորուստը.— Ռուստոմ.— Յաջորդ առտու.— Արշակ Պօլօեան յանձնառու կը լինի վերցնել Մուրատի մարմինը եւ կը բերէ քաղաք.— Անճանաչելի.— Թուրքերը կը կանխեն մեզ եւ կը յարձակին.— Եւ կը մղուին մեծ կորուստներով.— Սերգօ եւ Իսահակեան կը նահատակուին.— Մուրատի, Սերգոյի եւ Իսահակեանի յուղարկաւորութիւնը.— Սերգոյի ձագուկը.— Գնդ. Բեդրովսկիի դամբանականը.— «Մեզ ալ տեղ պատրաստէ, Մուրատ».— Իմ վերջին համբոյրը պաշտելի հերոսի շիրիմին:

Մուրատ հանգիստ կը տարածուէր, իր ըմբոստ հոգին արդէն թռած գացած էր մարմինէն՝ երթալ միանալու իր սիրած ու պաշտած Աւոյի եւ Կայծակի հոգիներուն:

Մութը եկաւ պատեց երկիրը: Խաւարին ընդմէջէն կ'երեւէին պահապան թուրքերու խարոյկի լոյսերը:

Մենք, հեռո՜ւն, սպանդանոցի պատերուն տակ նստած՝ կը սպասէինք որ խարոյկները մարին եւ երթանք վերցնելու մարմինը այն հսկային, որ ամեհի լեռները կտրելէ եւ Պոնտոսի մութ կապոյտ ջուրերը լաստով մը նաւարկելէ ետք, եկած էր հոս՝

պատուոյ ու պարտականութեան դաշտին վրայ իր կեանքը զոհաբերելու հայրենիքի ու գաղափարի սեղանին :

Դառն զոյժը հասած էր Բագու եւ ամբողջ քաղաքը կը սգար Սեբաստիոյ մեծ ռազմիկին մահը :

Ցոքթ. Արշակ, Ամիրեան եւ Վահագն Նալբանտեան եկած էին մաս մը զինուորներով եւ լուռ ու մունջ կը սպասէին այն րոպէին, որ հրաման բանակին յառաջանալու դէպի մեծ նահատակը, որուն կեանքը քանի մը ժամ առաջ շողեց արեան ծարաւի չար աստուածը եւ յաւէտ բաժնեց մենէ :

Հասաւ ցանկալի ժամը : Թշնամի խարոյկները վաղուց հանգած էին : Հրամայեցի որ շարժինք առաջ :

Եւ ահա նոյն րոպէին, Ստեփանն ու Վահագն Նալբանտեան ըմբոստանալով՝ կտրուկ կերպով պահանջեցին, որ Ցոքթ. Արշակ եւ ես ետ մնանք ու չընկերանանք իրենց : Մուրատի մարմինը վերցնելու գործը պիտի կատարէին իրենք :

Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ նպատակ կար այս ըմբոստական պահանջին մէջ, անոնք մերժեցին բացատրել մեզի :

Եւ այդ ըմբոստ ոգիները առաջացան դէպի պառկած հսկան :

Ժամ մը հազիւ անցաւ, ահա հրացանները սկըսան նորէն պայթիլ, շուտով ուժեղ կռիւի մը փոխակերպուելու հաւանականութեամբ :

Լեռ ու ձոր կը դղրդար ու կը թնդար : Ամբողջ զինուորութիւնը, կազմ ու պատրաստ, նոր պայքարին մասնակցելու կը սպասէր :

Երկար չտեւեց այս կացութիւնը : Մեր ըմբոստները երեւցան ու եկան, բայց ձեռնունայն :

Անկարելի եղած էր մօտենալ Մուրատի դիա-

կին, որուն ճիշդ մօտերը թշնամին դիրք բռնելով, անհնար կը դարձնէր մեր կողմէ ոեւէ փորձ:

Հիմա պիտի սպասէինք ընդհանուր յարձակումին, որ ծրագրուած էր յաջորդ կամ միւս օրը, եւ այն ատեն պիտի կրնայինք ազատել մեր հերոսին դիակը:

Այս էր միակ միջոցը, սակայն ընդհանուր յարձակումը յաջող կ'անցնէ՞ր եւ մենք պիտի կրնայի՞նք թշնամին քշել աւելի հեռուն: Մեզի կը մնար սպասել եւ տեսնել:

Մուրատի անակնկալ մահը չափազանց թանգ էր բոլորի համար եւ շատեր եկած էին քաղաքէն տեսնելու Հսկային մահուան վայրը: Հարիւրաւորներ կը կարծէին թէ դիակն արդէն վերցուած է, բայց երբ կ'իմանային ճշմարտութիւնը, կ'ողբային ու կ'ըսէին.

— Այո՛, Մուրա՛տ, դո՛ւն ինկար, բայց այսօր փրկեցիր Բագուն, եւ քու կեանքդ զոհաբերելով, կասեցուցիր թշնամիին յախուռն յառաջխաղացքը:

Արդարեւ, եթէ նոյն օրը մենք չլինէինք ճակատին առջեւ, թշնամին առանց կանգ առնելու պիտի գրաւէր Բագուն, եւ ո՞վ գիտէ, քանի հազարներու անմեղ արիւնը պիտի թափուէր:

— Փա՛ռք քեզ հերոս, դու զոհեցիր քե՛զ, սակայն փրկեցիր անթիւ կեանքեր:

Սպանդանոցի մօտէն խմբովին մեկնեցանք քաղաք եւ ուղղակի գացինք Ազգային Խորհուրդի շէնքը: Հոն նստած գրեթէ բոլոր մարդիկը կը սպասէին Մուրատի անշունչ մարմնի մասին տեղեկութիւն առնելու:

Նստած էր Ռոստոմը, ընկճուած գոյժի ազդե-

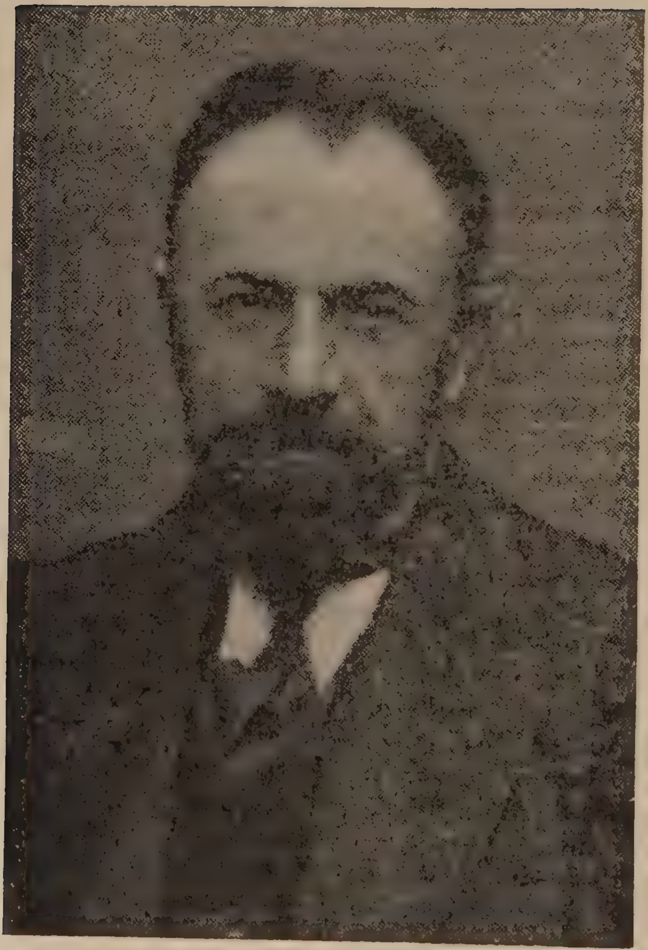

Ռ Ո Ս Տ Ո Մ

ցութենէն եւ մանաւանդ դիակի պարագաներէն։ Ան շատ կը մտածէր։

Մուրատ ոչ եւս էր. մենք կարծես որբացած էինք, ուստի գլուխնիս կախ, մեր վիզը ծուռ, մեկնեցանք դէպի մեր օթեւանը։

Գիշերը խաղաղ անցաւ եւ նոյն ատեն մերոնք պատրաստուեցան յաջորդ առտուան յարձակումին, որովհետեւ թշնամին Պիպի Հէյպաթի թեւէն շատ յառաջացած էր եւ պէտք էր ետ մղել զայն։

Արշալոյսին սկսաւ թշնամիին կրակը։ Թնդանօթի ռումբերը կ'իյնային քաղաքին մի քանի մասերուն վրայ։

Մենք, 15–20 ընկերներով, մեկնեցանք ճակատ, որպէսզի մի կերպ ազատենք Մուրատի մարմինը։

Կռիւը տեւեց մինչեւ երեկոյ, սակայն մեր ուժերը չյաջողեցան ետ մղել թշնամին։ Այսօր մեր զօրամասերը յարձակումի չանցան, որովհետեւ պատրաստութիւնները վերջացուցած չէին։

Բագուի մէջ Օգոստոս ամիսը սարսափելիօրէն տաք կը լինի եւ արեւը ուղղակի կ'այրէ, հետեւաբար կը խորհէինք թէ երկու օրուան ընթացքին արդեօք ի՛նչ վիճակի մէջ կը գտնուի հերոսին մարմինը։ Տոքթ. Արշակ ըսաւ.

— Տաքութեան ազդեցութենէն անպայման պիտի քայքայուի, նա մանաւանդ որ Մուրատ շատ գէր ու ճարպոտ է։

Գիշերուան մօտ ժամը 11–ին մեր քով եկաւ Մըշեցի Արշակ Պօլօեանը եւ յայտնեց.

— Ժամը 9·30–ին փորձեցինք եւ մօտեցանք դիակը վերցնելու։ Թուրքերը նկատեցին ու սկսան կրակել։ Չյաջողեցանք։ Սակայն որոշեցինք 70–80

ձիաւորով վազ առտու արշալոյսին ամէն գնով երթալ եւ վերցնել զայն։ Այս անգամ կը կարծեմ թէ պիտի յաջողինք, որովհետեւ այդ պահուն պահապանները անպայման քնած կը լինին։

Մեր տղները ուզեցին Արշակ Պօլօեանի ընկերանալ, բայց ան չուզեց եւ կրկին խոստանալով հեռացաւ։

Արդէն երկու օր կ՚ընէր, որ վշտի ու ցաւի ազդեցութենէն դրեթէ չէինք քնացած։ Այսօր ալ ժամը հինգին պառկեցանք եւ ժամը ութին ձայն տուին ինձ յայտնելու, որ Մշեցի Արշակը իր խոստումը կատարեր էր եւ հերոսին մարմինը դրան առջեւ սայլին վրայ կը կենայ։

Խելակորոյս վար վազեցի։

Եւ ի՜նչ տեսնեմ, ամեհի առիւծը անկենդան պառկած էր սայլին վրայ եւ արեւի տաքութենէն դէմքը քայքայուեր, տարբաղադրուեր էր։ Եթէ իր հագուստները չլինէին, երբեք պիտի չկրնայինք ճանչնալ զինքը։ Եւ սարսափելի էր դիակին պարզած երեւոյթը։

Հիմա ժողովուրդը փողոցները թափեցաւ։ Կին, երեխայ, մանուկ, ամէնքը կը գոչէին, կ՚աղմկէին.

— Մեր փրկի՜չն է, մեր ազատարա՛րը, որ իր կեանքի գնով փրկեց Բագուն։ Քեզի ծիծ տուող, սնուցանող մօրը մատա՛ղ լինինք, Ասլան պալասի, *ափսոս չէ՞ր, որ դու մեռնէիր, դո՛ւ պէտք էիր մեզի։*

Եւ ամէն մի բերան գովասանական անուն մը կուտար Մուրատին։

Հազարաւոր մարդոց ընկերակցութեամբ մարմինը տարինք սառցարանը, ուր պահ տուինք մինչեւ նոր կարգադրութիւն։

Ինչպէս գիտենք, այսօր յարձակումի պիտի անցնէինք: Թշնամին սակայն կանխեց, եւ ինք սկըսաւ յարձակումը, որ ապարդիւն անցաւ եւ վերջացաւ չարաչար պարտութեամբ մը, կռուի դաշտը թողելով հարիւրաւոր սպանեալներ:

Մեռան ինկաւ Սերգօն, Համազասպի օգնականը, եւ Գանձակեցի Իսահակեան անունով սպայ մը: Երկուքն ալ քաջ ու յանդուգն կռուողներ էին եւ անոնց մահով մեծ բան մը կը կորսնցնէր մեր բանակը:

Այս երկու նոր ու մեծ զոհերը վերցուեցան կռուի դաշտէն եւ դրուեցան Մուրատի կողքին:

Երկու օր յետոյ կատարուեցաւ թաղումը: Տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ թափուած էր գերեզմանատուն եւ եկեղեցի: Տեսարանը սրտաճմլիկ էր: Հազարաւոր աչքեր կ'արտասուէին երեք զոհերու դագաղներուն վրայ:

Երեքն ալ յայտնի դարձած անձնաւորութիւններ էին, մանաւանդ մէկը, որ լեռներու դիւցազն մը եղած էր եւ իր քսանեւհինգ տարուան պատմութիւնը առած կը տանէր սառն հողին տակ: Եւ ի՛նչ արկածներով լի եղած է անոր կեանքը: Սեւաստապոլէն Պոլիս, Պոլսէն Եգիպտոս, Եգիպտոսէն Յունաստան, Յունաստանէն Թիֆլիս ու Կարս, Կարսէն Սասուն, Սասունէն Պարսկաստան եւ անկէ նորէն Սեբաստիա, ապա Խարբերդ, Երզնկա, Կարին, Բաբերդ, Տրապիզոն եւ ամենուրեք ուր գտնուած է հայութեան կարեւոր զանգուած մը:

Ահա այս բեղուն կեանքն էր որ կը խլուէր մենէ, հեռու մեր հայրենիքէն, օտար երկինքի մը տակ: Եւ ո՞վ չէ ճանչցած Մուրատը, եւ ո՞վ չէ հիացած անոր անուշիկ ու քաղցրիկ լեզուին:

Փոքր Հայքի համեստ խրճիթի մէջ, Կովտուն

գիւղը ծնած, գեղջուկ մօրմէ մը դիեցուած ու անոր խնամքով մեծցած, Մուրատ՝ ժողովուրդի պաշտամունքին առարկան էր։ Այս ժողովուրդը զուր տեղը բանահիւսութիւններ նուիրած չէր անոր, այլ տեսած ու գնահատած էր անոր արժանիքները։

Աստուածատիպ էր ա՛ն, դիւցային էր ա՛ն, այս մեծ հերոսը, Սեբաստացի Մուրատը, իմ պաշտամունքի ընկերը, ժողովրդական շահերու աներկիւղ եւ անվկանդ ռազմիկը։

Ո՛ւր որ կռիւ լինէր, վէճ ծագէր եւ Մուրատ հոն գտնուէր, իսկոյն հաշտութիւնն ու խաղաղութիւնը կը տիրէին։ Երբ, մի օր, ձեռնարկեմ իմ յեղափոխական յուշերուն, ընթերցողները զարմանահրաշ պատմութիւններ պիտի կարդան անոր կեանքէն, անոր դիւցազնութիւններէն։

Մեր ժողովուրդը շատ քիչ բան գիտէ մեր յեղափոխականներու, մեր հայրենասէր քաջերու մասին։ Ան հազիւ լսած է անունները մի քանի հերոսներու։ Անդին կան սակայն բազմաթիւ անուններ, որոնք գուցէ աւելի մեծ քաջութիւն եւ ծառայութիւն մատուցած են, քան անոնք՝ որ հրապարակի վրայ եւ պատմութեան մէջ անուն ունին այսօր։

Մի Կայծակ Առաքել, մի Աւօ, մի Վարդենիսցի Նատօ աւելի մեծ գործ կատարած են եւ ինկած են պարտականութեան ճանապարհին։ Անոնց վաղաժամ կորուստը պատճառ եղած է, որ վրիպին մեր աչքէն, եւ անոնց շիրիմները անյայտանան մեր յիշողութենէն։ Սակայն կասկած չկայ, որ մեր կեանքը սերտօրէն կապուած է անոնց հետ։

Ահա այսօր հազարաւոր ժողովուրդ, հաւաքուած եկեղեցիի դուռը, կ՚ողբայ Մուրատի մահը։

Քիչ անդին, ժողովուրդին մէջ կանգնած է ամե-

հի նժոյգ մը, սեւ շղարշով ծածկուած, կրելով հրացան մը եւ սուր մը։ Այս գեղեցիկ նժոյգին վրայ նստած է երկու տարեկան փոքրիկ, առոյգ ու կայտառ մանուկ մը, կուրծքէն կախած զանազան շքանշաններ, Գէորգեան Ասպետի խաչը։

Այդ փոքրիկը Սերգոյի ճագուկն է, որ կը ներկայացնէ իր կտրիճ եւ տղամարդ հայրը։

Եւ եկեղեցւոյ զանգակները սկսան ղօղանջել. դա ցոյց կուտայ որ արարողութիւնը արդէն վերջացեր է եւ հերոսներու մարմինները պիտի բերուին։

Նախ դուրս հանեցին Մուրատը, ապա Սերգօն եւ Իսահակեանը ու դրին նախապէս պատրաստուած եռոտանիներու վրայ։

Սկսան ճառերը։ Ամէն խօսող կ՚աշխատէր լաւ պատկերացնել մեռնող նահատակներու արկածալի կեանքը։

Զանց կ՚ընեմ հոս արձանագրել անոնց ըսածները, միայն համառօտ կերպով կը յիշատակեմ գընդապետ Բեդրովսկիի ճառը.

— Ահա երե՛ք դագաղներ. երե՛քն ալ դրուած են իրարու մօտիկ եւ կը պարունակեն անշունչ մարմինները երեք հերոսներու, որոնք դեռ ծաղիկ հասակի մէջ յաւիտեան բաժնուեցան մենէ։ Քիչ յետոյ այս երեք դագաղները կը ծածկէ սեւ ու կարմիր հողը, որ երբեք պիտի չզգայ թէ որո՞նք են, ի՛նչ գիւղացիներ են որ կ՚ընդունի իր ծոցին մէջ։ Ինչո՞ւ այս մահերը, ինչո՞ւ այս զոհերը։ «Ինչո՞ւ»ներ, որոնց պիտի պատասխանեմ։

«Բռնակալութեան զոհերն են անոնք։ Ցարերու կապանքը քակող մարդիկ, յանդուգն ռազմիկներ,

որոնք հասարակ զոհեր չեն, այլ հարիւր հազարներու մէջէն ընտրուած գաղափարի զինուորներ։

Ահա այն հսկան, որ պառկած է երկու դագաղներու միջեւ։ Քսանեւհինգ տարուան պատմութիւն ունի։ Ան կռուած է օսմանեան բռնակալութեան դէմ, ինչպէս կը կռուէր այսօր նոյն բռնակալութեան դէմ, որպէսզի Մասիսի ստորոտին փոքրիկ հանրապետութիւնը ուռճանայ եւ արմատներ արձակէ։

«Նոյն սրբազան նպատակին համար կը կռուէին միւս երկու հերոսները, որոնք կը պառկին հոս, Մուրատի երկու կողմերը։

«Թէպէտ ես շատ քիչ բան գիտեմ այս կտրիճներու մասին, բայց սա քանի մը օրերու դէպքերը եւ մանաւանդ այն սեւ չղարչով ծածկուած ձին ու մանուկը շատ պերճախօս վկաներ եղան ինծ։

«Է՜հ, Սերգօ, ելի՛ր, գլուխդ վեր բարձրացո՛ւր, եւ տե՛ս որ քու տեղդ թափուր չէ, փոքրիկ Սերգօն գրահաւորուած կ'երթայ թշնամւոյն դէմ։ Դո՛ւ ինկար ազատութեան կէս ճանապարհին, սակայն քո՛ւ զաւակդ պիտի կերտէ քու սիրած ազատութիւնը։

«Հանգի՜ստ քու տանջուած հոգւոյն։ Գնա՛. փոքրիկ Սերգօն մենք կը մեծցնենք եւ ան կ'ազատէ քու թշուառ հայրենիքը։

«Իսկ դո՛ւ, աւա՛գ հերոս, քու փոթորկոտ կեանքի մասին շատ լսեր եմ եւ գիտեմ որ շատ անգամներ արհամարհեր ես մահը եւ փրկեր ես քու ժողովուրդը, ինչպէս վերջին անգամ փորձով ցոյց տուիր։ Եթէ մենք այսօր քաղաքին մէջ կ'ապրինք, այդ պարտական ենք քեզի։ Եւ դուն ինկար։ Սակայն մենք այնքան ապերախտ չենք լինիր եւ հոս չենք թողուր քեզ։ Եթէ մի օր մեր ուժերով վանենք այս

հողամասերէն բռնակալ թշնամին, եւ հո՛ն, Մասիսի ստորոտը խոր արմատներ ձգէ հայ հանրապետութիւնը, կուգանք շուքով ու փառքով առնելու քեզ եւ կը դնենք հայ պանթէոնը:

«Եւ դո՛ւ, Իսահակեան, դուն ալ քաջ էիր, քեզ գիտեմ ու կը ճանչնամ դեռ Կարպատեան լեռներու կռիւներուն մէջ: Որչա՜փ յանդուգն էիր: Չեմ կրնար ուրանալ եւ պիտի չուրանամ երբե՛ք:

«Երբ ազատ օրերը կուգան, պարտք մը ունիմ հատուցանելու քեզ — պիտի փոխադրեմ քեզ քու նախնիքներու գերեզմանոցը»:

Գնդ. Բեդրոսկիի դամբանական ճառէն ետք, ամբոխը՝ գլխաւոր փողոցներէն՝ չարժեցաւ դէպի գերեզման: Քաղաքը սեւ դրօշակներով պատած էր: Լուռ ու մունջ հասանք գերեզմանատուն, ուր Մուրատի համար նախապէս սեննկաձեւ դամբարան մը պատրաստուած էր:

Թնդանօթներու եւ հրացաններու կրակին տակ հողին յանձնեցինք երեք հերոսներու մարմինները:

Հօս եւս արտասանուեցան ճառեր: Քանի մը խօսք ալ ես ըսի իմ տարիներու անբաժան ընկերոջս:

— Է՜յ, Մուրատ ջան, դառն է քեզ պատանդ թողուլ հօս ու վերադառնալ, բայց ներէ՛ ինձ, անզօր եմ եւ ոչինչ կրնամ ընել: Այնտեղ ուր ինկար, ահա թնդանօթներն ու հրացանները կը գոռան, եւ ո՞վ գիտէ վաղը ի՛նչ կը պատահի: Ճիշդ նոյն վայրին մէջ ուր դուն ինկար, գուցէ չարաշուք գնդակ մըն ալ ինծի պահուած է:

«Երանի՜ թէ այդ լինէր ինծի վիճակուած բախտը, որ չուտ գայի հասնէի քեզ: Ես հաւատացած եմ, որ դուն չես դար մեզի մնալու. դուն կ՚երթաս միանալու Աւոյին ու Կայծակին:

«Գնա՛, գնա՛, եւ հո՛ն մեզ ալ տեղ պատրաստէ։ Վաղ թէ ուշ հոն պիտի գամ, այս ճանապարհէն ազատում չկայ։

«Մուրա՛տ ջան, չեմ մոռնար մեր մաքուր, ջինջ ու սուրբ ընկերութիւնը։ Միասին ուրախացանք եւ միասին տառապեցանք, ափսո՜ս որ միասին չինկանք։ Ահա այդ է իմ ամենամեծ ցաւն ու տանջանքը։

«Մուրա՛տ ջան, մտա՛ր գերեզման, սառն հողն ունենալով իբրեւ վերմակ, բայց գիտցի՛ր, որ քու յիշատակը սրտումս պիտի մնայ յաւիտեան»։

Վերջին համբոյր մը տուի Թանկագին ընկերոջս սառն շիրիմին եւ ընկերներով միասին հեռացանք։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Անկում Շահումեանի կառավարութեան.— Տիկտատուրա.— Շահումեան կը ձերբակալուի.— Անգլիացիք կը մտնեն Բագու սակաւաթիւ ուժերով.— Ռոստոմ եւ Գիւլխանտանեան բուռն կերպով կը բողոքեն Շահումեանի դէմ գործուելիք անիրաւութեան.— Զօր. Բագրատունի Բագուի ընդհանուր հրամանատար.— Գնդ. Շարբանթիէ կ'առաջարկէ ինձ զօրամաս կազմել.— Բագուի անկումը:

Մուրատի եւ ընկերներու Թաղումէն հազիւ քանի մը օրեր անցան, երբ դէպքերը սկսան դահավէժ ընթացք մը առնել:

Ինկաւ Շահումեանի կառավարութիւնը: Հաստատուեցաւ Տիկտատուրա: Շահումեան բանտարկուեցաւ իր փախուստի ճանապարհին եւ բանտ առաջնորդուեցաւ:

Անգլիացիք մտան Բագու: Ժողովուրդը մեծ ընդունելութիւն ցոյց տուաւ անոնց եւ ուրախացաւ, հրճուեցաւ: Երկար չտեւեց սակայն այս ուրախութիւնը, որովհետեւ շատ փոքրաթիւ էին անգլիական ուժերը: Յոյսերը հետզհետէ տեղի տուին յուսահատութեան մը եւ հաւատքը դէպի անգլիացիները չքացաւ:

Այս միջոցին Տիկտատուրա կառավարութիւնը կ'ուզէր շատ խիստ վարուիլ Շահումեանի եւ անոր միւս փախչող ընկերներուն հետ: Տիկտատուրան կը պահանջէր որ Շահումեան ու ընկերները դնդակա-

հար լլնին առանց դատի ու դատաստանի։ Ռոստոմ եւ Գիւլխանտանեան միջամտեցին, բուռն կերպով բողոքեցին այդ անիրաւութեան դէմ եւ կեցուցին այդ չարամիտ դիտաւորութիւնը Տիկտատուրային։ Ռոստոմ եւ Գիւլխանտանեան կը պահանջէին, ընդհակառակը, որ կանոնաւոր քննութեան ենթարկուէին ամբաստանեալները եւ եթէ անոնց մեղքը ապացուցուէր, դատարանը ինքը տար վճիռը։ Անոնք կը պահանջէին, որ առանց դատի ոեւէ յախուռն քայլ պէտք չէ առնուի։

Այսպէս, շնորհիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան այդ երկու փորձառու եւ չըջահայեաց ընկերներուն, Շահումեանի եւ իր ընկերներու կեանքերը փրկուեցան։

Օրուան կառավարութիւնը ճակտի հրամանատարութեան մէջ զանազան փոփոխութիւններ մըտցուց եւ ընդհանուր հրամանատար նշանակեց Զօր. Բագրատունին, որ սկսաւ նոր կարգադրութիւններ ընել եւ ամրացնել դիրքերը։

Նոր փոփոխութիւնները եւ անգլիացիներու գալուստը բաւական հանգստացուցին ժողովուրդը եւ ճակատը ամրացաւ ըստ երեւոյթին։

Այդ ժամանակները Բագու կ'ապրէր Ֆրանսական կցորդ գնդ. Շարբանթիէ։ Այս սպան Աբրահամ Գիւլխանտանեանի միջոցաւ լուր ղրկած էր ինձ եւ կը փափաքէր կարեւոր խնդրոյ մը համար տեսնել զիս։

Որոշեալ ժամուն գացի տեսնուեցայ գնդ. Շարբաթիէի հետ իր գրասենեակին մէջ։ Ինձ կ'ընկերանար Ստեփանը։ Ֆրանսացին առաջարկեց ինծի որ գումարտակ մը կազմեմ Ֆրանսական դրօշակին

տակ։ Ծախքերը պիտի հոգար Փրանսական կառավարութիւնը։

Ինչո՞ւ այս առաջարկը Ֆրանսայի ներկայացուցչին կողմէ։ Ահա դրդապատճառները․

Երբ անգլիացիք եօթը հարիւրի չափ զինուորներով Բագու մտան, Փրանսացիք սկսան խորհիլ, թէ, անոնք՝ հայ ուժերու հետ միասին գուցէ կարողանան ջարդել թշնամին եւ ի վերջոյ տէր դառնան նաւթային աշխարհին։ Այդ պարագային Փրանսացիք զրկուած կ՚ըլլային նաւթահորերու անսահման բարիքներէն։

Արդ, որպէսզի Ֆրանսան իր օրինաւոր բաժինն ունենար վաղուան աւարէն, Շարբանթիէ կը ծրագրէր մաքիավէլական խաղերով եւ հայերու արիւնով նաւթահորերէն բաժին մը հանել իր կառավարութեան։

Անկէ դուրս ուրիշ շարժառիթ չէի գտներ Ֆրանսայի ներկայացուցչէն եկած առաջարկին մէջ, որովհետեւ քանի անգլիացիք չէին երեւցած ասպարէզի վրայ, Փրանսացիք բնաւ չէին հետաքրքրուեր Բագուի պաշտպանութեան խնդրով։

Պնդ․ Շարբանթիէի հետեւեալ պատասխանը տուի․

— Ուրախութեամբ յանձն կ՚առնեմ կազմել այդ զօրամասը, պայմանաւ որ նախապէս համաձայնութիւն գոյացնէք տեղւոյս Ազգ․ Խորհուրդի անդամներուն հետ, որոնց օրինական խողովակով պիտի ընդունիմ՝ ձեր առաջարկը։ Դուք կը տրամադրէք զէնք, ռազմամթերք եւ դրամական միջոցներ։ Գումարտակը կազմելով, ես կը կռուիմ թշնամիին դէմ, եւ երբ յաղթենք ու մեր երկիրը հասնինք, այն ա-

տեն հայ կառավարութիւնը ձեր ըրած բոլոր ծախսերը կը վճարէ։

Շարբանթիէ չհամաձայնեցաւ, որովհետեւ կ'ուզէր որ իմ կազմելիք զօրամասը անկախ լինէր Հայ Ազգային Խորհուրդէն եւ ուղղակի կապուած ըլլար Ֆրանսայի կամ անոր ներկայացուցչին։

Իմ վերջին խօսքն եղաւ ըսել իրեն․

— Գնդ․ Շարբանթիէ, մինչեւ այսօր ոեւէ քայլ առած չեմ առանց իմ ընկերներու հաւանութեան, եւ այսուհետեւ ալ չեմ ուզեր առնել։ Եթէ իմ գործերով օգուտ մը պիտի չունենամ իմ սեփական ժողովուրդին, ինձ ո՛չ գործ պէտք է եւ ո՛չ փառք։ Զիս կը մտահոգեն հայրենիքիս գերագոյն շահերը։ Ես ահա կ'երթամ եւ երբ դուք կը տեսնէք իմ ընկերները եւ համաձայնութեան կուգաք, այն ատեն պատրաստ կը լինիմ դժոխային պայմաններու մէջ անգամ կրակի գիծերն առաջնորդելու իմ զօրքերը։ Թելադրութիւնը սակայն պէտք է անոնց կողմէ գայ։

Եւ հեռացայ գնդ․ Շարբանթիէէն ու գացի եղելութիւնը հաղորդելու մեր ընկերներուն։

Ռոստոմ ծիծաղեցաւ։

— Ինչո՞ւ կը ծիծաղիք հարցուցի։

— Խնդիրը յայտնի էր մեզի։ Երբ դուն կանչըւեցար Շարբանթիէէն, հոս սկսանք խորհիլ թէ ի՛նչ պատասխան պիտի տայիք իրեն, որովհետեւ նմանօրինակ դէպք մըն ալ պատահած էր Թիֆլիս։ Երբ ռուսաց ճակատը կը քանդուէր, անգլիացիք նման առաջարկ մը ըրին Զօր․ Անդրանիկի, որ առանց առարկութեան եւ Ազգ․ Մարմիններու խորհրդակցութեան, յանձնառու եղած էր իրագործել անգլիական ծրագիրը։ Դուք, սակայն, առանց ընկերնե-

րու խորհուրդին, չէք ուզեր ոեւէ պատասխանատու գործ ստանձնել Բագուի մէջ: Ահա այս մասին էր, ձեր ու Անդրանիկի բաղդատական ընթացքը գուշակելով էր որ կը ծիծաղէինք:

Օրերը կը սահէին, կռիւները կը շարունակուէին, սակայն Թշնամին ամուր կառչած կը մնար իր դիրքերուն եւ երբեք տրամադիր չէր երեւեր լքելու իր շահած գետինը:

Անգլիացիք չկրցան փոփոխութիւն մտցնել կռուի ճակատին մէջ եւ ո՛չ ալ անոնց կապիկները յաջողեցան խնդութիւն յառաջ բերել Բագուի մռայլ հորիզոնին վրայ: Թշնամի ռումբերը տակաւին կ'իյնային քաղաքի չէնքերուն տանիքները, եւ պատահեցաւ օր մըն ալ, որ գնդակ մը եկաւ ինկաւ այն չէնքին վրայ՝ ուր կառավարութիւնը ժողով կը գումարէր:

Բագուի օրերը համրուած էին, ճգնաժամային րոպէները կը մօտենային արագութեամբ: Անգլիացիք, որ մեծ ուժեր խոստացած էին եւ փոքրիկ ուժով մը ներկայացան, ոչ միայն չկրցան օգտակար դառնալ, այլ աւելի մեծ վնաս հասցուցին, բարոյալքում պատճառելով ճակատի մեր զինուորներուն:

— Յոգնեցանք, զզուեցանք կռուելէն· Թո՛ղ քիչ մըն ալ անգլիացիք պաշտպանեն: Մենք այլեւս անզօր ենք:

Ճակատն այսպէս սկսաւ օրէցօր քայքայուիլ:

Քաղաքին մէջ լրտեսները կը վխտային: Անոնք բոլոր իրադարձութիւնները զանազան նշաններով կը հաղորդէին Թշնամիին, որ աւելի եւ աւելի անողոք կը դառնար: Նուրի փաշան կը պահանջէր քաղաքին

յանձնումը, հակառակ պարագային կը սպառնար զէնքի ուժով գրաւել զայն եւ ժողովուրդը ենթարկել կոտորածային պատիժի։

Հոկտեմբեր 14-ն է արդէն, օր մը՝ որ աղխտաբեր եղաւ Հայերուս համար։

Այսօր անգլիական զօրքը յանկարծ լքեց ճակատը եւ առանց ազդարարելու լեցուեցաւ նաւերը։

Մնացեալ զօրքերը, նկատելով անգլիացիներու մեկնումը, խուճապի մատնուեցան։ Ժողովուրդ ու զինուոր սկսան լքել ամէն ինչ ու փախչիլ դէպի նաւերը։ Ո՛վ որ կրցաւ նաւ գտնել, կերպով մը թադնըւեցաւ նաւերուն մէջ, մինչ քաղաքը քայլ առ քայլ կ՚անցնէր թշնամիին ձեռքը։

Եւ այսպէս վերջ գտաւ Բագուի ճակատամարտը։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ·

Իմ մեկնումը դէպի Պարսկաստան·— Շահումեան·— Գաղթականներու հոգեբանութիւն·— Անգլիական ներկայացուցիչը նոր առաջարկ կ'ընէ ինծի·— Ռոստոմ կ'ուզէ այլուր ղրկել զիս·— Իմ որոշումը Հայաստան մեկնելու·— Կեդրոնի պետութեանց վերջնական պարտութիւնը·— Շահումեանի ոդիսականը եւ վախճանը·— Թուրք լրտես մը:

Ինծի ու իմ ընկերներուս վիճակեցաւ Պարսկաստան մեկնող նաւը մտնել ամենավերջին րոպէին, շնորհիւ Աբրահամ Գիւլխանտանեանի, առանց որուն, գուցէ ես ալ իմ ընկերներուն հետ մնայի Բագու եւ ենթարկուէի այն ճակատագրին՝ որուն դառնութիւնները ճաշակեցին երեսուն հազարէն աւելի հայեր:

Բագուի խուճապային փախուստի միջոցին չմոռցուեցան բանտարկեալները, շնորհիւ Ռոստոմի: Ան առաջարկած էր Շահումեանին՝ նաւ առնել միասին եւ մեկնիլ Պարսկաստան, ուր պիտի աշխատէր անոր եւ ընկերներուն ազատութեան համար: Շահումեան մերժած եւ պահանջած էր, որ զինքը ղրկեն Բեդրովսկ, Զօր. Պիչերախովի մօտ, որուն դատաստանին կ'ուզէր ենթարկուիլ:

Շահումեանի փափաքին համաձայն, զինքը դըրած էին այն նաւը, ուր նստած էր Թադէոս Ամիր-

եանը իր զինուորներով։ Այդ նաւը կը մեկնէր դէպի Բեդրովսկ։

Մեր նաւը հետեւեալ օրը հասաւ Պարսկաստանի Էնզէլի քաղաքը, ուր ցամաք ելանք մօտ վեց հազար գաղթականներով եւ մաս մը զինուորներով։

Համազասպ իր զօրամասով մեկնեցաւ Բեդրովըսկ, միանալու Պիչերախովի բանակին։

Պարսկաստանի մէջ իմ անցուցած օրերէն քանի մը յիշատակութիւններ կարեւոր կը նկատեմ։ Նախ կ'ուզեմ նմոյշներ տալ հայերու ստրկային հոգեբանութենէն։

Անմիջապէս ըսեմ, որ երբ Էնզէլի հասանք, հըրաման եղաւ անգլիական կառավարութեան կողմէ մարդահամար կազմել ու ցուցակագրել բոլոր անոնք որ կարօտ էին նպաստի։ Շուրջ վեց հազար գաղթականներէն հազիւ գտնուեցան 8–10 հոգի որ մերժեցին առաջարկուած նպաստը, մնացեալները՝ առանց բացառութեան՝ թոյլատրեցին դնել իրենց անունները նպաստընկալներու ցանկին վրայ, իբրեւ թալանուած, աղքատ կամ չքաւոր։

Հետեւեալ առտու, երբ կը շրջագայէինք ամբոխին մէջ, նկատեցինք մեծ իրարանցում մը։ Հարցուփորձեցինք պատճառը եւ ուղղուեցանք այն կողմը ուրկէ ծագում կ'առնէր աղմուկը։ Հոն մէկը նըստած կուլար երեխայի նման։

Ահա ե՛ւ անոր պատմութիւնը։

Գիշեր ատեն անծանօթ մարդիկ եկեր գողցեր էին անոր վերմակը, որուն ծալքերուն մէջ պահած էր չորս հարիւր հազար ըուբլի արժողութեամբ թանկագին քարեր, եւ այս՝ այն ատենուան հաշ-

ուով՝ համարժէք էր յիսուն հազար անգլիական ոսկիի:

Զարմանալին այն էր, որ այս բարեխիղճ պարոնն ալ ինքզինքը արձանագրել տուած էր «չքաւորներու» ցանկին վրայ եւ կը պատրաստուէր նպաստ ընդունելու:

Այսպէս հարիւրաւոր, նոյնիսկ հազարաւոր հարուստ ու բարեկեցիկ պարոններ, առանց կարմրելու, թագցուցած էին իրենց հարստութիւնը, եւ աղքատի ու մուրացիկի երեւոյթ հագած, նպաստ կը ստանային:

Խնդիրն անցաւ այսպէս, պերճախօսօրէն պատկերացնելով մեր ժողովուրդի հոգեբանական մէկ տխուր կողմը:

Արձանագրեմ ուրիշ դէպք մը եւս, այս անգամ ցոյց տալու համար մեր ստրկամտութեան եւ օտարամոլութեան մի այլ պատկեր:

Անգլիացի հրամանատարը իր թարգմանին միջոցաւ յայտնեց ինձ, որ ծովեզերքի ռուսաց բաժինում հինգ հատ տախտակեայ պարագներ եւ չտեմարաններ կան, որոնց մէջ մի քանի հազար փութ խոտ լեցուած է:

— Թո՛ղ ժողովուրդը դուրս թափէ այդ խոտը եւ մտնէ՛ շէնքերուն մէջ, արեւէն ու անձրեւէն առժամանակ պատսպարուելու համար: Տեսնենք ի վերջոյ ի՛նչ կարգադրութիւն կ՚ընենք:

Այս հրամանը ժողովուրդին յայտնեցի երկար ու համոզիչ ճառով մը, սակայն ոչ ոք կարեւորութիւն տուաւ իմ ըսածներուն:

Ռոստոմը եկաւ եւ խօսեցաւ, անոր ալ մտիկ չըրին, չլսեցին, պատճառաբանելով թէ «թալան-

ուած են, ուժասպառ են, եւ աւելի լաւ է արեւի ու անձրեւի տակ մնալ, քան երթալ մաքրել այդ մարագները»:

Ռոստոմ տեսաւ ժողովուրդին յոռի տրամադրութիւնը: Երկուքս միասին գացինք գործը կատարելու, որ գուցէ օրինակ ըլլայինք: Ան փոտերը կը կապէր, ես ալ կռնակով կը կրէի:

Ամբողջ մի ժամ արիւն քրտինքի մէջ մտանք, սակայն ոչ ոք չեկաւ ժողովուրդէն, բացի Մշեցի Արշակ Պօլօեանէն, որ 15–20 մշեցի տղաներու հետ՝ եկաւ դուրս ըրաւ մեզ եւ ամէնքը մէկէն լծուեցան գործի:

Այս միջոցին անգլիացի հրամանատարը կ՚անցնէր իր թարգմանին հետ. տեսաւ մեր վիճակը եւ անմիջապէս իր մօտ կանչեց պարսիկ ոստիկան մը, պատուիրելով որ երթայ ժողովուրդին հաղորդէ իր հրամանը չտեմարանները դատարկելու:

— Եթէ չլսեն, մտրակի հարուածներու տակ քշէ զանոնք ու բեր հոս եւ անմիջապէս մաքրել տուր այս շէնքերը, որպէսզի այդ արարածները շէնքերուն մէջ կարենան բնակիլ:

Պարսիկ ոստիկանը գնաց յայտնեց հրամանը: Հայերը մերժեցին առաջին առթիւ, սակայն երբ պարսիկին մտրակը շառաչեցաւ եւ իջաւ մէկուն գլխուն, մնացածները ոչխարի նման քշուեցան դէպի չտեմարանները խոտը դատարկելու:

Ասոնք քիչ առաջուան մարդիկն էին, որոնց հանդէպ մենք մարդկային վերաբերում ունեցանք, տրամաբանութեան, առողջապահութեան անունէն խօսեցանք, զիրենք ազատ կամք ունեցող քաղաքացիներ նկատեցինք եւ յորդորեցինք որ իրենց սեփա-

կան չահուն համար իսկ ոտքի կանգնին եւ դատարկեն պարագներն ու չտեմարանները, անոնցմէ իրենց համար տանելի բնակարաններ շինելու համար։ Անոնք մերժեցին, որովհետեւ հրահանգը, խորհուրդը, թելադրութիւնը հայերէ կուգար, երկրորդ՝ ապտակը, խարազանը, հրացանի բունը, կիցը չէին ընկերանար մեր բարի խորհուրդներուն։

Դժբախտաբար այս է տակաւին հոգեբանութիւնը մեր ժողովուրդին, որ կռուի, սրբազան կռուի առաջնորդուելու համար՝ պէտքը կը զգայ կախաղանի, գնդացիրի եւ հրացանի դասերուն եւ սպառնալիքին։

Էնզէլի մնացինք քանի մը օր եւս։ Տոքթ. Արշակ եւ Վահագն Նալպանտեան մեկնեցան Կազվին, անկէ Համատանի վրայով Պաղտատ անցնելու համար։ Անոնց գլխաւոր նպատակն էր որոնել իրենց կորուսած պարագաները եւ Մուրատի ընտանիքն ու զաւակները։

Անգլիական ներկայացուցիչը իր թարգմանի միջոցաւ օր մը կանչեց զիս եւ առաջարկեց, որ ցանուցիր զինուորութիւնը հաւաքեմ ու կազմակերպեմ։ Խնդիրը յայտնեցի Ռոստոմին, որ ըսաւ.

— Այդ գործը կ'ուզենք յանձնել Զօր. Բագրատունիին, իսկ դու կ'երթաս Համատան, հոն հաւաքուած Վանի երիտասարդութիւնը կազմակերպելու։ Հոն է Սամսոն խանը։

Թափառումներէ ա՛լ ձանձրացեր էի, ուստի մերժեցի այդ ճանապարհորդութիւնը, այլ որոշեցի անցնիլ Բեդրովսքի, ուրկէ եթէ յարմարութիւն ու միջոցներ գտնէի, պիտի մեկնէի Հայաստան, մեր նորակազմ Հանրապետութեան փոքրիկ հողամասը։ Այլեւս հոն կրնայինք հանգիստ ապրիլ, ուստի մեր

բոլորանուէր ծառայութիւններն ալ պիտի տրամադրէինք այդ երկրին։ Մեր յոյսն ու ապաւէնը Հայաստանն էր։

Այս որոշումը տալէս ետք, ընկերներով մեկնեցանք Կազվին՝ պարսկական անցագիր ձեռք բերելու առաջադրութեամբ։ Էնզէլիէն դէպի Կազվին եօթը քիլոմէթր երկարութեամբ երկաթեայ նեղ գիծ մը շինուած է որ կը հետեւի գետի ընթացքին։ Կազվին մնացինք երեք չորս օր եւ անցագրի գործը յաջողութեամբ գլուխ բերելէ ետք, նորէն վերադարձանք Էնզէլի։

Վերջին անգամ Էնզէլիի մէջ մեր բնակութիւնը քանի մը օրուան խնդիր եղաւ։ Հոն մեր մօտ կը մնար Հրաչեայ Աճառեան, յայտնի հայ բանասէրը, որ իր տարագրութեան ժամերն ու րոպէները ուսումնասիրութեան կը յատկացնէր, հանգիստ, դուլ ու դադար չունէր եւ չարունակ նիւթեր կը հաւաքէր։ Զանազան վայրերէ հաւաքուած եւ այլազան բարբառներ խօսող հայերը անոր ուսումնասիրութեանց գլխաւոր ատաղձը կը կազմէին։

Երբ մենք նաւի կը սպասէինք, յանկարծ հեռագիրները բերին գերմանական պարտութեան լուրը եւ հաշտութեան պայմանները, նաեւ Ուիլսընեան տասնեւչորս պահանջները, որոնցմէ մին կը խօսէր ազգերու ինքնորոշման վրայ, ըստ որում Հայկական ինքնավարութեան սահմանները յետագային պիտի թողուէին Ամերիկայի մեծ Նախագահ Ուիլսընի իրաւարարութեան։

Գաղթականութիւնը կարծես մոռցաւ իր ցաւը։ Ամէն չէնքի մէջ կարծես տօնախմբութիւն տեղի կ՚ունենար։ Հիմա ամէնքը վերադարձի մասին կը մտածէին· ոմանք կ՚ուզէին վերադառնալ Բագու,

ուրիշներ՝ Հայաստան, վերջապէս չկար մէկը որ նախընտրէր մնալ տարագրութեան մէջ։

Մեր սպասած նաւը եկաւ։ Արշակ Պօլօեան՝ քանի մը տղաներով՝ եկաւ ընկերացաւ ինձ։ Ամէնքը կը բաղձային Հայաստան մեկնիլ եւ ես չմերժեցի անոնց՝ ընկերակցութիւնը։ Հիմա եղանք տասնեւմէկ հոգի։

Նաւը 300–ի չափ հայեր, հայ զինուորներ եւ սպաներ պիտի տանէր դէպի Բեդրովսքի, Պիչերախովի օգնութեան։ Լէզկիները այն ժամանակ բռնած էին Վլատիկաւկաս տանող երկաթուղիի գիծը եւ Պիչերախով կը կռուէր անոնց դէմ։

Վերջապէս հնչեց նաւ նստելու ցանկալի րոպէն, երբ եկան պատմեցին Ստեփանոս Շահումեանի մահուան հետեւեալ տխուր պարագաները։

Շահումեան Բագուէն նաւ դրուելով կը տարուի դէպի Բեդրովսկի։ Երբ նաւը կը հասնի Բեդրովսկիի դիմաց, Շահումեան իր մօտ կը կանչէ Ամիրեանը եւ կը համոզէ, որ փոխանակ Բեդրովսկի ելլելու, շարունակեն ճանապարհը մինչեւ Աստրախան։

Թադէոս Ամիրեան կ'առարկէ, ըսելով թէ նախ նաւապետը յանձնառու չի լինիր մինչեւ Աստրախան տանելու, երկրորդ որ ինք իր կազմակերպութենէն այդպիսի հրահանգ ստացած չէ եւ հետեւաբար մեղանչած պիտի լինէր անոր դէմ, եթէ հակառակ քայլ մը առնէր։

Շահումեան խոստումներով կը համոզէ Թադէոս Ամիրեանը որ սպառնալիքի ուժով նաւապետին փոխել կուտայ նաւուն ցռուկը եւ ուղղել կուտայ զայն դէպի Աստրախան։

Այս կարգադրութենէն յետոյ երկու միամիտ դաւադիրները կը մտնեն իրենց խուցը եւ կը խորասուզուին խօսակցութեան մէջ, մինչ անդին նաւապետը, հակադաւադրութեամբ մը, փոխանակ Աստրախան տանելու, յանկարծ նաւը կ'եզերէ Գրասնիկորոտ, եւ կը մատնէ զանոնք միապետականներու ձեռքը։

Միապետականները դնդացիրով եւ թնդանօթներով զինաթափ կ'ընեն զինուորները եւ քսանեւչորս գլխաւորները կ'առաջնորդեն բանտ։ Նաւը կը դարձնեն դէպի Բեդրովսկ։

Հոս է որ այդ քսանեւչորս հոգին կացինահար կը լինին եւ չարաչար ու սոսկալի մահ մը կը դիմաւորեն։ Անոնց հետ էր նաեւ Ամիրեանը։

Այսպիսի վախճան ունեցաւ Ստեփաննոս Շահումեանի կեանքը։

Մեր նաւն իր վերջին սուլոցն արձակեց։ Ողջագուրուեցանք Ռոստոմին ու Գիւլխանտանեանին հետ, մեր յաջորդ տեսութիւնը մայր հայրենիքի հողին վրայ ընելու մաղթանքով։

Դրամ չունէինք։ Աբրահամ Գիւլխանտանեան յանձնեց պէտք եղած գումարը։

Հիմա նաւը ճամբայ ելաւ դէպի Բեդրովսկի, ճեղքելով ձկնաւէտ ծովուն կապտորակ ջուրերը։

Երկինքն ու ծովը անդորրութեան խոստումով կ'առաջնորդէին մեր նաւը դէպի հիւսիս։ Ճամբորդներն ու զինուորները պառկած՝ ըստ երեւոյթին կը հանգստանային, երբ յանկարծ աղմուկ մը բարձրացաւ նաւուն տախտակամածէն։

Ձայն մը կ'ըսէր.

— Նաւուն մէջ թուրք լրտե՛ս մը, թո՛ւրք լրտես մը, հայո՛ւ երեւոյթին տակ... լրտե՛ս մը։

Ջինուորներու հրամանատարը, սպայ Ստեփան Լալաեան, տեղեկանալով իրականութեան, որոշեց պատժել այդ յանդուգն Թուրքը:

Սակայն յայտնութիւնն ու որոշումը արագութեամբ յաջորդեցին իրարու: Թուրք լրտեսին ձեռքերը վեր բարձրացուցին, մինչդեռ ան կ՚աղօթէր ու կը կրկնէր անդադար.

— Ալա՜հ, ալլա՜հ...:

Ճիչը բարձրացաւ եւ իսկոյն լռեց: Մթութեան մէջ ստուերն անտեսանելի դարձաւ, սակայն ամեհի նաւը կը շարունակէր ճեղքել մռայլ ծովը, լսելի ընելով միայն իր մեքենաներու աղմուկը:

Կասպից ծովը միայն գիտէ բախտը այս Թուրք լրտեսին. գիտեն նաեւ այն ձուկերը, որոնք յաջորդ օր հաւանօրէն շուրջպար բռնեցին իրենց առատուան նախաճաշն ընելու:

Շատ յաճախ լսած եմ Թուրքերէն, թէ համեղ է մարդու միսը: Ինծ կը թուի, որ իրենց գազանութիւններու միջոցին, անոնք ճաշակած են հայու միսն ու խմած են անոր արիւնը:

Ընթերցողին խորթ չի թուիր հարկաւ Թուրք լրտեսի մը ծովամոյն ընելու պարագան. պէտք է յիշեցնենք որ քանի՜ քանի՜ հայեր ծով նետուած են անոնց կողմէ, բոլորովին անմեղ տեղը: Այս մարդը, գոնէ ճիւաղ լրտես մը եղած էր, եւ որ աւելին էր, կը յանդգնէր Բագուէն մեզի ընկերանալ, ինչպէս կը վկայէին իր թուղթերը եւ կասկած չէին թողուր անոր լրտեսական հանգամանքին: Լրտեսը յանձնարարական նամակ ունէր ուղղուած Դերբենտի եւ Գուպանի շրջանին մէջ կռուող Տաղիստանցի

պետերուն, որոնք Ջէրքէզներու հետ կը պայքարէին Ռուսներու դէմ։

Ստեփանն էր որ արդարօրէն կը պատժէր հայ անուան ներքեւ ծպտուած այս վտանգաւոր լրտեսը։

ՅԱԿՈԲ ԿԻՒՐԻՒՆԼԵԱՆ

(Իր գործունէութեան մասին կարդալ ՅՈՒՇԵՐՈՒՍ Ա. հատորը)

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Մուրատի թարմ յիշատակը·— Խղճի գալարումներ·— Կը հասնինք Բեդրովսկ·— Հանգիստ·— Ջօր· Պիչերախովի զօրամասը·— Պայքարը բոլշեւիկներու եւ Դենիքինի միջեւ·— Համազասպի զօրամասը· — Համազասպ տեսութեան կուգայ·— Խորհրդակցութիւն մեր դիրքը ճշդելու մասին·— Իմ մեկնումիս նախապատրաստութիւններ·— Համազասպ կ'աջակցի·— Ծրագիր նոր զօրամաս կազմելու·— Ընտանիքիս հոգը·— Ստեփան եւ Ամիրեան կը պնդեն ընկերանալ ինծի·— Ներսէս Ճաղաթեան կը դիւրացնէ գործս:

Այս դէպքէն ետք, Ստեփանին ու Գրիգորին հետ սկսանք խօսիլ զանազան հարցերու մասին եւ յիշեցինք այն օրը, երբ, քանի մը ամիս առաջ խաչաձեւ կը կտրէինք Կասպից ծովը: Այն ատեն երջանիկ էինք, թէպէտ յանդգնութիւն է այս երջանիկ բառը գործածել մեզի համար, որովհետեւ Հայաստանը թողելէ վերջ՝ երբ երեսնիս դարձուցինք դէպի հիւսիս, մեռաւ ինչպէս ուրախութեան տրամադրութիւնը, նոյնպէս խղճի հանդարտութիւնը:

Սակայն, ո՛չ, այն ատեն գոնէ մեզի հետ էր այն մարդը, որ կը հանգչի Բագուի սեւ հողերուն տակ:

Այս գերեզմանն ալ գերի է հիմա Թուրք թշնամիներուն ձեռքը, որոնք գուցէ դուրս նետեն անոր մարմինը իր վերջին հանգստարանէն: Այս մտա-

ծումն իսկ վիշտ ու տառապանք կը պատճառէր մեզի։

Մուրատը Թաղէլու ատեն խօսք տուինք եւ երդում ըրինք պահել զինքը այդ հողին ներքեւ, մինչեւ որ ազատէինք Հայաստանը Թշնամիի լուծէն եւ իր նշխարները վերցնելով, իբրեւ սրբութիւն տանէինք Հայաստանի Պանթէոնին մէջ զետեղելու եւ գուցէ անոր ոսկորները ցրուէինք Հայաստանի բոլոր գաւառներուն, որ լուսաւոր փարոսներ կանգնեցնեն ապագայ սերունդները անով առաջնորդելու համար։

Այս խօսակցութիւններով եւ մտածումներով լոյսը բացուեցաւ։

Քանի մը չարաճճի զինուորներ կ՚ըսէին.

— Ծովին նայինք, գուցէ Թուրքը լողալով կու գայ։

Վերջապէս նաւը երեկոյեան հասաւ Բեդրովսկ։ Զինուորներն իսկոյն առաջնորդուեցան զօրանոց, իսկ մենք գացինք Ստեփանին ծանօթ խոտորջուրցի Քեհեաեաններու տունը, ուր անոնք մեզի յատկացուցին քանի մը սենեակ։ Հոս սկսանք բնակիլ։ Փեդրովսկ էր Զօր. Բիչերախովի զօրամասը, որ կը կռուէր Տաղստանցիներու դէմ եւ կ՚ուզէր ճամբայ բանալ իրեն դէպի Մոզտոկ եւ հանքային Ջուրերը, միւս կողմէ պայքարելով Ղզլար ամրացած բոլշեւիկներու դէմ։

Բիչերախով երբ հեռացաւ Բագուէն, մերժեց ճանչնալ կարմիր հրամանատարութիւնը եւ ընդունեցաւ Զօր. Դենիկինը իբրեւ պետ, անոր հետ պահելով մշտական յարաբերութիւն։

Այդ օրերը մեծ կռիւ տեղի ունեցած էր հանքային Ջուրերուն մօտ եւ Մեծամասնականները

պարտուած էին Զօրավար Շըկուրայի զինուորներէն, որոնք գրաւած էին Վլատիկաւկաս, Մոզտոք եւ Միներալնի, իսկ Արմաւիր եւ Ռոստով գրաւած էին Դենիկինի ուժերը։ Նոյն օրերուն Մեծամասնականներու ձեռքը մնացած էր Աստրախանն ու Ստաւրոպոլը։ Այս գրաւումները սակայն հիմնական ոչինչ ունէին, պարզապէս ժամանակաւոր բնոյթ կը կրէին, այնպէս որ այսօր մէկուն պատկանող քաղաքը վաղը կ՚անցնէր միւսին։

Երբ Բեդրովսկ եկանք եւ մի քանի օր մնացինք, Համազասպը, որ իր զօրամասով կուռւի ճակատ գացած էր, տեսութեան եկաւ մեզի։ Իրեն հետ խորհրդակցեցանք մեր ընելիքներու մասին եւ քննեցինք սա պարագան թէ ո՛րքան նպատակայարմար էր մընալ հոս եւ կռուիլ Բիչերախովի կողքին Դաղըստանի Չէրքէզներուն եւ Մեծամասնականներուն դէմ։

Համազասպ իր դիրքը կը պատճառաբանէր, ըսելով թէ ինք յոյս մը ունի եւ ատոր համար ալ կը կռուի. ըստ իրեն, երբ այդ շրջանը մաքրուէր չէրքէզներէն, յառաջխաղացքը պիտի շարունակուէր դարձեալ վերագրաւելու համար Բագուն։ Այսպէս խոստացեր էին Պիչերախովը եւ Ներսէս Զաղաթեանը։

Պահ մը կը կասկածիմ այս հաւանականութեանց վրայ եւ կը յայտնեմ մտադրութիւնս մեկնելու դէպի Վլատիկաւկաս եւ այն տեղէն դէպի Հայաստան։ Այսու հանդերձ կը հարցնեմ.

— Համազա՛սպ, ըսէ ինձ, եթէ վաղը Զօր. Բիչերախով քեզի առաջարկէ քու տղաներով մեկնիլ դէպի Ղզլարի ճակատը, դու ի՛նչ պիտի պատասխանես։

— Ի հարկէ ոչինչ չեմ կրնար առարկել, բայց չեմ կարծեր թէ ան հայ զօրամասը առայժմ ղրկել ուզէ այդ կողմերը, մանաւանդ Շահումեանի սպանութիւնը մեծ գրգռում առաջ բերած է Աստրախանի մէջ հայերու դէմ։ Հոն այդ յանցանքը կը նետեն հայերու եւ յատկապէս Դաշնակցութեան վրայ։

— Միթէ՞ այդքան ալ ապերախտ կը գտնուին բոլշեւիկները Դաշնակցականներու հանդէպ։ Չէ՞ որ Բագուի կառավարութիւնը առանց դատի գնդակահար պիտի ընէր Շահումեանը, եւ միայն շնորհիւ Գիւլխանտանեանի եւ Ռոստոմի էր որ ան ազատեցաւ այդ դժնդակ մահէն։ Ռոստոմ անոր առաջարկեց միասին ենզէլի երթալ, բայց ան չընդունեցաւ, եւ պահանջեց Բեդրովսկ մեկնիլ։ Յայտնի է նաւուն մէջ մնացեալ պատմութիւնը։ Ալ ի՛նչ յանցանք կըրնայ ունենալ Դաշնակցութիւնը Շահումեանի վերաբերեալ զարգացող յաջորդական պարագաներուն մէջ։ Հիներուն խօսքը տեղն է յիշել․ «լաւութիւն ըրէ եւ վատութիւն կը գտնես»։

— Այդ բոլորը գիտեմ, Սեպո՛ւհ, բայց դուն արի՛ անոնց խօսք հասկցուր։ Շահումեանի մօտիկ բարեկամները բոլոր յանցանքը կը ձգեն Դաշնակցութեան վրայ։ Այս բոլորը գիտէ Բիչերախով եւ չեմ կարծեր որ հայերս ուզէ ղրկել բոլշեւիկներու դէմ։

— Մի բան ըսեմ, Համազասպ, մեր գործը այս կողմը վերջացած է, ուստի միջոց մը պէտք է փորհինք եւ անցնինք դէպի Հայաստան․ միայն Հայաստանի մէջ տեղ կայ մեզի համար, ուրիշ տեղ մեր մնալը ձեռնտու չէ։ Որովհետեւ եթէ բոլշեւիկներու դէմ կռուինք, այս վերջինները խորթ աչքով պիտի նային իրենց տիրապետութեան ներքեւ գտնուող

հայերուն։ Եթէ Դենիկինի դէմ կռուինք, ան ալ նոյն ձեւի վերաբերում պիտի ունենայ մեր ազգակիցներուն։ Եւ որպէսզի ոչ ոքի հետ գէշ մարդ չըլլինք, պէտք է կերպը խորհինք անցնելու մեր երկիրը։ Ես կը հաւատամ թէ Բիչերախով հեշտութեամբ չի թողուր մեր օձիքը, քանի որ իրեն մարդ պէտք է։ Երբ այսօր հոս ենք, ամէն ջանք պիտի թափէ ան, որ մենք մնանք եւ կռուինք իր ուզած տեղը։ Քեզ ազատելու հնար չկայ։ Ես իմ մասին խորհած եմ եւ եթէ դուն ալ քու կողմէն քիչ մը աջակցիս ինծի, գործը չուտով գլուխ կ'ելլէ եւ ընկերներուս հետ միասին օձիքս կ'ազատեմ եւ կ'երթամ Աւետեաց Երկիրը, հոն, Մասիսի ստորոտը։

Համաձայն խոստացաւ ամէն աշխատանք ի գործ դնել, որպէսզի մեր պատրաստած ծրագրի համաձայն արտօնագիր ձեռք բերէ։ Մեր ծրագիրն էր անմիջապէս անցնիլ Հիւսիսային Կովկաս եւ հոն տեսնուիլ Զօր. Դենիկինի եւ կամ անոր ոեւէ մէկ տեղապահին հետ, կազմակերպելու նոր զօրամաս մը, որ միանալով Զօր. Բիչերախովի ուժերուն՝ պիտի քալէր Բագուի վրայ։

Ծնդրին մէջ ահագին դժուարութիւններ կային։ Առանք գիտէի, որովհետեւ Հիւսիսային Կովկասը միշտ ձեռքէ ձեռք կ'անցնէր եւ Հանքային Ջուրերուն չուրջ կռիւներն անպակաս էին։ Ո՛վ կը լինէր վերջնական յաղթողը, յայտնի չէր։ Եթէ մինչեւ Հանքային Ջուրերը հասնիլս բոլշեւիկները գրաւէին այդ վայրը եւ գերի բռնէին զիս, կրնա՛ք երեւակայել թէ ի՛նչ ճակատագիր վերապահուած էր ինծի, մանաւանդ եթէ գիտնային նպատակներս։

Սակայն վճռած էի հետապնդել առաջադրութիւններս։ Իմ անձէս աւելի կը մտածէի ընկերնե-

րուս բախտը եւ չէի փափաքեր որ անոնք իրենց ճակատագիրը նոյնացնէին իմինին հետ։ Այսպէս, խօսքս Ամիրեանին ուղղելով ըսի․

— Որոշած եմ մեկնիլ․ հոս մնալս աւելորդ է․ մի քանի ծրագիրներ կը ստիպեն օր առաջ հեռանալ այս շրջանէն եւ հասնիլ այն երկիրը, որ մեր սեփականութիւնն է։ Նախ որ մեր երկիրը մասամբ ազատ է եւ գործելու ասպարէզ կ՚ընծայէ մեզի, երկրորդ՝ ահա տարի մը անցաւ որ տեղեկութիւն չունիմ ընտանիքէս, որ Բաթումէն դաղթած է անորոշ ուղղութեամբ եւ ո՛վ գիտէ թէ ի՛նչ պայմաններու տակ կ՚ապրի։ Պէտք է որ գտնեմ զանոնք եւ տանիմ Հայաստան։ Ահա այս պատճառներով պիտի մեկնիմ․ իսկ դուք՝ չեմ գիտեր ի՛նչ կը խորհիք ընել։

— Ո՛ւր որ դու՝ մենք ալ հոն, ըսաւ Ստեփան․ եթէ ի հարկէ, կը ցանկանաս եւ մեզ կ՚ընկերացնես քեզի։

— Ընկերակցութեան մասին ոչ մէկ խօսք․ այդ մասին բնաւ մի տարակուսիք, բայց․․․

— Բա՛յց, ի՛նչ․ չե՛նք հասկնար․ միթէ՞ այդ մասին ալ խօսք պիտի ընենք․ կ՚երթանք, եւ ի՛նչ որ պատահի քեզի, թո՛ղ նոյնը պատահի մեզի։ Միասին ճանապարհ ինկած ենք եւ միասին կը վերադառնանք․ քու կրած դառնութիւնները եւ ուրախութիւնները թող մեր բաժինը ըլլին․ ուստի չենք ցանկանար, որ այդ մասին մտածես եւ այլ կերպ խորհիս։

— Ստեփան եւ Ամիրեան, դուք շատ ազնիւ էք, բայց իմ խիղճը կը տանջէ զիս։ Դուք գիտէք թէ ի՛նչ լուրեր շրջան կ՚ընեն Ս․ Շահումեանի նկատմամբ։ Անոր սպանութիւնը կը վերագրուի Դաշնակցութեան

եւ Աստրախանի ժողովներուն մէջ անոր կինը ճերմակներու կողմէ կատարուած այդ ոճիրը կը բեւցնէ մեր ընկերներու ուսին, մինչդեռ Շահումեանի հետ սպաննուած են նաեւ մեր ընկերներէն Թադէոս Ամիրեան եւ ուրիշներ։ Այս զոհերը, որոնք իրենց կարճատեսութեան հետեւանքով իրենց եղերական բախտը հիւսեցին, դժուարութիւն մը ստեղծած են մեզի։ Եւ անոնց վրէժը ներկայիս բոլշեւիկները անիրաւ տեղը կ՚ուզեն Դաշնակցականներէն լուծել։ Եթէ մենէ մէկը անոնց ձեռքն իյնայ, վստահ եմ որ պիտի չխնայուի։ Ահա այս նկատումներով է, որ կ՚ուզեմ ձեր հոս մնալը։

— Ամենեւի՛ն, անհնար է այդ. Զենք Թողուր քեզ եւ կ՚ընկերանանք քեզի, ըսին միաձայն Ստեփան եւ Ամիրեան։

Այլեւս խօսիլ եւ վիճիլ աւելորդ լինելով, ես մեկնեցայ Ներսէս Ճաղաթեանի դրասենեակը։ Ճաղաթեան Զօր. Բիչերախովի աւագ Թիկնապահն էր եւ ամէն տեսակ կարգադրութիւն կ՚ընէր Թէ զինուորական եւ Թէ վարչական։ Ճաղաթեան՝ Զօր. Բիչերախովի լայն վստահութիւնը կը վայելէր եւ իր որոշումներն ու խորհուրդները վճռական էին Բիչերախովի համար։ Այս նկատումներով գացի որ անհրաժեշտ վկայականներն առնեմ անորմէ։ Ներսէսը շատ լաւ կը ճանչնայի, ինչպէս ան՝ զիս։ Եռանդուն դաշնակցական մը եղած էր եւ գտնուած էր մեր շարքերուն մէջ։ Իրեն կրնայի ամէն բան խօսիլ ազատօրէն, առանց ծածկելու ծրագիրներս եւ առանց կասկածելու իր ուղղամտութեան վրայ։

Արդարեւ, Ճաղաթեան լսելով իմ դիտաւորութիւններս, խոստացաւ ամէն աջակցութիւն եւ անհրաժեշտ Թուղթերու ստացումը զօրավարէն։

Արդէն Ներսէս կանխաւ գիտէ եղեր իմ ծրագիրներս, այնպէս որ իմ խօսելէս առաջ յայտնեց թէ ինչ նպատակ կը հետապնդէի:

— Գիտեմ, ըսի իրեն, ձեզի գաղտնի բան չի պահուիր. սակայն յիշեցէք որ դուք եւ ձեր զօրավարը լքեցիք մեզ, երբ Բագուի մէջ վերջին անգամ յարձակում պիտի գործէինք թշնամիին վրայ: Դուք հաւաքեցիք ձեր զօրքերը եւ մեկնեցաք, կծիկը դըրիք, ինչ որ արատ բերաւ Զօր. Բիչերախովի փայլուն անուան:

— Ատիկա ձեր կարծիքն է եւ այնպէս կը մտածէք. բայց երբ մեր զօրավարի հետ խօսիք, ան բոլորովին տարբեր կերպով կը նկարագրէ այն ատենուան կացութիւնը եւ իր նահանջի պատճառները: Եւ զինքը լսելէ ետք, դուք եւս խելացի պիտի գտնէք անոր այդ քայլը: Այս մասին խօսակցիլ յարմար ատենը չէ, քանի որ հիմա մեղաւորն ու արդարը միեւնոյն ճամբայէն ստիպուած են անցնիլ:

— Քանի որ Համազասպը բացատրած է իմ Հայաստան երթալու նպատակս կը խնդրեմ որ օր առաջ կարգադրէք իմ գործը: Տասներեք հոգիի համար պատրաստեցէք թուղթեր, որպէսզի նաւով մեկնինք Ղզլարի նաւահանգիստը: Վկայականները պիտի լինին Հանքային Ջուրերու հրամանատարին՝ Զօր. Բրիւսիլովի անունով, որ պիտի աջակցի մեզի անցնելու Հայաստան՝ Վրաստանի ճամբով:

Եթէ հակառակ պարագային, այդ բանը հնարաւոր չլինի, ան միջոցներ պիտի տրամադրէ մեզ, նոր զօրամաս մը կազմակերպելու, որպէսզի միանանք Բիչերախովի՝ իրականացնելու նպատակաւ Բագուի վերագրաւումը:

— Ես վկայականներ կուտամ Մազտոքի հրամանատարութեան անուան։ Մոզտոքի հրամանատարը Զօր. Բիչերախովի եղբայրն է եւ որուն միջոցով մենք կապ կը պահենք Զօր. Դենիկինի հետ։ Ներկայիս լուր չունինք թէ ի՛նչ ելք ստացած են հոն մղուող կռիւները։ Քանի մը օր առաջ ստացուած լուրերու համաձայն, կարմիրները գրաւած են Հանքային Ջուրերը եւ Ղզլարի մօտ շատ զօրեղ կռիւներ տեղի կ՚ունենան, ուստի Ստեփան Լալայեանը շատ փոքրիկ զօրամասով մը օգնութեան ղրկած ենք հոն։ Պատկերը շատ մռայլ է. ճամբաները զերծ չեն արկածներէ, ամէն րոպէ փոփոխութիւններ տեղի կ՚ունենան, գնդակահարումներ սովորական դարձած են։

— Է՜հ, Ներսէս ջա՛ն, ժողովրդական առածը կ՚ըսէ թէ սոխն ու սխտորը հաշուողը խաշ չի կրնար ուտել։ Օր մը չէ օր մը պիտի մեռնինք, ալ ինչո՞ւ վախնանք մահէն։ Գրեցէ՛ք վկայականները որ մեկնինք օր առաջ։ Կարելի չէ այժմէն գուշակել ապագան։ Այսօր հոս ենք՝ ճերմակ ենք եւ հակաբոլշեւիկ. վաղը եթէ պէտք լինի՝ կը դառնանք կարմիր մեր մատներու ծայրերէն մինչեւ մեր մազերը։ Դրսէն ինչ որ հագնինք, ներսը կը մնայ անփոփոխ։ Մեր նպատակն է երթալ երկիր։ Այս նպատակին համար միջոցները սուրբ են։ Զօրամաս կազմելը պատրուակ եւ դիմակ է. ես երբեք սիրտ չունիմ Դենիկինի կողմն անցնելու եւ կռուելու կարմիրներու դէմ, կամ այս վերջիններուն միանալով՝ կռուիլ ճերմակներու դէմ։ Այսօր վերջնականապէս կը տեսնուիմ Համազասպի հետ եւ վաղը առաջին նաւով կը մեկնիմ։

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Բեդրովսկի փողոցները.— Թշուառութիւն.— Պատերազմի աւերները.— Համազասպը նորէն կը տեսնենք.— Հրաժեշտ կ'առնեմ իրմէ.— Համազասպ կը մեկնի կռուի ճակատ.— Զօր. Բահրատունին կուգայ Պարսկաստանէն.— Տեսութիւն.— Նաւ կը նստինք դէպի Ղըզլար:

Դուրս ելայ եւ գացի Համազասպի գրասենեակը: Բայց, ի՜նչ սարսափելի է այս դուրսը. հազարաւորներ թափուած են փողոցներուն մէջ անպատըսպար, քաղցած, մերկ. շատերն ինկած են, կը թափառին փողոցները ոսկորի կտոր մը ճարելու կամ հացի փշրանք մը գտնելու կեղտոտութիւններու եւ աղբերու մէջէն: Փողոցները չրջագայիլ գրեթէ անկարելի է, որովհետեւ քաղաքի մթնոլորտը ապականուած է, ճանճերը կը վխտան եւ իրենց բազմութեամբ արեւն անգամ կը խափանեն: Մայթերը սեւով ծածկուած են — ճանճե՜ր, որոնք կը թռչին, երբ մարդոց քայլերը կուգան խանգարել զիրենք: Հիւանդութիւնը սոսկալի չափերու կը հասնի քաղաքին մէջ: Դեղ ու դեղօրայք չկան, որովհետեւ քաղաքը քանի մը անգամ ձեռքէ ձեռք անցած էր. տուներու եւ խանութներ ապակիները ամբողջովին փշրուած էին, տուները ծածկուած էին գնդացիրներու եւ հրացաններու գնդակներէն: Շատ կտուրներ փլած էին թնդանօթի ռումբներէն. քաղաքը կատարեալ աւերակի մը երեւոյթը կը պարզէր եւ

մնացեր էին քանի մը հարիւր տուներ, որոնք յարմար էին բնակութեան։ Առեւտուրը կանգ առած էր, միայն փողոցներուն մէջ քանի մը մանր առեւտրականներ ոտքի վրայ գործ կ՚ընէին։

Ահա այս տխուր տեսարաններէն էր որ կ՚անցնէի եւ մարդ չէր գիտեր թէ վաղուան օրը ի՛նչ վերապահած էր քաղաքին։ Բիչերախով կ՚աշխատէր քաղաքը կարգի կանոնի ենթարկելու, բայց ժողովուրդը վստահութիւն չունէր ոեւէ կողմի զօրապետներուն, որոնք մեծ մեծ խոստումներ եւ հաւաստիքներ տալէ ետք, հակառակորդի ճնշման ներքեւ հեռացած եւ անհետացած էին։ Այս քաղաքը տեսած էր չէրքէզներ, որոնք Դաղստանէն եկած տիրացած էին անոր, բոլշեւիկներ եկած վանած էին ներսի ուժը, իսկ հիմա կը տիրէր Բիչերախովի զօրամասը։ Զօր. Բիչերախով կ՚ուզէր որ ժողովուրդը դուրս հանէ իր թաքցուցած ապրանքները, բայց ան կը յամառէր չվստահիլ անոր եւս։

Ցարերու կառավարութեան օրով երբեմնի այս վաճառաշահ նաւահանգիստը հիմա վերածուած էր զինուորական կայանի, ուրկէ Բիչերախով կ՚ուզէր ճամբայ բանալ դէպի Հանքային Ջուրերը։

Երբ Համազասպի մօտ հասանք, ան կը պատրաստուէր ճակատ մեկնիլ։ Զիս տեսնելուն՝ ձիէն վար իջաւ եւ ըսաւ.

— Ես Ներսէսի հետ խօսեցայ. ան պիտի տայ թուղթերը, նաեւ ամէն աջակցութիւն։ Կը ցաւիմ որ հոս կը մնամ, ի՛նչ ընեմ, ուրիշ հնար չունիմ։ Հոս ամէն ինչ ի զուր է. կը տեսնեմ. ո՛րքան ալ կռուինք, յաղթենք, դարձեալ մեր սեփական հայրենիքին օգուտ մը չենք կրնար տալ։ Ուստի ձեզի կը մաղթեմ բարի ճանապարհ եւ յաջողութիւն։ Բարի եր-

թա՛ք, իմ բարեւները հայրենիքին, որուն կարօտը կ՚այրէ զիս։

Համազասպ դարձեալ հեծաւ իր նժոյգը եւ մտրակելով երիվարը՝ հեռացաւ իր թիկնապահներով։

Պահ մը ետեւէն նայեցայ եւ յետոյ վերադարձայ բնակարանս։ Ճամբան երանի կուտայի անոր. բայց ինչո՞ւ, չեմ գիտեր. չէ՞ որ ես այս շրջաններուն մէջ կռուելու համաձայն չէի։ Եթէ ուզէի, Զօր. Բիչերախով պատրաստ էր ամէն միջոց տրամադրել ինծի։ Ես կը խորհէի թէ Հայաստան հեռու էր եւ մենք դէպի Բեդրովսկ ճամբու բազմաթիւ վտանգներուն ենթակայ ենք. գնդակ մը եւ ահա կորսուած ես. ո՞վ կը խորհի քեզ եւ ո՞վ է պատասխանատուն քու կեանքիդ։ Երանի՛ կուտայի Համազասպին, որ գոնէ զօրք ունէր, ձեռքը սուր ունէր եւ եթէ բան մը պատահէր, մարդու նման կը մեռնէր։ Բայց մե՞նք. հազարաւոր մղոններ կ՚ուզէինք կտրել առանց զէնքի։ Եւ միայն հայրենիքի սէրն էր, որ կը մղէր մեզ ճամբորդել առանց զէնքի, արկածներու վտանգին ենթակայ։

Մենեակ հասնելով տղոց հաղորդեցի եղելութիւնը եւ ըսի որ պատրաստուին առաջին նաւով մեկնելու Ղզլար։ Ստեփանը յայտնեց թէ Զօր. Բագրատունին եկած է Պարսկաստանէն եւ կ՚ուզէ տեսնել զիս, իմանալով իմ մեկնումն եւ կը կամենայ կարեւոր յանձնարարութիւններ ընել ինծի։

Անմիջապէս քանի մը ընկերներով մեկնեցայ նաւը, փողոցի անտանելի կեղտոտութեանց մէջէն։ Մեզ առաջնորդեցին Զօրավարին խցիկը։

Զօր. Բագրատունիի խօսքերէն իմացայ, որ պաշտօն ստանձնած է անգլիացիներու կողմէն խօսելու Զօր. Բիչերախովի հետ եւ մի քանի կարեւոր

խորհրդակցութիւններ կատարելու։ Զուգեցի հետաքրքրուիլ իր պաշտօնի մանրամասնութեանց մասին, գիտնալով որ անոնք զինուորական գաղտնիքներ էին եւ գուցէ ինք ալ խուսափողական պատասխաններ պիտի տար ինծի։ Զօր․ Բագրատունի միայն ըսաւ թէ շուտով պիտի վերադառնայ, եւ սակայն ուզեց լսել իմ ծրագիրը։ Իրեն բացատրեցի նպատակներս՝ պատճառաբանելով ձեւով։

Զօր․ Բագրատունի իր կողմէն նամակ մը տուաւ ինծ՝ տալու Զօր․ Ռուսկիի, որ այն ատեն Հանքային Ջուրերը կը գտնուէր եւ կապ կը պահէր Զօր․ Դենիկինի հետ։ Այս յանձնարարական նամակը ստանալէս ետք, հրաժեշտ առի իրմէ եւ մեկնեցայ։ Արդէն մութ էր։

Հետեւեալ առտու, ժամը տասին, գացի ընկեր Ներսէսի մօտ եւ առի պաշտօնաթուղթերը։ Նոյն երեկոյ կամ յաջորդ առտու զինուորական նաւ մը պիտի մեկնէր դէպի Ղզլար, ուստի կրնայի այդ նաւով ճամբորդել։ Այս մասին ընկեր Ներսէս բոլոր կարգադրութիւններն ըրած էր։ Իրեր չունէինք եւ կրնայինք նոյնիսկ առանց նաւու խցիկի (կապին) ճամբորդել։

Քանի մը տղաներով նաւահանգիստ իջայ․ մի քանիներ գացին Մշեցի Արշակ Պօլօեանը եւ միւս ընկերները բերելու նաւ։

Գիշերը մնացինք նաւուն վրայ եւ հետեւեալ առտու ճամբայ ինկանք դէպի Ղզլար։ Նաւը լեցուն էր զինուորներով, որոնք կ՚երթային Ղզլարի ճակատի օգնութեան։

Հակառակ ծովու ձկներուն եւ ուրիշ դէպքերու, հետաքրքրական խօսակցութիւն մը չէի կրնար գտնել նաւուն վրայ։ Կը յիշէի միայն Մուրատի խօս-

քերը, երբ դէպի Բագու կ'ուղեւորէինք։ Աւօն ու Մուրատը չկային քովս․ զանոնք կորսնցուցած էի եւ հիմա մինակ կը զգայի։

Քանի մը սպաներ ատրճանակով նշան կ'առնէին կասպեան ձուկերուն, բայց կը վրիպէին իրենց նըշանառութեան մէջ։

Երեկոյեան ուշ ատեն նաւը նաւահանգիստ մըտաւ, սովորական քանի մը սուլոցները արձակելէ ետք։ Մենք դուրս ելանք։ Զինուորները մնացին նաւը, որովհետեւ հրաման չունէին դուրս ելլելու։

Բացի աւերակ տուներէն, նաւահանգիստին մէջ ոչինչ կար։ Պտըտեցանք տեղ մը գտնելու, որպէսզի հանգստանանք։ Չկար։ Ստիպուեցանք բաց երկնքի տակ եւ գետնի վրայ տարածուիլ։ Ծածկոց մը իսկ չունէինք որ փռէինք գետին։

Մեր բախտէն էր, որ տակաւին ցուրտ չէր ըներ եւ դեռ ձիւն չէր գար, թէեւ ամիսը Հոկտեմբերն էր։ Հակառակ տաք եւ ախորժելի այս եղանակին, զգուշացուցի, որպէսզի փայտի պատրաստութիւն տեսնան, մի գուցէ առտուան դէմ ցուրտը սկսի։ Տղաներն ինկան աւերակներու մէջ եւ սկսան փայտ որոնել։ Այս տեղէն հազարաւոր զինուորներ անցեր եւ մեզի նման փայտ փնտռեր են։ Տղաները շատ դժուարաւ կրցան քանի մը կտոր փայտ գտնել ու բերել։

Գիշերը համարեա անքուն անցուցինք։ Լուսադէմին օդը բաւական փոխուեցաւ։ Ստիպուեցանք կրակ վառել եւ չուրջը բոլորուեցանք։ Յաջորդ օրուան ճամբորդութեան մասին կը խօսէինք։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Քօզաքներու կեանքը.— Քօզաք կիներ կառապան, այրերը՝ կռուող.— Սպիտակ զինուորներ.— Ստեփան դէպի Ղզլար կը մեկնի.— Գիւղ մը.— Կռիւներու պատմութիւններ.— Երկու օր ետք կը մեկնինք.— Սարսափելի ճամբաներ.— Ռուս զինուորներու հարցումներուն երկիւղը.— Մոզտոք.— Իվան Բիչերախով.— Նամակներ.— Հանքային Ջուրերու քախտը.— Ջաւսար պէյ եւ իր միջամտութիւնը:

Չէինք կրնար Ռուսաստանի լայն ու ընդարձակ տափաստանները ոտքով անցնիլ: Այս կողմերը երկաթուղի չկայ, միայն ձիու կառքեր կան եւ անոնք ալ եթէ զինուորներու կողմէն գրաւուած չըլլան: Յոյսերնիս դրինք Ստեփանի վրայ, որ գուցէ կարենար կերպ մը օգնել մեզի եւ տրամադրէր սայլ մը:

Եւ մեր ակնկալութիւններուն մէջ չսխալեցանք: Առտուն կանուխ զօրքը ցամաք ելաւ եւ քիչ յետոյ հարիւրաւոր կառքեր եկան թափեցան նաւահանգիստը: Այս կառքերը հեռախօսով պահանջուած էին գիշերը:

Կ'արժէ յիշել որ այս շրջանի ամբողջ բնակչութիւնը կոզաքներէ կազմուած է, իսկ բոլոր կոզաքները թշնամի են կարմիրներուն: Կոզաքները իրենց ամբողջ կեանքն ու ինչքը տրամադրած էին Բիչերախովին, պայմանով որ կոտորէր կարմիրները: Ահա բնակչութեան այս տրամադրութիւնն էր որ մէկ

րոպէի մէջ հարիւրներով եւ հազարներով կառքեր հրապարակ հանել կուտար։ Հետաքրքիրը այն էր որ կառապանները այրեր չէին, այլ կիներ եւ աղջիկներ, որոնց տղամարդիկը կռուի դաշտ գացած էին, իսկ կիները կը գործէին կառքերու վրայ կամ կը կատարէին սեւ աշխատանք։

Կոզակ կին մը նոյնչափ ուժեղ է, որքան իր տղամարդը։ Կոզակուհին շատ բան կը սորվի մանկութենէն, որովհետեւ կոզակը շատ ալ ժամանակ չունի տնային գործերով պարապելու։ Ան օրն ի բուն իր զէնքին ու ձիուն հետ է եւ ռազմական վարժութիւններով կը զբաղի։

Հիմա նաւահանգիստ եկած զինուորները նստան պատրաստ կառքերը եւ շարժուեցան դէպի առաջ։ Մենք բան մը չունէինք։ Ստեփանին դիմեցի, որ կառք մը տրամադրէ մեզի։ Ան չմերժեց եւ ուրախութեամբ յանձն առաւ կառք մը տրամադրելու, եթէ կարենար պարապ կառք մը գտնել։ Ստեփան շատ աշխատեցաւ իր խոստումը կատարելու, բայց չյաջողեցաւ։ Բոլոր կառքերը լեցուած էին եւ դեռ մաս մը զինուորներ հարկադրուած եղան ոտքով ճանապարհուելու։ Մեզի կարգ եւ կառք չկար։

Այսուհանդերձ Ստեփան խոստացաւ Ղզլար հասնելէն անմիջապէս ետք երկու կառք ղրկել մեզի։ Սակայն մինչեւ այդ երեք չորս օր պիտի անցնէր։ Ի՞նչ ընէինք, այս ամայի վայրին մէջ պիտի մնայինք մեր չար բախտէն։ Եթէ սպասել չէինք ուզեր, մենք ալ հետիոտն պիտի կտրէինք ընդարձակ ճանապարհները։

Լալաեան մեզի քիչ մը պաշար տրամադրելէ

ետք մեկնեցաւ, խոստում տալով որ երեք օր ետք մեզի կառքեր կը ղրկէ:

Օրը կէս օր եղաւ: Կը դիտէինք մեր չուրջը: Հեռուն կ'երեւէր գիւղ մը, բայց չէինք գիտեր թէ աւերա՞կ է կամ չէ՞ն: Մեր բախտէն քանի մը ռուս զինուորներ եկան Նաւահանգիստ ճիշդ այդ երեւցող գիւղէն: Այս զինուորներուն պարտականութիւնն էր պահել Նաւահանգիստը:

Զինուորներուն հետ խօսեցանք եւ յայտնեցինք թէ ճանապարհ ինկած ենք Մոզդոք երթալու համար, սակայն կառք չգտնուելով հարկադրուած ենք մնալ, որովհետեւ ոտքով մինչեւ Մոզդոք երթալ շատ դժուար է:

Զինուորները խորհուրդ տուին երթալ երեւցող գիւղը, որ չէն է, ժողովուրդ ունի եւ գուցէ հոն կարելի լինի կառք ճարել: Զինուորներն ըսին թէ գիւղը մեծ է եւ մարդիկն՝ հիւրասէր: Անմիջապէս ուղղուեցանք դէպի գիւղ եւ հրաժարեցանք Լալաեանի կառքերուն սպասելու գաղափարէն:

Գիշերը հիւր մնացինք այս գիւղը: Մեր բարի տանտիկինը մեզի համար պատրաստեց Ռուսաստանի յայտնի ազգային կերակուրը — պօրշը: Քանի օր էր տաք կերակուր կերած չէինք եւ ախորժակով ճաշակեցինք: Գիւղին մէջ 15էն մինչեւ 55 տարեկան տղամարդ չկար, բոլորը կռուի գացած էին: Մնացածները ծերեր եւ երախաներ էին: Կիներէն շատերն ալ ճակատին ետեւի գործերը կը կատարէին:

Շնորհիւ մեր տան տիկնոջ երկու կառք վարձեցինք: Կառքերը պիտի մեկնէին երկու օր ետք, որովհետեւ ձիերը սաստիկ յոգնած էին, դեռ նոր վերադարձած լինելով զինուորական փոխադրու-

թիւններէ։ Ուշինչ կրնայինք ընել այս կացութեան հանդէպ եւ պատրաստ էինք համակերպիլ։

Երկու օր չարունակ կուռւի պատմութիւններ կը լսէինք։ Կիները կը նկարագրէին կատաղի կռիւներու մասին։ Կ՚ըսէին թէ նոր պայքարներ տեղի կ՚ունենան եւ երկու հակառակորդ կողմերը դիրքեր կը խլեն իրարմէ։ Ղզլարը մէկ ամսուան ընթացքին չորս անգամ ձեռքէ ձեռք անցած է, հարիւրաւոր մարդիկ սպաննուած են, ճանապարհները եւ դաշտերը դիակներով լեցուն են։ Օր մը առաջ բոլշեւիկեան թնդանօթը խորտակած էր սպիտակներու զրահապատ նինքնաշարժը եւ եթէ իրերու ընթացքը այսպէս չարունակուէր, յաղթութիւնը պիտի մնար կարմիրներուն, որոնց չարունակ օգնական ուժեր կը ղրկուէին Աստրախանէն։ Այս կողմիններուն օգնութեան յոյսը Պետրովսկէն պիտի գար, այն ալ չնչին քանակով։ Դերբէնդի եւ Մոզտոքի կոզաքութիւնը հետզհետէ կը սպառէր։

Այսպէս կը խօսէին կիները։

Վերջապէս անցան երկու օրեր։ Մեր կառքերը պատրաստ էին։ Երկու հուժկու կիներ կը վարէին կառքերը եւ անհանդարտ կերպով կը մտրակէին ձիերը, որպէսզի օր առաջ, ժամ առաջ տեղ հասնէին։ Անոնք կը վախնային որ Ղզլարի գրաւումով դուցէ կարմիրներու ձեռքը գերի իյնային։

Մենք պէտք էր անցնէինք Ղզլարի մէջէն, սակայն այդ կարելի չէր, որովհետեւ քաղաքը պաշարուած էր երեք կողմէն, ուստի մեր ճամբան փոխելով ուղղուեցանք Ղզլարի ձախ կողմը եւ անցանք դացինք առանց վտանգի։

Սարսափելի էին մեր անցած ճամբաները։ Մար-

դու եւ ձիու դիակներ փռուած էին ճանապարհներուն վրայ, կոզաքի հագուստ, տարազ, ձիու թամբ, սանձ եւ այլազան առարկաներ հոս հոն նետուած կը մնային: Ռուսը ռուսին չէր խնայեր, կը կոտորէր, կը սպաննէր: Քաղաքացիական անխնայ պատերազմ էր: Գերի առնելու սովորութիւնը վերցած էր: Զիրար կը մերկացնէին, կը կողոպտէին եւ ապա կը սպաննէին:

Հեռուէն կը լսէինք թնդանօթներու որոտը եւ հրացաններու նուաղկոտ պայթիւնները: Սպանդը կը շարունակուէր:

Մեր կառապան կիները կ'երգէին ռուս ազգային երգը եւ մեր կառքերը արագութեամբ կը թաւալէին ընդարձակածաւալ դաշտերէն:

Քանի մը անգամ ռուս զինուորներ ելան մեր դէմը, կանգնեցուցին կառքերը, հարցուփորձ ըրին, ուզեցին իմանալ մեր համակրութիւնները: Բաւական դժուարին կացութեան մէջ էինք, որովհետեւ չէինք գիտեր թէ մեզի հետ խօսող զինուորները կարմի՞ր էին թէ սպիտակ, որպէսզի ըստ այնմ տայինք մեր պատասխանները: Մեզ կանգնեցնող զինուորները երկսայրի սուրի կը նմանէին: Եթէ ըսէինք թէ հակաբոլշեւիկ ենք, եւ հարցաքննողները բոլշեւիկ լինէին, ի՞նչ կը լինէր մեր բախտը: Եթէ հակառակ ըսէինք եւ անոնք սպիտակներ լինէին, նոյնչափ յոռի չէ՞ր լինէր մեր կացութիւնը:

Ուստի կ'ըսէինք թէ կողմ չէինք, հայ էինք եւ Պարսկաստանէն եկած ճամբորդներ: Բարեբախտութիւնն այն էր, որ անոնք զանազան հայհոյանքներով կը յայտնէին իրենց իսկութիւնը:

Վերջապէս բաւական նեղութիւններ կրելէ ետք հասանք Մոզդոք: Տաժանակիր աշխատութեան չափ

անհանդուրժելի էր այս ճամբորդութիւնը, որ տեւեց երեք օր:

Մոզտոքի մէջ բաւական թիւով հայեր կային, նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէ մը: Լուր տրուեցաւ անոնց մեր ժամանման մասին եւ անոնք կանոնաւոր սենեակներ յատկացուցին մեզի: Յոգնած էինք եւ կարճ խօսակցութենէ ետք գացինք հանգստանալու, խոստանալով յաջորդ առտու զեկուցում տալ Բագուի նահանջի եւ կռիւներու մասին:

Կէս գիշերին մեր դուռը ամուր բախեցին: Ստեփանն ու Ամիրեանը ելան բացին դուռը: Քանի մը ռուս սպաներ էին եւ եկած էին հաստատելու մեր ինքնութիւնը: Անոնց ցոյց տուի Զօր. Բիչերախովի վկայականը եւ ասիկա բաւական եղաւ որ անոնք այլեւս չհետաքրքրուին ուրիշ բանով, միայն խնդրեցին որ յաջորդ առտու երթամ հանդիպիմ զինուորական շտապը, ուր կը լինէր նաեւ Զօր. Բիչերախովի եղբայրը, Իվան Բիչերախով:

Առաւօտուն ժամը տասի ատենները Հ. Յ. Դ. կոմիտէի մէկ անդամին ընկերակցութեամբ գացինք Զինուորական Շտապը, ուր յարգանքով ընդունուեցանք: Մեզի հարցումներ ըրին Ղզլարի եւ Դերպենտի ճակատի կռիւներու մասին: Պատասխան տուի իմ գիտցած չափով: Ըսի թէ այն կողմի պատկերը փայլուն չէր եւ թելադրեցի որ կարելի եղածին չափ մեծ ուժեր ղրկուին Ղզլարի ճակատը՝ թշնամին վանելու եւ Բիչերախովի կռնակը ազատելու համար: Այս խօսակցութեան պահուն էր, որ եկաւ Իվան Բիչերախովը, որուն ծանօթացուցին զիս: Իրեն յանձնեցի եղբօրը տուած նամակները, զորս

իսկոյն պատռեց ու բացաւ։ Ես չէի գիտեր նամակներու բովանդակութիւնը, միայն նկատեցի որ Իվան Բիչերախովի դէմքը սկսաւ մռայլիլ։ Կ'երեւէր թէ նպաստաւոր լուրեր չկային նամակներուն մէջ, զորս չկարդաց ամբողջովին։

Իվան Բիչերախով դարձաւ ինծի եւ հարցուց Ղզլարի ճակատի մասին։ Պատմեցինք իրեն ինչ որ գիտէինք եւ տեսած ու լսած էինք։ Ուզեց լսել բոլոր մանրամասնութիւնները, այլ պատուիրեց մեզի որ երթանք հանգիստ առնենք եւ սպասենք մինչեւ որ յարմար եւ նպաստաւոր առիթը գայ շարունակելու մեր ճանապարհը, առայժմ այդ բանը աննըպաստ նկատելով։

Դուրս ելանք ընկերոջս հետ։ Մեր կարծիքն այն էր թէ Մոզդոք պիտի մնայինք բաւական ատեն, դատելով Իվան Բիչերախովի խօսքերէն։ Կ'երեւէր թէ Հանքային Ջուրերը տանող գիծը բռնուած էր թշնամիներով։ Թէեւ Զօր. Դենիկինի զօրքերը քանի մը օր առաջ տէրն էին դարձեր այդ շրջանին, բայց բոլշեւիկները դարձեալ գրաւած էին զայն։ Երբ խորհրդածութիւններով եւ խօսակցութիւններով կ'անցնէինք փողոցներէն, յանկարծ հանդիպեցանք Ղարապաղցի Պաւլի պէկին եւ Շամախեցի Ալիքսան Պօղոսեանին։ Միասին գացինք կաթնատուն մըմ։ Մոզդոքի մէջ ամէն տեսակ ուտեստեղէն կը գտնուէր եւ առեւտուրը ազատ էր։ Ամէն կարգի խանութներ կային, միայն թէ ապրանքները քիչ մը սուղ էին։ Սղութիւնն ալ այնքան զգալի չէր, որովհետեւ ամէն մարդ պատերազմի ընթացքին միլիոններ շահած էր։

Մենք կ'ազդուէինք այս սղութենէն բնականա–

բար, որովհետեւ մեր գրպանները դատարկ էին։ Պաւլին քանի մը օր առաջ հասած էր մեր ընկեր Գերասիմի հետ։ Երկուքն ալ կ'ուզէին Հանքային Ջրերը երթալ, բայց թոյլտուութիւն չէին կրնար ստանալ։ Այս թոյլտուութիւնը սկիզբի օրը խոստացեր էին անոնց, յետոյ սակայն որոշումը փոխեր էին։ Անոնք ալ կասկածներ ունէին թէ Հանքային Ջրերը անցած է կարմիրներու ձեռքը։

Մեր ընկերները ամէն տեսակ բաւարարութիւն կը ջանային տալ մեր կարիքներուն։ Յետոյ մեր ընկերակիցներէն Արշակ Պօլօեան բաւական հարուստ էր եւ ամէն տեսակ զոհողութիւններ յանձն կ'առնէր։

Մոզտոքի հայերը եկեղեցի ունէին եւ անոր կից՝ հայկական վարժարան մըն ալ, որուն սրահին մէջ ընկերական ժողով ունեցանք 20–30 ընկերներու եւ նոյնքան համակիրներու ներկայութեան։ Սրահին դուրսը հաւաքուած էին քանի մը հարիւր հոգի եւս։ Այս բազմութիւնը բարեւելէ ետք մտայ ժողովասրահ։

Կոմիտէի նախագահ ընկեր Վարդանեան ծանօթացուց մեզ տեղական ընկերներուն։ Յետոյ հրաւիրեց զիս որ զեկուցում մը տամ Բագուի կռիւներու, Մուրատի մահուան պարագաներուն եւ Նահանջի մասին։ Երկարօրէն բացատրեցի եղելութիւնները։ Յետոյ հարցումներ ըրին, որոնց պատասխանեցի։ Ժողովը չորս ժամէն աւելի տեւեց։ Բոլորը բաւարարուած կը թուէին։ Գուցէ դժգոհներ ալ կային։

Ամբողջ տասնեւհինգ օր մնացինք Մոզտոք։ Գրեթէ ամէն օր դիմումներ կը կատարէինք մեկնու-

մի արտօնագիր ստանալու համար։ Ամէն օր ալ զանազան պատճառներ ցոյց կուտային մեզի եւ թոյլտըւութիւնը կ'ուշանար։

Օր մը երբ փողոցէն կ'անցնէի, սպայ մը ինծի փաթթուեցաւ։ Ցանկարծակիի եկայ։ Ուզեցի հրել զինքը իր անքաղաքավարութեան համար։ «Զիս չե՞ս ճանչնար», ըսաւ։ Ձայնէն մտաբերեցի թէ Զաւսար պէյն ըլլալու է, որուն հետ շատ լաւ օրեր անցուցած էինք կամաւորական շրջանին։ Եւ, իրա՛ւ, ան էր։ Կորիճ եւ քաջ Լեռնական էր Զաւսար պէյ եւ նոր վերադարձած էր պատերազմի դաշտէն։

Խորհեցայ թէ ինծի անհրաժեշտ տեղեկութիւնները կրնամ առնել իրմէ։ Միասին գնացինք մօտակայ սրճարան մը։

Զաւսար պէյ գաղտնի կերպով ինծի յայտնեց թէ մօտակայ Հանքային Ջրերը արդէն ինկած են բոլշեւիկներու ձեռքը, հետեւաբար հոն երթալ անկարելի է։ Միակ ուղիղ բանը Սուրբ Խաչ երթալն էր, եթէ սակայն այս վայրն ալ շուտով չիյնայ անոնց յարձակման առջեւ։ Զաւսար պէյ յայտնեց թէ բոլշեւիկները բաւական մեծ ուժ ունին, ուստի ընդդիմադիր տարրերը հազիւ թէ կարողանային երկար դիմանալ անոնց գրոհին։

Երկար հարցափորձերէ եւ խորհրդածութիւններէ ետք, եկանք այն եզրակացութեան թէ առայժմ պէտք էր երթալ Սուրբ Խաչ եւ անկէ ալ Ստաւրոպոլ, որովհետեւ այդ շրջանին մէջ մերոնք բաւական ուժեղ էին։

Զաւսար պէյին հետ միասին նորէն գնացինք զինուորական կեդրոնատեղին, ուր ան ծանօթացուց զիս՝ իր բարեկամներուն այնպիսի ձեւով մը, որ կը

յայտնէր մեր երկուքին մօտիկ ծանօթութիւնը եւ իմ մասին իր ունեցած նպաստաւոր կարծիքները։ Զաւսար պէյ խնդրեց որ կարելի եղած փութով ինծի յանձնուին անհրաժեշտ թուղթերը իմ մեկնումս դիւրացնելու։

Անոր միջամտութիւնն ունեցաւ իր արդիւնքը, որովհետեւ անմիջապէս թուղթեր գրուեցան Ջօր. Դենիկինին։ Թուղթերն ինծ յանձնեց անձամբ Ի. Բիչերախովը, յանձնարարելով զգոյշ ըլլալ այն սատանաներէն, այսինքն բոլշեւիկներէն, հակառակ պարագային, եթէ անոնց ձեռքն իյնայինք, իսկոյն եւ եթ գնդակահար պիտի ըլլայինք։

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Դէպի Սուրբ խաչ.— Միխայիլովսկա.— Նոր գիւղ մը իբրեւ իջեւան.— Կարմիր տիրապետութեան մէջ—: Տափակ երկիր որ բնական աղբիւր չունի, Արթէզեան աղբիւր ունի.— «Կա՛նգ առէք».— վտանգաւոր թուղթեր եւ զէնքեր.— Պօլօեանի ոսկիները.— Ձիուն վզնոցը.— խուզարկութիւն.— Իբրեւ կալանաւոր.— Գերմանուհիին տունը.— Փճացում իրերուն:

Հետեւեալ օրը մեզի համար պատրաստուած յատուկ կառքերով մեկնեցանք դէպի Սուրբ Խաչ: Այդ օրը մինչեւ երեկոյ կառապանը հազիւ ժամի մը չափ կեր տուաւ իր ձիերուն եւ ամբողջ օրը կառավարեց:

Իրիկունը հասանք Միխայիլովսկա անուն գիւղի մը կայարանը, ուր պիտի գիշերէինք: Մութ էր եւ 60–70 մղոն ճամբայ կտրած էինք:

Կայարանը լեցուն էր զինուորներով, որոնք կը նահանջէին բոլշեւիկներու ճնշման տակ: Բոլշեւիկները այս գիւղէն 20 մղոն հեռու էին եւ գուցէ նոյն գիշերը յառաջանալով ընդհարում ունենային նահանջող ուժերուն հետ, եթէ այս վերջինները աւելի չհեռանային:

Կառապանին գնահատութեամբ եւ նախատեսութեամբ գնացինք դէպի 10 մղոն հեռու գիւղ մը, որ ռազմաբեմէն հեռու ըլլալով, կրնար հանգիստ գիշեր մը պարգեւել մեզի: Կառապանին խորհուրդ-

ներուն հետեւիլ կարեւոր էր, որովհետեւ ան լաւ կը ճանչնար շրջակաները։ Ժամը գիշերուան տասն էր, երբ հասանք գիւղ։

Գիշերն անցուցինք ռուսերուն հետ, որոնք հեշտաեռ մը դնելով թէյ հրամցուցին։ Երբ գաւաթ մը թէյ խմեցինք վերջացուցինք, իսկոյն քաշուեցանք սեղանէն։ Մեր այս ընթացքը զարմանք պատճառեց անոնց, որովհետեւ ռուսերը սովորութիւն ունին հինգ–վեց բաժակ թէյ խմել։ Կան այնպիսիներ, որոնք հեշտաեռին պարունակած ամբողջ ջուրը թէյով կը խմեն։

Կերպով մը անցուցինք գիշերը։ Առաւօտուն ուզեցինք մեկնիլ։ Մեր տան տէրը զգուշացուց կառապանները, յայտնելով որ մօտակայ գիւղը կարմիրներու ձեռքն է եւ ճամբորդել կարենալու համար կարեւոր է այդ գիւղի կոմիսարին դիմել եւ արտօնագիր ստանալ։

Ուղղուեցանք այդ գիւղը, ուր հասանք շուտով։ Կառքերը կանգ առին։ Ամէնքս միասին, կառապաններն ալ հետերնիս, դիմեցինք կոմիսարին, որ դժբախտաբար հոն չէր։ Իր օգնականներն ալ չկային։ Հարկադրուած էինք սպասել անոր գալուն։ Կոմիսարը եւ օգնականները գացած էին մօտակայ գիւղը։

Սակայն կառապանները չուզեցին սպասել եւ արհամարհելով կոմիսարիատի թուղթերը, ստիպեցին մեզ որ նստինք կառքերն ու մեկնինք։ Անոնք կը պատճառաբանէին թէ արդէն անցած ենք սահմանը եւ այդ թուղթերը կարեւոր ալ չեն։ Յետոյ ապահով կրնայինք ճամբորդել։

Ասիկա օրինաւոր միջոց չէր, սակայն ստիպուեցանք համակերպիլ կառապաններուն։

Մտրակներու չաչիւնին տակ ձիերը սկսան սըրընթաց կտրել տափարակ տարածութիւնը, որ ոչ թումփ ունէր եւ ոչ բլուր։ Դաշտերը մշակուած էին ամբողջովին։ Թիզ մը հող չկար խոպան։ Այս տափարակ դաշտագետիններուն վրայ բնական աղբիւր կամ ջուրի հոսանքներ չկային, եւ սակայն շատ տեղեր պարտէզներ կը ոռոգուէին ջուրով, որովհետեւ Արթէզեան աղբիւրներ եւ հորեր շինուած էին իւրաքանչիւր երկու հազար քայլի վրայ։ Ամբողջ երկիրը Արթէզեան ջրհորներով օժտուած էր։ Եւ այնչափ վճիտ ու պաղ էին այս ջուրերը, որ կարծես լեռնային աղբիւրներ ըլլային։

Կէս օրն անց էր, մօտ երկուքի ատենները։ Յանկարծ քսանեակ մը ձիաւորներ մեր ետեւէն գոռալով հրամայեցին կանգ առնել։ Հնազանդեցանք։ Ի՞նչ կրնայինք ընել։

Զէինք գիտեր ո՞վ ըլլալնին։ Կ'երեւի կարմիր բանակի զինուորներ էին։ Գուցէ պաշտօն չունէին մեզ կանգնեցնելու եւ հարցաքննութեան ենթարկելու։ Սակայն կրնայի՞նք համարձակիլ անոնց իրաւունքը խնդրոյ նիւթ ընելու եւ այդ պաշտօնը հաստատող թուղթեր պահանջելու։

Մեր իրեղէններուն մէջ կային շատ վտանգաւոր թուղթեր։ Ամենէն առաջ այն վկայականները, զորս յանձնած էր Ի. Բիչերախովը, որուն ստորագրութիւնն ինքնին բաւական էր մեզ իսկոյն դէպի մահն առաջնորդելու։ Յետոյ մեզի հետ ունէինք չորս հատ տասնհարուածեան մաուզէրներ, մեծ քանակութեամբ փամփուշտներով։ Այս երկու կարգի իրեղէնները բաւական պիտի ըլլային մեր անմիջական դատապարտութիւնը արդարացնելու։

Ասոնց վրայ աւելցնենք այն, որ մեզի ընկերացող Արշակ Պօլօեանը ունէր մեծ քանակութեամբ ոսկեդրամ։ Արշակ միշտ կ'ըսէր որ կրնանք այդ դրամէն օգտուիլ մեր նեղ օրերուն։ Ան միշտ խոստացած էր իր օժանդակութիւնը։ Ուրեմն եթէ սա ձիաւորները գտնէին այս ոսկիները, ատեն մը պիտի զրկուէինք ապրուստի միջոցներէ։

Այս մտածումները րոպէապէս անցան մտքէս, երբ սա զինեալ ուժերը հրամայեցին մեզի կանգ առնել։

Գիտէի որ ատրճանակները պահուած էին մեր նստած կառքին խոտերուն ներքեւ։ Դրամներն ու նամակները բաւական ապահով տեղ դրուած էին, եթէ սակայն մեր կառապաններուն կողմէ մատնութիւն չըլլար։

Դրամներն ու նամակները պահուած էին ձիուն վզնոցին մէջ, որ անհնար էր գտնել, որովհետեւ Արշակ այնպէս մը տեղաւորած էր զանոնք որ անկարելիութեան աստիճան յայտնի չէր ըլլար։

Այսպէս, քանեակ մը զինուորները, երկրորդ հրամանով մը ըսին որ դուրս ելլենք կառքերէն։ Դուրս ելանք եւ շարուեցանք։

Անոնց մեծը, որ հասարակ զինուորի հագուստ կը կրէր, մեր արտօնագիրները պահանջեց։

Պատասխանեցի թէ արտօնագիր չունինք, որովհետեւ Պարսկաստանի հպատակներ ենք եւ մեր երկրի հիւպատոսը վիզա ըրած է մեր թուղթերը։

Այդպիսի պարսկական անցագիրներ չունէինք եւ զինուորներու պետը չպահանջեց զանոնք։

— Դուք, ըսաւ զինուորներու պետը, յանցաւոր էք, քանի որ մեր սահմանը մտած ատեննիդ թուղթ

առած չէք մեր կոմիսարէն, ուստի առանց այդ իրաւունքը ձեռք բերած ըլլալու չէք կրնար շարունակել ձեր ճամբան եւ բանտարկուած էք։

Եւ աւելցուց.

— Ձեր մօտ զէնք, նամակ եւ այլ իրեղէններ ունի՞ք։

— Ո՛չ. պատասխանեցինք։

— Իսկ խուզարկութիւնը եթէ երեւան բերէ այդ կարգի իրեղէններ, իրաւունք ունինք ձեզ գնդակահարելու. ըսաւ զինուորներու պետը։

— Զենք գիտեր թէ ի՛նչ իրաւունքներով օժտըւած ՚էք դուք, սակայն գիտենք որ մենք չունինք ձեր ակնարկած իրեղէնները։

Պետը հրամայեց որ կառքերը խուզարկուին։ Զինուորները թափուեցան մեր վրայ եւ սկսան մանրազնին խուզարկութեան ենթարկել մեզ։

Բան մը չգտան, որովհետեւ մեր վրայ բան մը պահած չէինք, բացի մեր անցագիրներէն։

Կարգը եկաւ կառքերուն, որոնք տակնուվրայ եղան անոնց խուզարկութենէն։ Խոտերն ալ քննուեցան, սակայն, մեր բախտէն, ատրճանակները չգտնուեցան։

Զինուորները ձեռնունայն վերադառնալով իրենց պետին, զեկուցին թէ վնասակար ոչինչ գտած են, բացի տետրակէ մը։

— Ի՞նչ է այդ տետրակը, ըսաւ պետը։

— Այս տետրակը մեզի հետ բերած ենք Պարսկաստանէն եւ առած ենք հայ զինուորէ մը, որ մեր մօտիկ ազգականն էր։

— Թէպէտ բան մը չգտանք, բայց նորէն պէտք է տանինք ձեզ մեր գլխաւոր քաղաքը, որ 40 մղոն հեռու է այս տեղէն, ըսաւ պետը։

Շատ խնդրեցինք պետէն որ թոյլ տայ մեր ճամբան շարունակելու։ Ըսինք թէ մենք թշնամիներ չենք եւ ասոր լաւագոյն ապացոյցն այն էր որ ոչինչ գտնուած էր մեր մօտ։ Աւելցուցինք թէ մենք բարեկամ մարդիկ ենք եւ գուցէ վաղը օգտակար դառնանք խորհրդային կառավարութեան։

Մեր բոլոր աղաչանքները արդիւնք չտուին։ Զինուորներու պետը անխախտ մնաց իր որոշման վրայ։ Միայն ըսաւ որ իրենց ձիերը յոգնած են, ուստի այդ օրը պիտի մնան հոս, վաղ առտու մեզ տանելու զինուորական կեդրոնատեղին (շտապ)։ Պետն աւելցուց թէ այնտեղի մարդիկը աւելի փորձառու են խուզարկութեան գործին եւ կրնան լաւ իմանալ մեր ինքնութիւնը, մանաւանդ կեդրոնատեղիին մէջ կան քանի մը հայեր, որոնք գուցէ անձնապէս կը ճանչնան մեզ։ Այն ատեն եթէ յանցաւոր չենք, ազատ կ՚արձակուինք։

Մեր կանգ առած տեղին ճիշդ մօտիկը գիւղ մը կար։ Մեզ տարին տեղաւորեցին գերմանացիի մը տան մէջ, խիստ պատուէրներով։ Եթէ մենէ ոեւէ մէկը փախչէր, միւսները պատասխանատու պիտի ըլլային։

Զինուորները գացին առանձին տեղը մը գիշերելու։

Գերմանացիին տունը շատ զարմացուց զիս։ Ես շատ անգամ լսած էի գերմանական գիւղերու մասին եւ շատ անգամ ալ այցելած էի Գանձակի գերման գիւղերը, սակայն բնաւ ներս մտած չէի անոնց տուներէն։ Հիմա տեսակ մը զմայլումով կը դիտէի գերման տան մէջ թագաւորող մաքրութիւնը։

Տանտիկինը մաքուր գոգնոց մը կապած, սկըսաւ գերմանական ապուխտով կերակուր պատրաս-

տել մեզի։ Կերակուրները չատ լաւ ու համեղ էին։ Անչուչտ վճարեցինք, որովհետեւ գերմանացիք սովորութիւն չունին ձրի կերակուր տալու եւ այդ մասին գաղափար անգամ չունին։

Ընթրիքէն ետք ամէնքս ինկանք մտածումներու մէջ։ Չեմ գիտեր ընկերներս ի՛նչ կը մտածէին։ Ես կը պատկերացնէի յաջորդ օրուան մեր ճամբորդութիւնը։ Կը մտածէի զինուորներու պետին այն յայտարարութեան մասին թէ մեր երթալիք կարմիր զինուորական կեդրոնին մէջ լաւ խուզարկուներ եւ հայեր ալ կային։ Ի՞նչ պիտի ըլլար մեր վիճակը, եթէ ատոնցմէ մին ճանչնար մեզ։ Այդ հայուն դիրքէն կախուած պիտի ըլլար մեր բախտը։ Եթէ հոն աւելի խստօրէն խուզարկէին խոտերը, եթէ քանդըւէին ձիերու վզնոցները, այն ատեն երեւան պիտի ելլէր ամէն ինչ, մեր գաղտնիքները պարզուած պիտի ըլլային եւ անտարակոյս մենք պիտի ըլլայինք վնասուող կողմը։

Երկար խորհելէ ետք, ինքնիրենս որոշեցի ատրրճանակներուն տեղ մը գտնել ու պահել, իսկ նամակներն ալ այրել կամ տեղ մը թաղել։ Ուստի կանչեցի Արշակը եւ այս գործերն անոր յանձնեցի կատարելու։ Արշակ հաւանեցաւ կատարելու հրահանգներս։ Գնաց եւ քիչ ետք վերադառնալով յայտնեց թէ ատրճանակները հողը ձգած է, իսկ նամակները պատռած եւ լեցուցած է հողը։

Զայրացայ որ պատռած նամակները հողը ձըգեր է։ Կը խորհէի որ նամակին կտորները ջուրին երեսը կ՚ելլեն եւ առտուն կանուխ երբ գերմանացին հորէն ջուր կը քաշէ, զանոնք վեր կը հանէ միասին եւ մենք կը մատնուինք։

Հրահանգ տուի Ստեփանին որ երթայ Արշակին հետ հորին ջուրը քաշելու, ստուգելու համար թէ մեր վախերը կրնա՞ն հիմնաւոր ըլլալ։

Երբ երկուքը վերադարձան, Ստեփանը պատմեց թէ մօտ քառասուն դոյլ ջուր քաշած է հորէն, ուրկէ թուղթի խոշոր խոշոր կտորներ դուրս ելած են։ Այս թուղթերը այնչափ խոշոր պատռուած էին, որ շատ դիւրաւ կարելի պիտի ըլլար զանոնք իրարու քով բերել եւ հեշտութեամբ կարդալ։ Երբ բոլոր թուղթերը հանած են, նորէն բզիկ բզիկ ըրած են զանոնք եւ թաղած են հողին մէջ։

Վերջապէս ազատելով այս մղձաւանջէն, հանգիստ պառկեցանք եւ քնացանք։

Առտուն կանուխ հրաման եղաւ մեզի իսկոյն ճամբայ ելլել դէպի զինուորական շտապը։ Զինուորներն ու մեր կառքերը ուղղուեցան դէպի այն կողմը, որ հակառակն էր մեր բռնած ճամբուն։ Մենք կը ճամբորդէինք արեւելքէն արեւմուտք։ Հիմա զինուորները մեզ կը տանէին արեւմուտքէն արեւելք։

Դարձեալ սկսանք կտրել տափարակ տարածութիւններ, ամէն թիզ մշակուած եւ ամէն թիզ առարկայ մարդկային խնամքի։

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Ստանիսլաւ գիւղը.— Կարմիր զօրքերու մօտ.— «Դաւաճա՛ն, ճերմա՛կ».— Խառնիճաղանճ զօրք.— Ախոռը բանտ.— Կ'արձակուինք.— Հեռադիտակս չեն տար.— Հացը չափով.— Ռուսական գիւղը.— Դէպի Սուրբ Խաչ.— Ճամբու տեսարաններ՝ դիակ, կմախք, գարշահոտութիւն:

Կէս օրն անցած էր: Հասանք Ստանիսլաւ անուն գիւղ մը: Հոս էր կարմիրներու շտաբը: Տեսանք ստուար թիւով կարմիր զօրքեր, որոնք կը պատրաստուէին մեկնիլ դէպի պատերազմի դաշտը: Կային գրահապատ ինքնաշարժեր, թնդանօթներ եւ գնդացիրներ, նաեւ հեծեալներու քանի մը ջոկատներ: Ասոնք ցոյց կուտային թէ կարմիրները վճռական միջոցներ ձեռք առած էին Բիչերախովի դէմ:

Աւարառութեան պատրաստ այս զինուորները տեսնելով մեր կառքերու տեսքը, իսկոյն թողուցին իրենց շարքերը եւ հետեւակ ու ձիաւոր շրջապատեցին մեզ: Սկսան հարցուփորձ ընել մեր ինքնութեան մասին:

Անոնք կ'ըսէին թէ բանտարկեալներ ենք, դաւաճաններ, ճերմակներ, ուստի պէտք է կոտորեն անխնայ, ով որ ալ ըլլանք:

Դէմքերու խառնիճաղանճ մը կը ներկայացնէին այս զօրքերը: Ռուսական չէկ եւ կապուտաչեայ զօրքերու քով կը կանգնէին թաթար զօրքեր: Կարգ կանոն կը բացակայէր: Կարգապահութեան խօսքն

անգամ չէր կրնար ըլլալ։ Զինուորութիւնը ամբոխի վիճակին հասած էր։ Յայտնի չէր ոչ սպան եւ ոչ հասարակ զինուորը։ Եւ զարմանալին այն էր որ այս ամբոխ զինուորութիւնն էր յաղթանակէ յաղթանակ արշաւողը։ Դժուար էր հասկնալ այս երեւոյթին գաղտնիքը։

Կուբերէն վար առին մեզ ու տարին բանտ, որ ռուսական ձիերու մեծ ախոռ մըն էր, մաքրուած։ Ախոռին մէջ գետնէն կանգուն մը բարձր տախտակներ զամած էին եւ այս տախտակները բանտարկեալներուն կը ծառայէին իբրեւ նստարան, ճաշասեղան եւ մահճակալ։ Անկողին չկար։ Մենէ առաջ, հոս բերուած էին քանի մը տասնեակ քողակ, ամբաստանուած իբրեւ լրտեսներ։ Այս ամբաստանեալները 27-28 տարեկան հազիւ կային եւ նստած կը խօսակցէին, իբրեւ թէ բան մը պատահած չըլլար եւ իրենք ամբաստանութենէ ազատ մարդիկ եղած ըլլային։ Անոնց երեսին վրայ չկար այն երեւոյթը որ կ'ունենան մարդիկ, որոնք կը գիտակցին թէ քանի մը ժամ ետք հրաժեշտ պիտի տան կեանքին եւ պիտի մեռնին գնդակներու ներքեւ։

Անտարբերութիւնը դէպի մահը ակներեւ էր այս քողակներուն վրայ։ Անոնք կը հեգնէին մահը, կը ծիծաղէին կեանքի վրայ եւ կ'արհամարհէին նոր իրաւակարգի վարդապետութեան հետեւորդները։

Մեզի վիճակուեցաւ այդ օրը մնալ այս ախոռաբնակարանի մէջ եւ գիշերել տախտակամածին վրայ։

Ի՞նչ պիտի բերէր մեզի յաջորդ առտուան լոյսը։

Գիշերը մէկ քանիին հարցուցի·

— Երկար ատենէ ի վեր հոս էք· ի՞նչ է ձեր մեղքը։

— Այստեղ երկար չեն պահեր․ ամենաերկար պայմանը 24 ժամ է․ կա՛մ կ'ազատին եւ կամ գնդակահար կ'ընեն։

— Ինչո՞ւ այդպէս է։

— Պատճառը կուինները յարափոփոխ վիճակն է։ Այսօր հոս են ասոնք, վաղը կուգան «սպիտակ»-ները, Տէնիքինի մարդիկը։ Քանի մը օր առաջ կարմիրներէն շատերը բանտարկուած էին։ Ա՛հ, որքան կը ցանկայի որ այս գիշեր խսկ յարձակում գործուէր այս աեղին վրայ, գրաւուէր, եւ մենք ազատ կ'արձակուէինք առանց քննութեան։

Ցորեկը արդէն տարած էին այն երկու երիտասարդները, բայց չէինք գիտեր թէ ի՛նչ եղած էր անոնց ճակատագիրը։

Գիշեր էր։ Կերպով մը անցուցինք պահերը։ Կըտոր մը սեւ հաց տուին մեզի, եւ թէյ, կտոր մը շաքարով։ Ժամը տասնեւմէկի առեններ կանչեցին մեզ զինուորական կեդրոնատեղին (շտապ), ուր հարցուցին մեր անունները, ազգութիւնը եւ հպատակութիւնը։ Ապա նոր բանտ տարին մեզ։

Այս անգամ հազիւ կէս ժամ անցած էր, մեր բանտին դուռը բացին եւ յայտարարեցին․

«Հայե՛ր, դուք ազատ էք եւ կրնաք ձեր ճանապարհը շարունակել»։

Անակնկալ այս լուրը մեծ ուրախութիւն պատճառեց մեզի եւ մենք հրաշք համարեցինք զայն։ Կարմիրներու դազանութեանց մասին շատ բաներ լսած էինք։ Կ'ըսէին թէ անոնք խնայել չեն գիտեր, խղճմտանք չունին․ ո՛վ որ անցնի իրենց ձեռքը, մեղաւոր թէ անմեղ, կը պատժեն։

Դուրս ելանք բանտէն։ Ես գացի զինուորական կեդրոնը եւ ուղղակի ներկայացայ կոմիսարին, որ

արտօնագիրները կը պատրաստէր մեզի համար։ Ըսի իրեն թէ երէկ մեզ բանտարկող զինուորները մենէ խլած են լաւ հեռադիտակ մը։ Եւ եթէ իրեն լուր տրուած է այդ մասին, պիտի խնդրէի որ ինծի վերադարձնէր զայն, եւ առնելով խլող զինուորներէն։

— Գիտեմ հեռադիտակի խնդիրը — ըսաւ կոմիսարը,— սակայն անիկա զինուորական հեռադիտակ է եւ մենք շատ կարեւոր պէտք ունինք այդ կարգի գործիքներու, մանաւանդ ներկայ պատերազմական գործողութեանց ընթացքին։

Եւ աւելցուց․

— Մեր երկիրը քայքայուած է․ արտադրութիւն չկայ․ հեռադիտակի նման առարկաներ շատ թանկ են, ուստի ներեցէք որ պիտի չկրնանք զայն վերադարձնել ձեզի։

Կոմիսարին վերաբերումը այնչափ քաղաքավար էր, որ այլեւս խօսք չըսի․ ընդհակառակը շնորհակալութիւն յայտնեցի արտօնագիրներուն համար եւ հեռացայ։

Հիմա նորէն ազատ էինք, սակայն մեղք եղաւ որ զրկուեցանք մեր նամակներէն եւ ատրճանակներէն։ Եթէ կանխաւ գիտցած ըլլայինք թէ կարմիրներու վերաբերումը այսպէս մեղմ ու քաղաքավար պիտի ըլլար, բնականաբար տարբեր կերպով կը վարուէինք եւ կը պահէինք նամակներն ու ատրճանակները։ Եղածը եղած էր եւ մտածումներն ու ափսոսումները այլեւս չէին կրնար մեզի վերադարձընել նետուած կամ փճացուած առարկաներ։

Ուստի դարձեալ կառք նստեցանք եւ շարունակեցինք մեր ճամբան։ Ամէնքս լաւ տրամադրութեան ներքեւ կը գտնուէինք իրերու այս ելքին պատճառաւ։

Կառապանները, որոնք այս շրջանը թիզ առ թիզ կը ճանչնային, այս անգամ բոլորովին տարբեր ճամբէ մը առաջացան։ Իրիկունը ուշ ատեն 'էր, երբ հասանք ռուսական գիւղ մը, որ Սուրբին կը կոչ-ուէր։ «Գիւղն» ունէր երեք եկեղեցի եւ տասնեւութ հազար բնակչութիւն. Թշուառ վիճակի մը մատնը-ւած 'էր։ Կը պատմէին թէ գիւղին տղամարդիկը գա-ցած միացած էին Տենիքինի բանակին։ Իսկ կար-միրները գիւղը պատժելու համար, բնակիչներու ձեռքէն խլած էին բոլոր անասունները։ Իրաւ ալ գիւղին մէջ մէկ հատիկ կենդանի մնացած չէր։ Իսկ թշուառութի՜ւնը։ Բոլոր կիները հազիւ քուրջի կը-տորներով կը ծածկէին իրենց մարմինները։

Տարակոյս չկար որ ցարերու օրով գիւղը շատ լաւ ու բարգաւաճ վիճակ ունէր։ Վկայ էին իրենց հրաշակերտ եկեղեցիները։

Ռուսական գիւղերը մէկ մէկ քաղաքներ են, բառին բովանդակ նշանակութեամբ քաղաք։ Տասն եւ ութը հազար բնակչութիւն ունեցող «գիւղեր» սովորական են Ռուսաստանի մէջ։ Ասոնց մօտ դրէք հայ գիւղերը, որոնցմէ ոմանք, 35 տնուոր ըլլալով հանդերձ մինչեւ 4–5 եկեղեցի ունին։ Ես հանդիպած եմ այսպիսի հայ գիւղերու։

Գիշերը կերպով մը պատսպարուեցանք այս գիւ-ղը։ Հազիւ կրցանք հաց գտնել։ Բաւական խանութ-ներ եւ հաց-թուխներ կային հոս, սակայն ապրանք չկար եւ առեւտուրն ալ դադրած էր. եղածը արժէք չունէր։ Երկու հաց-թուխ գիւղի կոմիսարէն ալիւր կը ստանային եւ հաշուով կը բաժնէին հացը։

Առտուն նորէն ճամբայ ինկանք դէպի Սուրբ Խաչ։ Նոյն օրը պէտք 'էինք հոն հասնիլ։ Մեր առջեւ տա-կաւին ունէինք եօթանասունեւհինգ մղոն ճամբայ։

Ձիերը բաւական հանգստացած էին եւ մտրակի հարուածներուն ներքեւ արագօրէն կը շարժէին առաջ։

Դարձեալ նոյն տափաստանները։ Ամբողջ երկիրը ծածկուած էր մշակութեամբ եւ ցոյց կուտար ժողովուրդին աշխատասիրութիւնը։ Այստեղ հանդերձ պէտք է նկատել որ հողերը կը պատկանէին կալուածատէրերու, որոնք, պատերազմէն առաջ կարեւոր բաժին մը կը ստանային արդաւանդ հողերէն։

Որքան որ մշակութեան հետքերը ակներեւ էին ամբողջ տարածութեան վրայ, քաղաքացիական պատերազմը դրած էր իր կնիքը։ Երէկուան մշակեալ հողերը այսօր կը սպառնէին ակօսող ձեռքերու։

Եւ ամբողջ ճամբու ընթացքին կը կրկնուէին նախկին տեսարանները․ սատկած ձիեր, անասուններ, երբեմն մարդկային դիակներ, կմախքներ եւ ասոնց հետեւանքով ընդհանուր գարշահոտութիւն մը, որ բռնած էր չորս դին։

Մեր հանդիպած գիւղերը տարբեր չէին նախորդներէն։ Նոյն պատմութիւնը։ Այրերը կը բացակայէին եւ կը մասնակցէին քաղաքացիական կռիւներուն։ Մէկ եղբայրը կարմիր բանակին մէջ, միւսը՝ սպիտակ։ Եւ անսովոր չէր, երբ մէկ եղբայրը սպաննած ըլլար իր հարազատ եղբայրը։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Սուրբ Խաչի կը մօտենանք.— Վլատիմիր գիւղին մէջ Սեդրաք Վարժապետ.— Հալածականի հոգեբանութիւն.— Կարնեցի ընտանիք եւ Կարնեցիական հիւրընկալութիւն.— Մուրատի մահուան լուրը արտասուք կը խլէ.— Կը մեկնինք Սուրբ Խաչ.— Խոստում.— Կարսի Բիրվալի գիւղացի Սմբատի տունը եւ հայ գաղթականներ.— Հայրենիքի կարօտ եւ պարտականութեան հարց.— Քաղաքավար քոմիսար.— Ճամբաներ դէպի Հայաստան:

Վերջապէս երեկոյ եղաւ, երբ մօտեցանք Սուրբ Խաչի: Հինգ մղոն հեռու Վլատիմիր գիւղի փողոցէն կ՚անցնէին մեր կառքերը: Յանկարծ տեսանք կարնեցի Սեդրաք Վարժապետը, որ նոյնպէս նշմարելով մեզ, իսկոյն կանգնեցնել տուի մեր կառքերը:

Խե՛ղճ վարժապետ. Կարինը ձգած եւ հեռաւոր Ռուսիոյ խորերը եկած քաշուած էր: Երբ հարցուցի իրեն թէ ի՛նչ կ՚ընէ, պատասխանեց.

— Գործ ունիմ. աներձագերուս հետ հացագործութիւն կ՚ընեմ:

— Գո՞հ ես այսօրուան վիճակէդ:

— Կրնա՞մ գոհ չըլլալ. ճար ունի՞նք դժգոհ մընալու:

Այլեւս ի՛նչ երկար խօսէինք Սեդրաք Վարժապետին հետ, երբ ան կը պարզէր ամբողջ հալածա-

կան հայութեան հոգեբանութիւնը եւ մասամբ ալ բախտին համակերպումը։

Ուղղակի գացինք իրենց բնակարանը, որ իրենց փուռն էր միանգամայն։ Բաւական լաւ գործ ունէին այս կարնեցիները։ Եւ այս հալածական հայերը եկած յաջողութիւն գտած էին Ռուսաստանի մէջ։

Ես կը կարծէի թէ անոնք իրենց յոյսը կտրած կ՚ըլլան մայր երկրէն եւ փարած կ՚ըլլան իրենց այժմու բնակավայրին, քանի որ հոս ոչ Թուրքի հալածանք եւ ոչ քիւրտի աւազակութիւն կար։ Կայարանի բոլոր մուժիկները կը սիրէին զիրենք, եւ ասոր ապացոյցը այն էր որ ռուս հացագործին առեւտուրը վտանգի ենթարկած էին իրենց մրցումով։

Սեդրաք Վարժապետի ընկերները իմ վաղեմի ծանօթներս էին։ Բոլորը իրենց գործին մէջ վարպետներ էին։

Կ՚ըսուի թէ առանց ցաւի եւ տարտի հայ չկայ այս աշխարհին մէջ։ Ահա սա կարնեցիները օրինակ։ Անոնց տունը կար ամէն բան։ Գաղթականութեան հետքեր չունէին։ Իրենց տարազը յարեւնման էր բընիկ ժողովուրդին, սա տարբերութեամբ միայն, որ անոնց տունը մտնելէ ետք, կը զգայիր թէ Կարնոյ նահապետական ընտանիքի մը մօտ կը գտնուիս։ Իրենց սեղանը՝ բաց, սիրտը՝ բաց, իսկ Աստուած՝ բոլոր բարիքները պարգեւած էր։

Մենք, ընկերներով միասին, 11 հոգի էինք։ Երկու ալ կառապաններ։ Ընդամէնս 13 հոգի։ Այս պատուական կարնեցիները հիւրընկալեցին մեզ ամէնքս եւ մենք վայելեցինք անոնց տան ու սեղանին բոլոր բարիքները։

Անոնք ծանօթ էին մեր անզուգական հերոսին— Մուրատին—, որուն մահուան պարագաներուն ըն-

կարագրութիւնս յորդառատ արցունքներ խլեց բոլորէն եւ ամբողջ տունը սգաւորուեցաւ։ Կը հեկեկային ու կ'արտասուէին բոլորը։ Եւ ո՞ր հայը չէր ողբար Մուրատի կորուստը, եթէ իմացած ըլլար անոր հերոսական մահը։

Սակայն շատ հայեր կային, որոնք իմացած չէին անոր մահը եւ կը կարծէին թէ ան կը կռուի տակաւին։

* * *

Մեր նպատակը այս գիւղը մնալ չէր։ Մենք պիտի երթայինք Սուրբ Խաչ։ Ճաշէն ետք ուզեցինք ոտքի կանգնիլ ու մեկնիլ։ Ամբողջ տունը ոտքի կանգնեցաւ եւ ընդդիմացաւ մեր մեկնումին։ Սակայն կարելի չէր հոս մնալ, որովհետեւ նորեկները պէտք 'էին անպայման ներկայանալ Սուրբ Խաչի կոմիսարին եւ անկէ թոյլտուութիւն առնելէ ետք միայն մնալ այս շրջանին մէջ։

Անշուշտ մենք կրնայինք ընդհատել մեր ճանապարհը եւ յաջորդ առտուն երթալ Սուրբ Խաչ, սակայն կառապանները կ'արտօրային։

Խօսեցայ իրենց որ յաջորդ առտու իրենց կառքը ղրկէին եւ ես կրնայի քանի մը ընկերներով վերադառնալ երկու օր մնալու։ Այս խոստումը տալէս ետք, մեկնեցանք եւ ուշ ատեն հասնելով Սուրբ Խաչ քաղաքը, գացինք իջեւանեցանք Կարսի շրջանի Բիրվալի գիւղացի Սմբատի տունը։

Սուրբ Խաչի մէջ հարիւրաւոր գաղթականներ կային եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրն իրեն համար սեփական գործ ստեղծած էր։ Թէպէտ գործերը լաւ էին եւ դրամ վաստկելու հնարաւորութիւն կար, սակայն ոչ ոք գոհ էր իր վիճակէն։ Ամէնքը կը ջանային վերադառնալ իրենց ծննդավայրերը։

Արդարեւ ամէնքը կ'ըսէին․

— Գիտենք որ մեր երկիրը աղքատ է եւ թալանուած : Գիտենք որ մեր հողերը Թուրքերու կրունկներուն տակ կը գտնուին : Գիտենք որ մեր չէն երդերը փոշիի վերածուած են : Եւ սակայն մեր տան մէջ աւելի ազատ կը զգանք մենք մեզ, քան այս օտար ու բարգաւաճ երկինքին տակ : Հոս առատ է դրամը, բայց օտար է հողը :

Ամէն մարդ ոգեւորուած էր Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեամբ եւ րոպէ առաջ կ'ուզէր տեսնել զայն : Տարօրինակ փոփոխութիւն կը նշմարուէր հայ ժողովուրդի մէջ : Երէկ ան չէր կըռուեր իր հարազատ հայրենիքը պաշտպանելու եւ զայն լքած կը հեռանար, իսկ այսօր կը հիւծէր ու կը մաշէր անոր սիրոյն :

Հարկաւ, ինծի համար բոլորովին պարզ չէր ժողովրդական կարօտի այս ուժգնութիւնը եւ անկեղծութիւնը : Ամիսներն ու տարիները կրնան փոխել ժողովուրդի մը արմատացած հոգեբանութիւնը : Այսքան նեղութիւններ քաշելէ, հազարաւոր մղոն ճամբայ կտրելով հեռանալէ, եւ ստոյգ մահուընէ ազատելէ ետք, կը կարծէ՞ք թէ հայ ժողովուրդին խելքը գլուխն եկած կ'ըլլայ :

Վաղը, երբ այս ժողովուրդը Երկիր կը վերադառնայ, եւ երբ թշնամին անգամ մը եւս կը յարձակի հայրենիքին վրայ, արդեօք այս ժողովուրդը կը պատասխանէ՞ զօրակոչին եւ կ'երթայ կը կռուի՞ թշնամիին դէմ հայրենի սահմանները պաշտպանելու համար :

Այս համոզումներով, երկար խօսեցայ Կարսեցիներու հետ :

— Դո՛ւք, որ հայրենիք ու հող կ'ըսէք այսօր,

դո՛ւք, որ կ՚ուզէք երկիր վերադառնալ, մեր ազատ աշխարհը, արդեօք կը կատարէ՞ք հոն ձեր քաղաքացիական պարտականութիւնները:

Սմբատ, որ բաւական տարիքն առած մարդ էր եւ անուն ունէր Բերվալի գիւղին մէջ իբրեւ հարուստ ու ազդեցիկ, պատասխանելով ըսաւ.

— Ճի՛շդ է, որ մենք շատ վա՛տ գտնուեցանք եւ չկրցանք կատարել մեր պարտականութիւնը այն ատեն, երբ թշնամին կը ծեծէր մեր դռները: Մենք շահու ետեւէ կը վազէինք այն ժամանակ, երբ Հայաստան զօրակոչ յայտարարած էր, երբ Երզնկայէն անդին Մուրատ եւ Բաբերդէն հեռագիրներ օգնական ուժեր կը խնդրէին: Մենք անտարբեր գտնուեցանք եւ ուսերնիս թօթուեցինք եւ ահա կը կրենք հետեւանքները իբրեւ թափառական եւ վտարեալ: Բոլոր դժբախտութեանց պատճառը մենք ենք: Մեր ընթացքը պատժուեցաւ դէպքերու ընթացքով: Կորսնցուցինք մեր ընտանիքներու մեծամասնութիւնը, այլեւս թողունք այն հարստութիւնը զոր ետեւ թողուցինք:

— Սմբատ տաք գլխու մը խօսքեր կ՚ըսէր, բայց ես տակաւին կը կասկածէի եւ կ՚ըսէի.

— Վաղը եթէ վերադառնաք ձեր երկիրը եւ տէր ըլլաք ձեր հարստութեան, նորէն կը մոռնաք ձեր պարտականութիւնները հանդէպ հայրենիքի:

Այս վիճաբանութիւնը երկար կը տեւէր, եթէ մենք յոգնած չըլլայինք: Խնդրեցի որ մեզ առանձին թողուն հանգստանալու:

Բոլորը հեռացան եւ մենք մինակ մնալով գացինք բռնեցինք մեր տեղերը, կաղղուրուելու ճամբաներու խոնջէնքէն:

Հետեւեալ օրը, նախաճաշէն ետք, գացինք

ներկայացանք տեղական կոմիսարին, որ աչքէ անցուց մեր թուղթերը եւ հարցուց թէ կ'ուզե՞նք մընալ հոս, թէ մեկնիլ:

Ըսինք թէ կ'ուզենք քանի մը օր հանգստանալ եւ յետոյ մեկնիլ Հանքային Ջուրերը: Խնդրեցինք թոյլ տալ մնալու Վլատիմիր Ստանցիան, մեր բարեկամներու մօտ:

Բնաւ առարկութիւն չըրաւ եւ թոյլտուութիւն շնորհեց մնալու ուր որ կ'ուզէինք: Ըսաւ թէ բռնութիւն չկայ եւ ազատ ենք երկրին ոեւէ կողմը ճամբորդելու:

Այս խօսքերը զարմանքի կը մատնէին մեզ, որովհետեւ յամառօրէն կը խօսէին թէ կարմիրները շատ կոշտ վերաբերում ցոյց կուտան: Կը հասկնայինք թէ գրոյցներուն մէջ չափազանցութիւններ շատ կային:

Երբ կռիւ կայ, կարմիրներն անխնայ են ու կատաղի՝ հանդէպ իրենց հակառակորդներուն, բայց երբ կռիւը վերջ կը գտնէ, անոնք շատ քաղաքավար են: Գոնէ այսպէս էին այն քանի մը կոմիսարները, որոնց հետ գործ ունեցանք մենք այս ճամբորդութեան ընթացքին: Պէտք է աւելցնել, սակայն, որ բարձր պաշտօնեաներու ընթացքը որքան քաղաքավար է, ստորին պաշտօնեաներու վերաբերումը ծայր աստիճան վայրագ է ու տգէտ:

Մեր թուղթերը ցոյց տալէ ետք դուրս ելանք: Սեդրաք Վարժապետին ղրկած կառքն արդէն եկած էր: Ամէնքս այս տեղէն պիտի չմեկնէինք այսօր: Ստեփանը քանի մը տղաներու մօտ պիտի մնար, որպէսզի զանազան տեղեր նամակ գրէր: Ստեփանին նպատակն էր Կիսլաւոտսկիէն կամ ուրիշ քաղաքներէ ստոյգ լուրեր ստանալ կացութեան մասին,

եւ, եթէ կարելի էր, մէկը բերել տալ, բերնէ բերան լսելու այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք յարմար չէին նամակով իմանալու։

Մենք յանձն առած էինք այս բոլոր նեղութիւնները, որպէսզի կարենայինք վերադառնալ Հայաստան։ Մեր ցանկութիւնն էր ամենէն կարճ եւ միեւնոյն ատեն անվտանգ ճամբան ընտրել։

Արմաւիրի գիծը անկարելի էր, որովհետեւ կատաղի կռիւներ տեղի կ'ունենային այն կողմերը։ Մեզի կը մնար հետեւիլ Ստաւրոպոլ գծին եւ հասնիլ Ռոստով։ Ստաւրոպոլը կը գտնուէր Տենիքինեաններու ձեռքը եւ գոնէ այն կողմը զինուորական գործողութիւններ չկային այդ պահուն։

Ուրիշ ճանապարհ մըն էր Հանքային Ջուրերուն գիծը։ Այդ Ջուրերէն ութը մղոն անդին կը բանակէր Զօրավար Շկուռան։ Եթէ յաջողէինք անոր կողմն անցնիլ, անկէ կրնայինք քանի մը օրէն հասնիլ Մայկոպ եւ ա՛լ ապահով կը լինէինք։ Սեւ Ծովէն կրնայինք Պաթում երթալ եւ անկէ ալ Հայաստան։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Վլատիմիր գիւղը վերադարձս.— Լաւ ու հանգիստ օրեր.— Սեդրաք վարժապետ հանելի պատմուածքներ կ'ընէ Քեռիի կեանքէն.— Օրհնեալ մըտրակ.— «Վրէժ»ի պիտակը եւ Քեռի.— «Հաւասպաններ».— Քեռին՝ ի Սասուն եւ Քեռին՝ ի Սիսիան.— Քեռին Պարսկաստանի մէջ.— Ստեփան եւ Ամիրեան կը վերադառնան հաշիւ տալու.— Հակասական լուրեր Հանքային Ջուրերու շրջանէն.— Խոտորջուրցի Քերոբ կուգայ Կիսլաւոտսկիէն եւ տեղեկութիւններ կը բերէ.— Բոլշեւիկները հանդէպ «Դաշնակ»ներուն.— Մեծաքանակ սպանդ բարձրաստիճան ռուս զինուորականներու.— Զօր. Ռուսկի եւ Զօր. Ռատքօ Տիմիթրիէվ:

Այսպէս Ստեփանը հոն մնաց Ամիրեանի հետ, իսկ մենք վերադարձանք Վլատիմիր:

Հոս շատ լաւ կ'անցնէին օրերս: Բանի մը նեղութիւն չէի կրեր: Պատմութիւններով կը սահէին մեր պահերը:

Վարժապետը կամաւորական շարժման շրջանին անմահ Քեռիի գունդին մօտ ընդհանուր մատակարարի պաշտօն վարած էր եւ շատ հետաքրքրական պատմութիւններ կ'ընէր Քեռիի կեանքի մասին:

Քեռին ուշադրաւ զաւակն էր Բարձր Հայքի: Բարձր զինուորական կրթութիւն ստացած չէր, սակայն բնական ձիրքերով օժտուած ըլլալով, տաղանդաւոր հրամանատար մը եղած էր:

Ք Ե Ռ Ի

Ան կը սիրէր ծեծել եւ կը հայհոյէր։ Անոր հրամանատարութեան ներքեւ գործող չատ քիչեր կան որ զերծ մնացած ըլլան մտրակի հարուածներէն։ Ես ինքս ականատես եղած եմ այդ մտրակի օրհնեալ դասերուն։ Օրհնեալ կ՚ըսեմ, որովհետեւ միայն անով կարելի էր զսպել մեր կռուող ու յանդուգն կամաւորները։

Պէտք է խոստովանիլ թէ մեր կռուողներէն չատ քիչերը միայն թալանով չէին պարապեր, միւսները ալան-թալանով կը զբաղէին։ Ասկէ զատ այնպիսի գործերու կը մխրճուէին, որ բնաւ պատիւ չէր բերեր կամաւորին։ Ինչ որ ընէին այս կամաւորները, անունը վրէժ կը դնէին եւ այդ պիտակին ներքեւ ալ իրենք իրենց թոյլ կուտային ընել չատ բաներ։

Քեռին կատաղի հակառակորդ մըն էր այսօրինակ արարքներու. ուստի կը պատժէր չատերը։ Զարմանալին այն էր, որ քանի չատ կը ծեծէր ու կը մտրակէր զանոնք, ա՛յնքան աւելի կը սիրէին ու հայրական յարգանքի առարկայ կը դարձնէին զինքը։

Կամաւորները, օր մը, երբ յաղթականօրէն կը վերադառնային Բարտուղէն, քանի մը զինուորներ իրենց պարկերուն մէջ հաւեր պահած էին։ Քեռին նչմարելով պարկերու բերաններէն երեւցած հաւի փետուրները, կը հրամայէ դուրս հանել հաւերը եւ անոնց փետուրներով զարդարել իրենց գլուխները։

Հրամանը իսկոյն կը կատարուի։

— Այս ի՞նչ տեսարան է, Քեռի՛. կը հարցնեն։

— Մեր տղաքը հաւասպաններ են եւ ո՛չ թէ թչնամի սպաննողներ։ Ահա ապացոյցը. փետուրնե՛ր անոնց գլխուն վրայ։

Սեդրաք Վարժապետ կը պատմէր թէ երբ Քեռին հրաման կը ստանար կռուի մասին, իսկոյն մօտը կը կանչէր վաշտապետները եւ կը սկսէր խորհրդակցիլ անոնց հետ: Սակայն վաշտապետներն ի՛նչ ալ խօսէին կամ որոշէին, Քեռին արդէն վաղուց որոշած կ՚ըլլար իր ծրագիրը եւ ըստ այնմ ալ կ՚ընթանար, առանց շեղումի: Այնու հանդերձ ան կարեւորութիւն կուտար իր վաշտապետներուն եւ կը խորհրդակցէր անոնց հետ:

Իր այս բնաւորութեան համար Քեռին սիրելի եղած էր վաշտապետներուն: Անոր քաջութեան մասին առասպելներ կը պատմէր Սեդրաք Վարժապետ:

Ես լաւ կը ճանչնայի Քեռին դեռ Սասունէն, Բասենէն եւ ուրիշ շատ վայրերէ:

Տեղն է յիշելու ժողովրդական սա խօսքը· «տո՛ւր զօրութիւն եւ փորձէ հաւատքը» :

Սասունի մէջ Քեռին կաշկանդուած էր: Հոն ազատ ասպարէզ չունէր գործելու: Մենք ամէնքս հեգնանքով կը նայէինք անոր վրայ: Մեր հասարակ զինուորներն անգամ կը ծաղրէին զինքը:

Երբ ժամանակները սլացան անցան, երբ եկան Կովկասի Թուրք-հայկական կռիւները, Քեռին նշանակուեցաւ Սիսիանի հրամանատար: Ասկէ Քեռին ցոյց տուաւ իր տաղանդը, ջարդուփշուր ըրաւ թաթար թշնամին եւ աւերակներու վերածեց անոնց գիւղերը:

Աւելի ետք, ան յայտնաբերեց իր զինուորական ընդունակութիւնները Պարսկաստանի մէջ անմահ Եփրեմի մահէն ետք:

Հաւատք ունիմ թէ ապագայ պարսիկ պատմա-

գիրը Պարսկաստանի պատմութեան էջերուն մէջ արժանաւոր յիշատակումներ պիտի ընէ անոր գործունէութեան նկատմամբ։

Քեռիին գործերը արդէն ծանօթ ըլլալով հայ ժողովուրդին, իմ նիւթէս դուրս է աւելի երկարօրէն անդրադառնալ անոնց։

Կը վերադառնամ ճանապարհորդութեանս։

* * *

Վլատիմիր գիւղին մէջ ալ սկսեր էի ձանձրանալ անգործութենէ։ Անհամբեր կը սպասէի որ Ստեփանն ու Ամիրեանը վերադառնան Սուրբ Խաչէն եւ հաշիւ տան իրենց կատարած գործերուն մասին։

Իրաւ ալ, քանի մը օր ետք եկան անոնք։ Պատմեցին թէ Բեղիկորսկ, Կիսլաւոստոկ, Արմաւիր եւ Եկատերինոտար նամակներ գրած ու տեղեկութիւններ խնդրած են։

Ստացուած լուրերուն համաձայն, Հանքային Ջուրերու շրջանին մէջ բաւական թիւով ձերբակալութիւններ եղած են Դաշնակցականներէն, որովհետեւ խելագար հայ բոլշեւիկ մը լուր տարածեր է թէ Ստեփաննոս Շահումեան սպաննուեր է Դաշնակներէն։ Բանտարկեր են Տ. Մուրատեան, Վ. Փափազեան եւ ուրիշ շատեր։ Արդիւնքը անյայտ է։

Այս եւ ասոնց նման տեղեկութիւններ կը հակասէին իրարու։

Բնականաբար անորոշութեան եւ մշուշի այս մթնոլորտին մէջ չէինք կրնար որոշել մեր հետեւելիք ճանապարհը, մանաւանդ յամառօրէն շրջան ընող զրոյցներ կային թէ նոր ու վճռական ընդհարումներ տեղի պիտի ունենային շուտով։

Այս պայմաններուն ներքեւ մնացինք տասնեւութն օր։ Երեք-չորս օրն անգամ մը մարդ կը ղրկէ-

ինք Սուրբ Խաչ բերելու նամակներ, որոնց կը սպասէինք։

Վերջին օրը, Կիսլաւոտսկիէն եկաւ Քերոբ անունով Խոտորջուրցի երիտասարդ մը, համաձայն մեր գրած նամակին։ Բոլորս ուրախացանք։ Այս երիտասարդը 7-8 ամիս առաջ Թիֆլիս թողած էինք։ Այն ատենէն մինչեւ հիմա փոփոխութիւններ կատարուած էին։ Այս երիտասարդը Մուրատն ալ ճամբու դրած էր եւ հիմա չէր տեսներ զայն ինծի հետ։ Տօքթ. Արշակը եւ Վահագնը միասին մեկներ էին Պաղտատ եւ Պաքուպա. Երուանդը անորոշ ուղղութեամբ գացած էր Ցարիծինէն։ Ուրեմն Խոտորջուրցին իր ծանօթներէն կը տեսնէր Գրիգորը, Ստեփանը եւ զիս։

Մուրատի մահուան լուրը տարածուած էր արդէն եւ Հանքային Ջուրերուն մէջ հայերը ուզած էին սգահանդէս կատարել, սակայն բոլշեւիկներու վերագրաւումով ջուրն ինկած էր այս ցանկութիւնը։ Նախ բոլշեւիկները շատ լաւ վերաբերում ցոյց տուած էին հանդէպ Դաշնակցականներուն, նոյնիսկ թոյլատրած էին որ գաղթականական մարմին մը կազմուի եւ եկող գացող գաղթականներուն սնունդ մատակարարուի, սակայն բոլշեւիկ կոչուած հայ արարածները, ըստ սովորութեան, հանդիսատ մընացած չեն եւ այլազան ձեւերով սկսեր են պղտորել մտքերը։ Եւ ասոր արդիւնքը՝ ձերբակալութիւններ։

Ձերբակալուածները ատեն մը բանտի դառնութիւնները ճաշակելէ ետք, օր մը բարեբախտութիւնը կ'ունենան խմանալու Զօր. Շկուրայի ուժերուն ժամանումը։ Ցարձակելով քաղաքին վրայ, ասոնք կը քշեն բոլշեւիկները եւ կը յաջողին քանի մը օր ի-

րենց ձեռքը պահել քաղաքը։ Այս միջոցին ազատ կը ձգուին բանտարկեալները, որոնք իրենց գլխուն ճարը կը նային եւ կը հեռանան։ Այնուհետեւ կարմիրները նորէն կը խուժեն եւ կը վերագրաւեն իրենց կորուսած վայրերը, ուր եւ կը մնային այժմ։

Քերոբ կը պատմէր թէ բոլշեւիկները մէկ գիշերուան մէջ սպաննած էին 105 բարձրաստիճան մարդիկ։ Այս մեծաքանակ սպանդը կատարուած էր Մաշուկ լերան ստորոտը եւ զոհերէն մին եղած էր Զօր. Ռուսկին, համաշխարհային պատերազմի ամենէն նշանաւոր զինուորական պետերէն մին, որ հրամայած էր Ռուսիոյ հինգ հարիւր հազարնոց մեծ բանակներու խումբի մը։

Բոլշեւիկները սպաննած էին նաեւ Զօր. Ռատքօ Տիմիթրիէվը։ Խելագարութիւնն ալ թէեւ չափ ու սահման ունի, սակայն այս գծէն հեռու կը գտնըւէին բոլշեւիկները, որովհետեւ մահապատժի արժանի համարած էին այս պուլկար զօրավարը, Ռատքօ Տիմիթրիէվը, որուն միակ յանցանքն այն եղած էր, որ բոլշեւիկներու հայրենիքի պաշտպանութեան եւ յաղթութեան համար տրամադրած էր իր կեանքը, տաղանդը եւ ծառայութիւնները։

Երբ դահիճները ուզած են սպաննել Զօր. Ռատքօ Տիմիթրիէվը, ան դառնալով ըսած է.

— Եթէ Ռուսաստանի մեծ յեղափոխութիւնը իմ արիւնին ծարաւ է, սպաննեցէ՛ք. երբեք չեմ ցաւիր։

Եւ դահիճը, առանց ուշ դարձնելու, մահառիթ սուրով կը բաժնէ Տիմիթրիէվի գլուխն իրանէն եւ վերջ կը դնէ մեծ ռազմիկ զօրավարի կեանքին։

ԳԼՈՒԽ Լ.

Հանքային Ջուրերու հայ բոլշեւիկները.– Գուրգէն Հայկունի.— Աթարպէկով.— Տրապիզոնցի Երամեան.— Պուլկարացի Թագւոր եւ Լենինի անունով քանակի մը կազմութիւնը.— Նոր հրահանգ եւ կարգադրութիւն Ստեփանի եւ Ամիրեանի՝ մեկնելու Հանքային Ջուրերը.— Քսանեւմէկ օրուան սպասում.— Քերոբ ձիթենիի ճիւղով կուգայ.— Զիս «հրամանատար» կը նշանակեն բոլշեւիկները.— Կը մեկնիմ Վլատիմիրէն:

Այս տխուր պատմութիւնները լսելէ ետք, ուզեցի հարցնել թէ ոեւէ բան լսա՞ծ են Մուրատի մահէն ետք իմ ճամբորդութեան մասին:

Քերոբի ըսածներէն կ'երեւէր թէ զրոյցներ միայն հասած էին իրենց ականջը:

Շատեր Հանքային Ջուրերու վրայով անցած գացած էին Հայաստան:

— Ուրեմն ո՞վ կը մնայ հոն:

— Հանքային Ջուրերուն մէջ կը գտնուին այժմ Վարդանն ու Մակեդոնը: Այս վերջինը կը պաշտօնավարէ բոլշեւիկներու գրասենեակին մէջ:

— Ուրեմն ա՞ն ալ բոլշեւիկ դարձած է:

— Պէտք է գիտնալ, որ առանց այդ անունին մենք չենք կրնար ապրիլ, ինչպէս չկրցան ապրիլ 105 *ականաւոր մարդիկ եւ մահացուեցան:*

— Եւ որո՞նք են այն նշանաւոր բոլշեւիկ հայե-

րը, որոնք Հանքային Ջուրերուն մէջ կը գտնուին ներկայիս։

— Գուրգէն Հայկունի, Աթարպէկով արիւնկըզակը, Թադւոր Պուլկարահայ, Քիրէմիտճեան, Մելիք Յովսէփով, Տրապիզոնցի Երամեան, եւայլն։ Այս Երամեան շատ գէշ դեր կատարեց մեր ընկերներու ձերբակալութեան առթիւ եւ ուղղակի մատնութիւններ ըրաւ։ Հիմա գացած է Ստաւրոպոլ, իր պակաս թողուցած գործը լրացնելու։

— Գուրգէն Հայկունին իմ լաւ ծանօթս էր եւ զիս շատ կը սիրէր, բայց հիմա ո՞վ գիտէ։ Գիտէ՞ք, Քերո՛բ, ի՞նչ կը մտածէ Գուրգէն Հայկունին, եթէ յանկարծ Հանքային Ջուրերը տեսնէ զիս եւ արդեօք ի՛նչ վերաբերում ցոյց կուտայ։

— Ճշմարիտը խօսելու համար, պէտք է ըսեմ թէ Գուրգէն Հայկունին շատ օգտակար եղաւ մեզի։ Ան կ'աշխատէր ամէն միջոցներով վերջ տալու ձերբակալութիւններուն։ Կ'աշխատէր գաղթականական գործերը լաւ հիմերու վրայ դնել։ Գոնէ իր մասին մինչեւ այսօր վատ բան մը լսած չենք։

— Ես կը ճանչնամ նաեւ Թադւորն ու Քիրէմիտճեանը, որոնք Ղրիմի կողմէն Թիֆլիս եկած էին կամաւորներով։ Ասոնց խումբն էր որ կը սպաննար Սէյմին։ Ի՛նչ կ'ընէ Թադւորը եւ ի՛նչ պաշտօն ունի այժմ։

— Բանակ մը կը կազմէ Լենինի անունով եւ նըպատակ ունի յարձակելու Վրաստանի վրայ, որպէսզի այդ կերպով միանայ Հայաստանի։

Քերոբի միւս տեղեկութիւններէն կ'երեւէր որ Թադւորը մեծ երազ մը կը տեսնէր եւ փոխանակ իր շրջանը խաղաղեցնելու, կը մտածէր Վրաստանի եւ

Հայաստանի մասին։ Իր տրամադրութիւններուն ներքեւ եղած մարդոց թիւը հազիւ 2–300 կրնար ըլլալ եւ ասոնք ամէնքը հայեր չէին, այլ խառնուրդ մը բոլոր ազգերէ եւ անհատներէ, որոնք չէին հասկընար զիրար։

— Այդպէս ալ պէտք է ըլլայ, վրայ բերի· բոլշեւիկ ըսուածը իտէալիստ–գաղափարական կ՚ըլլայ, երբ չի հասկնար իր նմանի լեզուն։ Բոլշեւիկեան առաջնորդներն ալ պէտք չէ հասկնան մէկզմէկ։ Եւ այս պարագային է որ կատարեալ կ՚ըլլայ ամէն բան։ Բոլշեւիկ է ան, որ առտուն կանուխ ելլէ ետք, կը վճռէ ու կը գործէ համաձայն իր գիտցածին եւ կ՚արձակէ հրամաններ ազատութեան համար։ Եթէ ուրիշին հրամանը կատարէ, այն ատեն ի՛նչ տարբերութիւն հին րէժիմին եւ նոր րէժիմին միջեւ։ Չէ՞ որ անոնք կը կռուին ցարական բռնութեան դէմ։

Հիմա բաւական ճշգրիտ գաղափար կրցանք կազմել Քերոբի տեղեկութիւններէն։ Եզրակացուցինք թէ միայն այդ գծով կրնանք հասնիլ մեր ուզած վայրը։

Ուստի, դառնալով Ստեփանին ու Գրիգորին, ըսի·

— Քանի որ Քերոբի մօտ քանի մը արտօնագիրներ կան, ես խորհուրդ կուտամ, որ դուք միասին եւ անմիջապէս մեկնիք Հանքային Ջուրերը։ Հոն, տեղւոյն վրայ, կ՚ուսումնասիրէք պայմանները։ Նախ կ՚իմանաք թէ ի՛նչ կը խորհին ընել հոն բոլշեւիկները։ Երկրորդ կը հասկնաք թէ ի՛նչ վերաբերում ցոյց պիտի տան անոնք, եթէ յանկարծ հոն յայտնուիմ։ Երրորդ, ուէ՛ զօրախումբ կա՞յ Զօր· Շկուրայի

կողմէն։ Չորրորդ, հնարաւո՞ր է այն տեղէն անցնիլ դէպի Սեւ Ծովու ափերը։ Հինգերորդ, երբ Գուրգէն Հայկունին հարցնէ իմ մասին, ըսէք թէ կը բաղձար այս կողմը գալ, սակայն կը կասկածէր որ զինքը կը ձերբակալեն։ Եթէ տեսնէք որ լաւ վերաբերում ցոյց կուտայ եւ անկեղծ է, յայտնեցէք թէ ես պահուած եմ այստեղ եւ փափաք ունիմ իրեն հետ տեսնուելու եւ խորհրդակցելու կարեւոր գործերու նկատմամբ։ Եթէ համաձայնի, պահանջեցէք արտօնագիր մը։ Երբ ստանաք այս արտօնագիրը, ղըրկեցէք ինծի մէկու մը հետ եւ ես անմիջապէս ճամբայ կ'իյնամ դէպի Հանքային Ջուրերը։

Այս պատուէրներու հիման վրայ, Ստեփան եւ Ամիրեան մեկնումի պատրաստութիւններ տեսան հետեւեալ օրուան համար։

Գիշերը մնացինք Ստեփան Վարժապետի հետ միասին։ Առաւօտուն ասոնց կառքով Ստեփանն ու իր ընկերները մեկնեցան դէպի Սուրբ Խաչ, ուրկէ պիտի անցնէին Հանքային Ջուրերը։

* * *

Վարժապետին հետ մնացի ամբողջ քսանեւմէկ օր։ Ոեւէ լուր չկար մեկնող տղաներէն։ Գիշեր ցորեկ կը մտածէի թէ ի՛նչ կրնար պատահած ըլլալ, որ լուրերը կը յապաղէին։ Չէ՞ որ անոնք գիտէին անհամբեր լուրերու սպասելս։ Թէպէտ համեմուած պատմութիւններ կը պատմէր Սեդրաք Վարժապետ եւ կը ջանար վանել իմ թախիծն ու տխուր տրամադրութիւնները, դարձեալ անօգուտ էր։ Ես ինքս ալ չէի ուզեր յոռի մտածումներու մէջ իյնալ, բայց անզօր էի կամքիս վրայ սանձ դնելու եւ մտա-

ծումներս կուգային ինքնաբերաբար, դէմքիս ալ տալու մռայլ արտայայտութիւն մը։

Սպասումի քսաներկուերորդ օրն էր, երբ յանկարծ յայտնուեցաւ Քերոբ, Նոյեան Աղաւնիի նման ձիթենիի ճիւղով մը։ Ժպտերես ձեռքը երկարեց ինծի եւ ըսաւ.

— Բաւական ուշ եկայ։ Կ'երեւի թէ խորհեցար որ ընկերները մոռցան քեզ։

— Ո՛չ. այդպէս չխորհեցայ, միայն մտածեցի թէ ծանրակշիռ հարցեր ծագած են եւ դուք կ'ուշանաք։ Պահ մը մտածեցի թէ կրնան ձեզ ամէնքդ ձերբակալած ըլլալ։

— Ատոնցմէ եւ ոչ մէկը ճիշդ է բարեբախտաբար։ Ընդհակառակը շատ լաւ ընդունելութիւն գըտանք Գուրգէն Հայկունիէն։ Տղաքը Հանքային Ջուրերուն մէջ այժմ հանգիստ կ'առնեն։

— Լա՛ւ է. թո՛ղ կազդուրուին. բաւական ատեն տառապեցան եւ շատ ժամանակ կայ, որ բաղնիքի երես տեսած չէին։ Սակայն, ըսէ թէ ի՛նչ կարգադրութիւն ըրիք իմ մասին։

— Այժմ դուք հրամանատար էք։

— Ի՞նչ. հրամանատա՛ր. ե՞ս. եղբա՛յր, շնորհակալ կ'ըլլամ, եթէ հասարակ զինուոր ընեն զիս, միայն թոյլ տան որ հանգիստ կերպով անցնիմ Հայաստան։

— Քեզի հանգիստ չեն տար, որ դիւրաւ անցնիս ուր որ կ'ուզես։ Դուն այժմ հրամանատարն ես Լենինի անուան կազմուած բանակին եւ կ'ենթարկուիս Տասնեւմէկերորդ զօրաբանակի հրամանատարին, որ կարդալ գրել չգիտցող մուժիկ մըն է։

— Այդ խօսքերէն բան մը չեմ հասկնար, Քե-

րո՛ր․ պարզ ըսէ թէ խնդիրը ի՛նչ բանի մէջ կը կայանայ։

— Լսէ՛․ երբ Բետիկորսկ հասանք, իսկոյն տեսնուեցանք Գուրգէն Հայկունիի հետ, որ շատ ուրախացաւ տեսնելով Ամիրեանը, որուն հետ լաւ ծանօթ էր։ Յանձնարարեց շուրջիններուն որ լաւ բնակարան տան մերոնց եւ հոգան պակասութիւնները, եթէ ունէինք։ Անոր առաջին խօսքը եղաւ Մուրատի մահը, եւ երկրորդ հետաքրքրուեցաւ ձեզմով ու շատ համակրանքով խօսեցաւ ձեր մասին։ Ըսաւ․ «երանի՜ թէ այստեղ ըլլար, Լենինի անունով կազմուած բանակին հրամանատար կը կարգէինք։ Այժմ ո՞ւր է Սեպուհը»։ Իսկ Գրիգորն ըսաւ․ «Մենք լսեցինք թէ ան կ՚ուզէ երթալ Ստաւրոպոլ եւ անկէ Հայաստան»։ Երբ ըսաւ թէ լսած է որ միասին եկած էք, պատասխանեցին թէ Պարսկաստանէն մինչեւ Բեթրովսկ միասին ճամբորդած են, սակայն իրենք Հանքային Ջուրերը մեկնելնուն առթիւ յայտներ էք թէ չէք ուզեր հոն երթալ, կասկածելով որ գէշ կը վարուին ձեր հետը, եւայլն։

Քերոբ շարունակելով իր տեղեկատուութիւնը, ըսաւ թէ Գրիգորն ու Ստեփանը այնուհետեւ ամէն օր կը տեսնուին եղեր Հայկունիի հետ եւ խորհրդակցութիւններ կը կատարեն եղեր հաստատ եզրակացութեան մը գալու։ Այս պատճառաւ ալ տեղի ունեցած է չաբաթներու յապաղումը։

Օր մըն ալ Ստեփանն ու Գրիգորը կ՚երթան Հայկունիի մօտ՝ յայտնելու թէ տեղեկութիւն առած են որ «Սեպուհ հասած է Սուրբ Խաչ եւ, եթէ կարելի է, արտօնագիր մը տաք իսկոյն հոս բերելու»։

Գուրգէն Հայկունին կը ծրագրէ քանի մը հոգիէ բաղկացած պատգամաւորութիւն մը ղրկել ինծի եւ

պատչաճ ձեւերով հրաւիրել զիս Հանքային Ջուրերը։ Մեր տղաքը, սակայն, կ՚առարկեն թէ «Սեպուհի սիրտը կոտրած է Մուրատի մահէն ետք եւ չ՚ախորժիր այդպիսի ցոյցերէ։ Ուստի, գործը թողուցէք մեզի»։

Այսպէս անհրաժեշտ թուղթերը կը պատրաստէ Հայկունի, եւ հիմա Քերոբ ինծի կը բերէր զանոնք, զիս առնել տանելու Հանքային Ջուրերը, ուր ինծի կը սպասէին։

— Այդ բոլորը լաւ, ըսի Քերոբին, միայն վատ բան մը որ ըրած էք, այն է որ զիս հրամանատարութեան պաշտօնի կոչել տուեր էք։ Պէտք է գիտնայիք որ սկիզբէն իսկ ես սիրտ չեմ ունեցած միանալու մէկին եւ կռուելու միւսին դէմ։

— Դուք գիտնալու էք, Սեպո՛ւհ, որ քանի մը շաբաթուան ընթացքին միայն այս բանը չէ որ ուսումնասիրեցինք, այլ կատարեցինք ուրիշ շատ աշխատանքներ։ Նկատի առինք բոլոր հակառակ պարագաները։ Ինչպէ՞ս կարելի է անցնիլ սահմանը եւ միանգամ ընդմիշտ ազատիլ բոլշեւիկներու մղձաւանջէն։ Հրամանատարութիւնը դիմակ մըն է երեսի, մինչեւ որ անցնինք սահմանէն։ Երբ ապահովապէս իրագործեցինք մեր նպատակը, այնուհետեւ կը մտածենք մեր ընելիքը։

Այլեւս մնալ աւելորդ էր։ Ամէն ինչ ըստ երեւոյթին կարգի դրուած էր։ Ուստի հետեւեալ առտուն Նստայ Սեդրաք Վարժապետին կառքը եւ հրաժեշտ առնելով տնեցիներէն, մեկնեցանք՝ Հայաստանի մէջ կրկին տեսնուելու մաղթանքով։

ԳԼՈՒԽ ԼԱ․

Սուրբ Խաչ կայարանը եւ հայ գաղթականութիւնը․— Երկաթուղիով կը մեկնինք դէպի հանքային ջուրերը․— Գիշեր․— «Տաւարի՛շչ, ելի՛ր»․— «Բուրժուայի հոտ»․— Կողոպուտ թաւիշներու․— Հինը քանդել, նորը շինել․— Միներալնի կայարան․ — Ո՛վ որ աղտոտ չէ, «բուրժուա» է․— Բետիկորսկ կը հասնինք․— Հանդիպումս հայ բոլշեւիկ դէմքերուն․— Սողոմոն Թէհլիրեան իբրեւ Չեկիստ․— Զեկուցումս Բագուի եւ Ստեփաննոս Շահումեանի մասին․— Զեկուցումէն ետք ճաշկերոյթ․— Թագւորը կ'առաջարկէ ինծ Լենինի անունով բանակին հրամանատարութիւնը․— Թագւորին ողջմտութիւնները։

Հասանք Սուրբ Խաչի կայարանը։ Հոն խռնուած էր գրեթէ ամբողջ հայ գաղթականութիւնը, որ եկած էր ողջերթ մաղթելու մեզի։ Շատերը կ'արտասուէին եւ երթաք բարով կ'ըսէին մեզի։

Սուրբ Խաչ կայարանը չունէր իր նախկին փայլը։ Աղբանոցի վերածուած բան մըն էր հիմա։ Ո՛չ ճաշարան կար, ոչ թէյասեղան։ Ատեն մը համբաւուած ռուսական կայարանները այլեւս չկային։ Գաղթական բազմութիւնները խռնուած էին անոնց մէջ եւ կեղտոտ հագուստներով կը պառկէին կայարաններու մէջն ու դուրսը։

Քերոբի հետ միասին տեղ գրաւեցինք «առաջին կարգ» կոչուած վակոնի մը մէջ, որով հարուստ ու ականաւոր մարդիկ կը ճամբորդէին ատեն մը։

Հիմա այսպիսի վակոններու դրսի կողմը գրուած էր «ինթերնասիոնալ» կամ միջազգային վակոն։ Հարուստները չկային․ ամէն մարդ հաւասար էր․ դասերու եւ դասակարգերու տարբերութիւն չկար․ նոյնիսկ հարուստները կը ջանային աղքատ երեւիլ, չոր ու լերկ տախտակամածի վրայ նստիլ «բուրժուա» որակումէն փրկուելու համար։ Ամէն տեղ «տաւարիշչ» բառը կը հասնէր մեր ականջներուն։

Եւ այսպէս կ՚ընթանար կառախումբը դէպի Հանքային Ջուրերը։ Կառաշարը արտօրանք չունէր եւ կը դանդաղէր։ Շոգեկառքը կարծես ընդունած ըլլար Թրքական «եավաշ–եավաշ»ի, «կամաց–կամաց»ի քաղաքականութիւնը։ Նախապէս ժամը մը կտրուած ճամբան, հիմա երկու երեք ժամուան հեռաւորութիւն մը դարձեր էր։

Կէս գիշեր էր։ Ամէն մարդ գրաւած էր տեղերը եւ կը քնանար, շատեր մերկ տախտակի վրայ, ուրիշներ թաւիշեայ գեղեցիկ ու փափուկ անկողիններու վրայ։ Ես բախտաւորներէն մին էի որ կը պառկէի վերջին տեսակի անկողինի մը վրայ։ Յանկարծ ձեռք մը արթնցուց զիս։ Վերցուցի գլուխս եւ տեսայ ռուս մուժիկ մը, որ կ՚ըսէր ինծի․

— Տաւարիշչ (ընկեր), ելի՛ր, ելի՛ր։

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ պատահեցաւ․ չըլլա՞յ որ ճերմակները յարձակում գործեն մեր վրայ։

— Այդպիսի բան չկայ։

— Ինչո՞ւ կ՚անհանգստացնէք զիս եւ ձայն կուտաք տարաժամ։

— Ելիր կանգնիր որ ըսեմ։

— Բայց դուք ո՞վ էք որ կը հրամայէք։

— Ես բոլշեւիկ եմ։

— Ես ալ բոլշեւիկ եմ, ուրեմն ի՛նչ է ձեր առաւելութիւնը ինէ։

— Բայց ես գործ ունիմ։

— Ի՞նչ է այդ գործը վերջապէս։

— Դուք հոտ չէ՞ք առներ. հոս բուրժուա կը հոտի։

— Ո՞ւր։ Կառախումբի՞ն մէջ։

— Ո՛չ, այստեղ. այս վակոնին մէջն իսկ։

— Տարօրինակ է ձեր հոտառութիւնը, տաւարիշշ։

— Այո՛, տարօրինակ է։ Երբ կանգնէ, ես ցոյց պիտի տամ աւելի տարօրինակը։

Տեսնելով որ շատ գլխացաւութիւն պիտի պատճառէ այս տաւարիշշը, ելայ կանգնեցայ։

Այդ միջոցին տեսայ որ տաւարիշշը սուր մըկրատով մօտեցաւ նստարանին վրայ դամուած թաւիշին եւ ուզեց կտրել։

Ձեռքը իսկոյն բռնեցի եւ ըսի.

— Ի՞նչ կ՚ուզես ընել։

— Կ՚ուզեմ այս թաւիշը բազմոցէն անջատել։

— Ինչո՞ւ. ափսոս չէ՞։

— Ո՛չ. ափսոս չէ. անոր վրայ բուրժուաներ պառկած են ժամանակին։

— Ժամանակին պառկած են, իսկ հիմա մեզի մնացած է իբրեւ ժառանգութիւն։ Կրնանք անոնց թողած բարիքը վայելել։

— Այդ բարիք չէ, այլ չարիք. գնուած է իմ ու քու քրտինքով։

— Հասկցա՛նք. սակայն մեր քրտինքի արդիւնքը հիմա մեզի մնացեր է։

— Չէ՛. պէտք է կտրեմ, որ բուրժուաներու հետքն անգամ չմնայ։

Եւ ակնթարթի մէջ կտրեց մուժիկը թաւշեայ ծածկոցը, որ հարիւր րուբլիով հազիւ կարելի էր գնել եւ տեղաւորել հոն: Նստարանը գրկուած իր զարդէն ու երեսէն, հիմա կը նմանէր չունի մը, որուն մորթը առնելու համար մեքենային տուած են եւ պահ մը կ՚ապրի առանց մորթի ու կը մեռնի: Միամտութեամբ կը խորհէի թէ գուցէ մասնաւոր պաշտօն յանձնուած է այդ մարդուն՝ փճացնելու բուրժուական տիրապետութեան բոլոր հետքերը: Չէ՞ որ, ըստ բոլշեւիկ վարդապետութեան, պէտք էր քանդել հինը եւ շինել նորը:

Կը սպասէի որ գաղափարական ժեստ մը յաջորդէր այս բարբարոսութեան: Կ՚ակնկալէի որ մուժիկը բզիկ բզիկ ընէր թաւիշը եւ տար չորս հովերուն: Սակայն մեծ եղաւ զարմանքս, երբ բարբարոսը ծալլեց թաւիշն ու իր քովի պայուսակին մէջ զետեղեց զայն:

— Այդ ի՛նչ ըրիք. որչա՞փ բուրժուական թաւիշ ու կերպաս հաւաքած էք. կոմիսարի՞ն պիտի ներկայացնէք հաւաքածոն:

— Ամենուի՛ն. ինչո՞ւ ցոյց տամ կոմիսարին, որ պատժէ զիս ասոր համար. ասոնք կը տանիմ կնոջս. գուցէ բանի մը պէտք գայ:

— Սակայն դուք ըսիք թէ բուրժուա կը հոտի անկէ. ինչպէ՛ս այդ հոտը պիտի տանիք ձեր ընչազուրկային տունը:

Այլեւս չպատասխանեց մուժիկը եւ ոչ ալ ես աւելի խօսք մը ուզեցի ըսել: Մարդը նոր սիպարի աւազակ մըն էր եւ կը թալանէր վակոններու թաւիշները եւ կը կողոպտէր ուրիշ շատ մը առարկաներ:

Եւ ասիկա պտուղն էր նոր վարդապետութեան:

Վերջապէս հետեւեալ առաւօտ հասանք Մինե-

րալնի կայարանը։ Ասկէ էր որ անցած էի իմ քանի մը ճանապարհորդութեանցս առթիւ։ Այն ատեն հանգոյց մըն էր այս կայարանը, ուրկէ երկաթուղային ճիւղաւորումներ կային զանազան ուղղութեամբ։ Միշտ բազմութիւն կ'ըլլար հոս ճամբորդներու եւ կայարանը չէն-շող տպաւորութիւն կը թողուր։ Այն ատեն հարուստ ճաշարանն ու թէյասեղանը աչքի կը զարնէին։ Կերակուրի պնակները արծաթեայ կամ արծաթազօծ էին, կերակուրները՝ մաքուր եւ ախորժաբեր։ Ամէն մարդ չէր համարձակեր մտնել ճաշարանէն ներս, ուր նրբութիւնն ու ճաշակը կը թագաւորէին։

Ծանօթ ճամբորդներ պատմած են ինծի այն ուրախութիւնները զորս վայելած են այս կայարանին մէջ։

Հիմա բոլորովին հակապատկեր մը կը ներկայացնէր կայարանը, տկլոր ու մերկ։ Մարդկային խռնում կայարանէն ներս, իրարու վրայ, անմաքուր եւ անճաշակ, չըսելու համար անճոռնի։ Կեղտոտութիւնը կը թագաւորէր, լպիրշ խօսքերն ու դըռեհկութիւնները վանած էին երբեմնի նրբութիւններն ու ճաշակը։ Նոյնիսկ խեթիւ կը նայուէր քիչ մը մաքուր եւ քաղաքավարի մարդոց իբրեւ կասկածելի ու անբաղձալի։ Աղտոտ չեղողը «բուրժուա» էր։

Հազիւ քանի մը րոպէ մնացի կայարանէն ներս Քերոբի հետ։ Թէպէտ ցուրտ էր դուրսը եւ չորս կողմը ձիւն, սակայն հնար չէր մնալ կայարանը եւ փըրկել մեր հոտառութիւնը աղէտէ մը։

Շուտով եկաւ նոր շոգեկառքը։ Ներս մտանք եւ տեղ գրաւեցինք։ Նստարանները քերթուած էին ի-

րենց ծածկոցներէն։ Նորէն ճամբայ ինկանք զմայլելի բնական տեսարաններու հանդիպելով։

Երեկոյեան հասանք Բետիկորսք։ Կայարանին մէջ տղաքը կը սպասէին մեզի, առանց գիտնալու մեր ժամանումին օրն ու ժամը։

Միասին գացինք տեսնելու Բետիկորսկի կոմիսարը։ Տեսանք նաեւ շատ մը հայ ծանօթներ, բոլորը կարմիր բոլշեւիկ եղած։ Հոն էին Գուրգէն Հայկունին, Արամ Շահվերտեանը, Թադւորը, Քիրէմիտճեանը եւ ուրիշ յայտնի կամ անյայտ մարդիկ։ Հոս էր նաեւ Սողոմոն Թէհլիրեանը, որ պաշտօն ստանձնած էր Չեկային մէջ։ Ասիկա դիմակ մըն էր Սողոմոնին։ Ուրիշ կերպ չէր կրնար ընել։

Բոլորը լաւ ընդունելութիւն ցոյց տուին ինծի, մանաւանդ Գուրգէն Հայկունին։ Անոնց մանրամասն զեկուցում տուի Բագուի կռիւներու նկատմամբ, պատմեցի այն բոլորը որ գիտէի Ստեփաննոս Շահումեանի մահուան պարագաներուն շուրջը։

Գուրգէն Հայկունին յայտնեց թէ մինչեւ այդ օրը իրենց ստացած տեղեկութիւնները բոլորովին տարբեր եղած են, իսկ հիմա կը լսէր ճշմարտութիւնը։

Եւ ինչպէս կ'երեւէր, ո՛վ որ եկեր էր հոս, Բագուի անկման եւ Ստեփաննոս Շահումեանի սպանութեան մեղքը ձգած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան վիզը։

— Եւ այս կարգի մեղադրողները այնպիսի մարդիկ եղած են, որոնք կ'ուզէին պաշտօնի տիրանալ, այնպէս չէ՞. հարցուցի ես։

— Այո՛, ճիշդ է. պատասխանեց Հայկունի։

Վերջացնելով իմ զեկոյցը, աւելցուցի.

— Տաւարիշչներ, *թէպէտ սովիէտ աշխարհին*

մէջ պարոն բառը գոյութիւն չունի, բայց ես այդպէս պիտի որակեմ ձեզ, որովհետեւ իմ ճանապարհը տարբեր է, ձերը՝ տարբեր, գոնէ առայժմ: Ես պաշտօնի չեմ եկած: Իմ կուրծքը զարդարուած չէ շքանշաններով եւ աստիճաններով: Ճշմարտութիւնը ամէն բանէ բարձր է. ճշմարտութիւնը մաքուր անաղարտ է եւ ոչ ոք կրնայ խափանել զայն: Եթէ բոլշեւիկեան պատմութիւնը արժանավայել տեղ մը պիտի տայ Ստեփաննոս Շահումեանին, այդ պիտի լինի շնորհիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որ անոր տրամադրեց իր բոլոր զինուորական եւ բարոյական ուժերը: Ռոստոմի եւ Աբրահամ Գիւլխանտանեանի միջամտութիւնն էր որ փրկեց զինքը ստոյգ մահէ, երբ ան փախուստի ատեն բռնուած եւ բանտարկըուած էր:Այս երկու ընկերներն էին որ պահանջեցին կանոնաւոր դատավարութիւն եւ օրինական պատիժ: Եթէ երկրորդ անգամ անոնք լսէին Ստեփաննոս Շահումեանի արկածը, հաւանօրէն այդ անգամ ալ յաջողէին փրկել անոր կեանքը: Կը ցաւիմ որ Դաշնակցութեան կատարած բարիքի փոխարէն, դուք բանտարկած էք Դաշնակցականները իբրեւ վարձատրութիւն:

Հաւաքուած բազմութեան մէջ քանի մը անհատներու հաճելի չթուեցան իմ վերջին խօսքերս եւ ուզեցին պատասխանել, սակայն Գուրգէն Հայկունին լռեցուց զանոնք:

Գուրգէնը նկատեց որ այս խօսակցութիւնը կըրնայ շատ հեռուն տանիլ մեզ, ուստի ընթրիքի տարաւ մեզ:

Մեծ խումբով գացինք իրենց յաճախած ճաշարանը: Թէ՛ ճաշեցինք եւ թէ մտքերու փոխանակութիւն ունեցանք զանազան հարցերու շուրջ: Այս ան-

դամ մեր խօսակցութիւնը այնպիսի ծանրակշիռ եւ լուրջ կերպարանք չէր ստանար։ Ես ալ երբեմն «ընկերներ» կը կոչէի զիրենք, որովհետեւ Գուրգէնը ճամբան բան մը փսփսած էր ականջիս։

Ընթրիքէն ետք Ստեփանի եւ Ամիրեանի հետ միասին գացինք այն սենեակը որ յատկացուած էր մեզի։ Սողոմոնն ու Թադէոսը նոյնպէս եկան։ Բաւական խօսեցանք անոնց կատարած գործերու մասին։

Թադէոսը իբրեւ հրամանատար Լենինի անունով իր կազմած զօրամասին, ըսաւ.

— Դուք որ հոս եկած էք իմ եւ Գուրգէնի պահանջին վրայ, թոյլատրած են որ դուք լինիք հրամանատարը այն զօրամասին, որուն կը հրամայեմ ես այժմ։ Յոյս ունիմ որ այս զօրամասին շնորհիւ մենք պիտի կատարենք թէ զինուորական եւ թէ քաղաքացիական նուաճումներ։ Զօրամասը կը կրէ Ռուսաստանի նոր մարգարէին անունը։ Լենինի խօսքը պատգամ է այս ժողովուրդին եւ անոր անունը կրող զօրամասը պիտի տարածէ արեւմուտքէն արեւելք անոր մաքուր եւ ջինջ գաղափարները։ Այս բանակն է որ հիմք պիտի ծառայէ Հայաստանի մէջ եւ նեցուկ պիտի հանդիսանայ այժմեան կառավարութեան։ Մենք կրնանք հրաշքներ գործել այս բանակով մեր երկրին համար։

Թադէոսը միջին կրթութեան տէր երիտասարդ էր։ Ինքզինքը մաքուր եւ գաղափարական բոլշեւիկ կը կոչէր, սակայն իր մէջ ազգային ոգին տակաւին վառ կը մնար։ Կ՚ըսէր թէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը պէտք ՚է օգտուի բոլշեւիկներէն։ Եւ եթէ բոլշեւիկութիւնը պիտի չբերէ ազատութեան բարիքը եւ պիտի չտարածէ Հայաստանի սահման-

ները, այն ատեն պէտք չկայ այդ վարդապետութեան:

Մտիկ կ՚ընէի այսպիսի խօսքեր եւ երբեմն ալ չէի լսեր, որովհետեւ միտքս զբաղած էր ուրիշ բանով: Ես ծրագիրներ կ՚որոճայի օձիքս ազատելու այս բոլշեւիկներէն եւ վերադառնալու Հայաստան, որ կարօտ ՚էր իր հարազատ զաւակներու օժանդակութեան:

Վերջապէս կէս գիշերէն ետք բոլորը մեկնեցան եւ մենք մնացինք մենք ու մերոնք: Դարձայ Գրիգորին եւ ըսի.

— Ըսէ՛ տեսնեմ, ի՞նչ խօսեր էք Գուրգէնի հետ եւ ի՞նչ որոշում տուած էք:

—Գուրգէնին միակ ցանկութիւնն է որ դուն վերցնես բանակի հրամանատարութիւնը: Ատոր համար էր որ ան աշխատեցաւ այս արտօնագիրը ստանալու: Այսօր ժողովասրահին մէջ նստած քանի մը մարդիկ ընդդիմացան, սակայն Գուրգէնը յաղթանակեց Աթարպէկովի միջոցաւ եւ արտօնագիրը ղըրկըւեցաւ քեզ: Նոյնիսկ ան կ՚ուզէր մեծ պատգամաւորութիւն ղրկել քեզի:

Եւ աւելցուց.

— Հիմա քեզի կը մնայ որոշել քու ընելիքը:

— Այդ բոլորը լաւ, բայց չէ՞ որ մենք ճամբայ ելած ենք տարբեր մտքով:

— Ճիշդ ՚է որ տարբեր մտքով ելած ենք, սակայն ուրիշ հնարաւորութիւն չկայ: Վաղն արդէն այդ առաջարկը պիտի ընէ ինքը՝ Գուրգէնը: Թագւորն ըսաւ ինչ որ պէտք է: Այստեղ բաւական թիւով հայ տղաներ կան, որոնք շատ ուրախացան, երբ լսեցին

թէ բանակը պիտի դրուի քու հրամանատարութեանդ տակ։

Խնդիրը շատ լուրջ էր, իսկ գիշերը կը յառաջանար, ուստի խորհուրդները, ինչպէս եւ մեր մարմինները թաղեցինք վերմակներու ներքեւ, յաջորդ առտուն կրկին նկատի առնելու։

ԳԼՈՒԽ ԼԲ․

Մթութիւնը օժանդակ լաւ ծրագիրներու․— Չէի կրնար «ընկեր» ըլլալ․— Խօսակցութիւնս Գուրգէն Հայկունիի հետ․— Հայկունիի ճառը եւ իմ պատասխանը․— Ուղտն ու ուղտապանը ի՛նչ կը խորհին․— Թոյլտուութիւն հանքային բաղնիքներուն մէջ հանգստանալու եւ կազդուրուելու․— Քաջայանդուգն Երեւանցի Յովսէփեանին կը ծանօթանամ․— «Արքայական» կամ բոլշեւիկեան ճաշկերոյթ․— Յովսէփեանի բաժակաճառը․— Իմ ճառը․— Հուռաներ եւ Յովսէփեանի ոգեւորութիւնը։

Մթութիւնը յաճախ ապաստանն է կարգ մը մարդոց, որոնք աւելի լաւ կը խորհին ու կը ծրագրեն անոր գիրկը։ Ես այդ տեսակ մարդոցմէն էի։ Եւ հիմա, չէի կրնար քնանալ ու մթութեան մէջ կը մտածէի իմ բռնելիք դիրքս, երբ յաջորդ առտուն առաջարկուէր Լենինի անունով զօրամասին հրամանատարութիւնը։

Երկար մտածումներէ ետք, եկայ հետեւեալ եզրակացութեան․

Առաւօտուն կը կանչեն զիս եւ կ՚առաջարկեն հրամանատարութեան պաշտօնը․ չեմ մերժեր․ ուրախութեամբ կ՚ընդունիմ, պայմանաւ որ 15 օր ժամանակ տան ինծի որ երթամ Կիսլաւոտսք՝ հանքային ջուրերուն մէջ հանգստանալու եւ լողանք առնելու, մինչեւ Փիզիքական կազդուրում։ Երբ այս իրաւունքը տան, երկու շաբաթ կը խորհիմ ընելիք-

ներուս մասին։ Կ՚ըսեն թէ սահմանը մօտ է Կիսլաւոտսկին։ Գուցէ կերպ մը գտնեմ ու անցնիմ սահմանի այն կողմը։

Քնացայ։ Առաւօտուն արթնցայ։

Կէսօրէն առաջ տղաներուն հետ գացինք Կոմիսարիատի դրասենեակը, ուր նստած էին երէկուան երիտասարդները։

— Բարեւ ձեզ, ընկերներ, ըսի բարձրաձայն։

Մի քանին ժպտացին եւ յետոյ բարեւս առին։ Բացայայտ էր թէ կը մտածէին որ ես չեմ կրնար ընկեր ըլլալ իրենց։ Եթէ իրենց ընթացքին բացատրութիւնս ճիշդ է, այն ատեն անոնց դատողութիւնը առողջ էր, որովհետեւ, իրաւ, չէի կրնար ընկեր ըլլալ անոնց։

Գուրգէն Հայկունին նստած էր նախագահական աթոռին վրայ եւ հարցուց.

— Ուրիշ անգամ եղա՞ծ էք հանքային ջրերը։

— Ո՛չ, այս առաջին անգամն է, պատասխանեցի. թէեւ քանի մը անգամ անցած էի Մինէրալնիէն։

— Է՜հ, ինչպէս կը սիրէք այստեղի օդն ու կլիման. անշուշտ դեռ գացած չէք հանքային բաղնիքները։

— Բան մը չեմ կրնար ըսել օդի, կլիմայի եւ հանքրային բաղնիքներու մասին, որովհետեւ բան մը տեսած չեմ տակաւին, գիտեմ միայն որ թէ օդը եւ թէ ջուրը գեղեցիկ պէտք է ըլլին, հապա հարուստները ինչո՞ւ հոն պիտի խուժէին իրենց սիրուհիներով եւ տարփուհիներով։ Ողորմութիւն եղաւ բոլշեւիկներու երեւումը։ Կորուեցաւ այդ տզրուկ հարուստներու ձայնը։ (Հոս պէտք է խոստովանիմ որ ակամայ կ՚ըսէի այս խօսքերը։ Իմ ներքին համո-

դումս այլ էր։ Ես կողմնակից էի ամենագերագոյն ապնդուութեան եւ առաքինի գործի)։

Իմ այս խօսքերէս շատերը ուժ եւ համարձակութիւն ստացան եւ սկսան հարցնել թէ այդքան հակառա՞կ եմ բուրժուաներուն եւ կալուածատէրերուն։

— Իմ հակառակութիւնը այնքան ալ հետաքրքիր չէ ձեզի, ըսի․ եթէ բուրժուաներու կորուստով այս երկիրը դրախտ պիտի դառնայ եւ մեր երկիրը դըժոխք, ես այդ դրախտին համաձայն չեմ։ Իմ ցանկութիւնն է որ այդ դրախտին մէջ Հայաստանն ալ բաժին ունենայ։ Եթէ պիտի չունենայ, թող այս նոր վարդապետութիւնը չափուի բուրժուաներու հետ։ Հայաստանը թող կանգուն մնայ։

Իմ ըսածներէս չեմ գիտեր թէ քանի՞ն գոհ եւ քանի՞ն դժգոհ մնացին։ Գուրգէնը դարձաւ եւ ըսաւ․

— Այդ բոլորը լաւ կը լինին․ ամէնքս ալ Հայաստանի ապագայով կը շահագրգռուինք․ ամէն մէկս իր աչքը սեւեռած է Հայաստանին։ Հիմա ես առաջարկ ունիմ․ եւ արդէն ընկերները ձեզի յայտնած ալ են․ խնդիրը հետեւեալն է․ հոս կազմած ենք նոր բանակ մը մեր նոր վարդապետին անունով․ բանակին ժամանակաւոր հրամանատար է ընկեր Թադւոր։ Երբ լսեցի ձեր ժամանումը Սուրբ Խաչ, չափէ աւելի ուրախացայ․ ընկերներուս հաղորդեցի եւ թելադրեցի որ կանչեն ձեզ եւ բանակին հրամանատարութիւնը յանձնեն ձեզի։ Պէտք է գիտնաք որ քաղաքացիական կռիւները դեռ վերջացած չեն, որպէսզի կարենանք խորհիլ Հայաստանի մասին եւ ջանանք բարւոքել անոր ապագան։ Մեր երկրի ապագան կը գտնեմ այս վարդապետութեան տարած յաղթանակներուն մէջ։ Ուստի կը կարծեմ որ դուք

համաձայն կ'ըլլաք իմ ընկերներուս եւ ինծի ու կը ստանձնէք բանակի հրամանատարութիւնը։

Եւ Հայկունի աւելցուց·

— Սա եւս յայտնեմ որ յաղթութիւն մը այս բանակով եւ Հայաստան ապահովուած կ'ըլլայ արդէն։ Նկատի ունեցէք որ Ռուսիոյ Նոր Աստղին անունը կը կրէ այս բանակը։ Լենին անյողդողդ մարդ է եւ եթէ այս բանակն ալ ցոյց տայ այդ յատկութիւնը, այնուհետեւ մի մտահոգուիք։ Ձեր ցանկութիւնները իրագործուած կը տեսնէք։

Ճիշդ տեղն է, կը մտածէի նոյն պահուն, յիշել ժողովրդական առածը — ուղտը ի՛նչ կը խորհի եւ ուղտապանը՝ ի՛նչ։

Լուռ կը լսէի Հայկունիի խօսքերը, բայց մտքիս առջեւ կը պատկերացնէի Հայաստանի փոքրիկ Հանրապետութիւնը, որուն զինուորները արեխով եւ ցնցոտիներով կը շրջագայէին Երեւանի փողոցներէն։ Ի՛նչպէս գլանալ ծառայութիւն մը այս փոքրիկ ժողովուրդին, որ վեց հարիւր տարուան լուծէ ետք այժմ տէր եղած է իրաւունքներու եւ կը ջանայ իր սահմաններուն մէջ շնչել։ Ի՞նչպէս կարելի էր չմըտածել Հայաստանի մասին եւ հոս մնալով հրամանատար ըլլալ օտար բանակի մը։

Գուրգէն Հայկունին վերջացուց իր երկար ճառը, չմոռնալով ներբողել Լենինը եւ իր քաղաքականութիւնը։

Կարգը իմս էր պատասխան տալու։ Մեքենաբար ոտքի կանգնեցայ եւ ըսի·

— Ինչո՞ւ չէ, ինչո՞ւ չէ· ուրախութեամբ պատրաստ եմ ծառայելու ամէն բոպէ· անշուշտ իմ թըշուառ երկիրն ալ պիտի օգտուի ատկէ· պատրաստ եմ ամէն բոպէ· կը ստանձնէի այդ պարտականութիւնը

այս րոպէիս եւս, սակայն, ընկերնե՛ր, նկատի ունեցէք՝ որ անցեալ Դեկտեմբերէն ի վեր Թափառական կեանք ունիմ եւ հանգստութիւն տեսած չեմ: Կը յուսամ թէ կ'ըմբռնէք իմ վիճակը եւ թոյլ կուտաք որ 15–20 օր երթամ Կիսլաւոտսկ կազդուրուելու: Ապա կը ստանձնեմ հրամանատարութիւնը:

— Ուրախութեա՛մբ, ըսաւ Գուրգէն Հայկունին. հիմա կը խօսինք այնտեղի կոմիսարին հետ, որպէսզի ձեզի յատուկ սենեակներ պատրաստէ, ծառայ, աղախին նշանակէ. գնա՛, որքան կ'ուզես հանգըստացի՛ր, կազդուրուէ՛, եթէ արտակարգ բան մը մը չպատահի. գիտցի՛ր որ թշնամին կրնայ ոեւէ ատեն յարձակում գործել եւ գուցէ պատերազմը վերսկսի: Այդ պարագային կը վերադառնաք ձեր պաշտօնատեղին:

Այսպէս համաձայնելէ ետք դուրս ելանք: Ոգեւորութիւնը մեծ էր: Դուրսը կարգ մը տղաք կը սպասէին իմանալու թէ պիտի ստանձնե՞մ հրամանատարութիւնը թէ ոչ: Երբ լսեցին արդիւնքը, աւելի քան ուրախացան:

Այնուհետեւ ինձ ծանօթացուցին երիտասարդ զինուորականի մը, որուն անունը Յովսէփեան էր եւ Երեւանցի: Առասպելներ կը պատմէին այս երիտասարդի նկատմամբ: Իր մատին թանկագին մատանիները կը զօրացնէին այդ առասպելները: Թո՛ղ չափազանցութիւն չհամարուի, եթէ ըսեմ որ իր բոլոր մատները զարդարուած էին ոսկեայ եւ ադամանդազարդ մատանիներով:

Յովսէփեան կռուած էր իր հարիւրեակով Ստաւրապոլի շրջանին մէջ եւ կոտորած էր անհամար թշնամիներ: Դժուար է զրոյցներ ստուգել, բայց կ'ըսէին թէ պարկերով ոսկի բերած է եղեր հետը:

Միայն իր շռայլ ծախքերը կը հաստատէին թէ ձեռք բերած է մեծ հարստութիւն-աւար։

— Այսօր ճաշը իմ հաշուոյս է, ըսաւ Գուրգէն Հայկունի. այսօր քէյֆ ընենք, ուրախ ըլլանք, որովհետեւ վաղը չենք գիտեր ի՛նչ կրնանք ըլլալ։

Արքայական եղաւ մեր ճաշկերոյթը։ Աւելի քան 40 հոգի էինք։ Հիւսիսային Կովկասի եւ Ռուսիոյ բոլոր բարիքները կային սեղանին վրայ։ Ամէնքը կը կոնծէին եւ յաղթանակներու մասին կը ճառէին։

Յովսէփեան, որ ամենէն շատ խմած էր, իր բաժակը պարպեց Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան եւ յարատեւութեան կենացը։ Եւ դառնալով ինծի.

— Հա՛յ եմ, Երեւանցի. այս ուրախութիւնը միասին պիտի ընենք Երեւան. այսօր հոս ենք եւ հոս կը կռուինք. վաղը հոն կ'երթանք եւ հոն կը կռուինք։ Թո՛ղ կռիւ ըլլայ նոյնիսկ դժոխքին մէջ. միեւնոյնն է ինծի. կը շնորհաւորեմ ձեր նոր պաշտօնը եւ ուրախ եմ. օր մը ձեզի հետ կռուի մէջ կ'ըլլանք։

Ամբողջ օրը տեւեց այս կերուխումը։ Բոլորս հայեր էինք, բոլորուած սեղանի մը շուրջը։ Պէտք է ըսեմ որ շատերը դիմակ ըրած էին բոլշեւիզմը։ Օրերնին կը քաշքշէին եւ պատեհ առիթի մը կը սպասէին իրենց հայրենիքը վերադառնալու։ Մէկ քանիներ կային, որոնք ուղղափառ բոլշեւիկներ էին եւ կծու ակնարկներ կ'ընէին Հայաստանի Հանրապետութեան հասցէին։

Ամենէն վերջի խօսքը ինծի տուին այս ուրախ սեղանին վրայ, որպէսզի խնջոյքը վերջ գտնէր։

Կարծեմ թէ աւելորդ պիտի չըլլայ իմ փակման ճառիս գլխաւոր մտքերը տալ հոս.

«Սեղանակիցնե՛ր․

«Ուրախ եմ որ տաքուկ շրջանակի մէջ կը գըտնըւիմ։ Տաքուկ կ՚ըսեմ, որովհետեւ ձեր ճառերը ջերմութիւն առաջ բերին։ Ուրախ եմ նաեւ որ այս շրջանի հերոսը նստած է մօտս։

«Լսեցի ձեր բոլոր ճառերը, որով դուք իսկ հաստատեցիք թէ այս տեղը մեր տեղը չէ։ Մենք կը կռուինք ուրիշի սեփականութեան վրայ եւ այս՝ մարդասիրական մեծ պարտականութիւն մըն է զոր կը կատարենք։ Մեղաւոր չենք․ ատիկա մեր պապերէն մնացած ժառանգութիւն է։ Վերցուցէ՛ք հայոց պատմութիւնը, թղթատեցէ՛ք անոր էջերը եւ պիտի տեսնէք թէ մեր թագաւորները, իշխաններն ու նախարարները կռուած են պարսից հետ ընդդէմ հռովմայեցիներու եւ ուրիշ ազգերու, որպէսզի պաշտպանեն պարսից աշխարհը։ Քիչ մը աւելի առաջ գացէք եւ պիտի տեսնէք թէ ինչպէս մեր իշխանները միացեր են հռովմայեցիներու հետ ընդդէմ պարսիկներու։

«Սակայն ինչո՞ւ եւ երթանք այսչափ եւ ինչո՞ւ չխօսինք մեր նորագոյն, նոյնիսկ ժամանակակից պատմութենէն, երբ մենք ինքներս կ՚ապրինք այդ կեանքը։

«Որո՞նք կռուեցան պարսիկ քաղաքացիական կռիւներու ատեն։

«Եփրե՛մ խան, հայ մը․ Քեռի՛ն, հայ մը։

«Ո՞վ էր Եփրեմ։ Գանձակեցի հայ մը, գիւղը մեծցած, Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ թրծըւած։ Ան վարեց Պարսկաստանի ճակատագիրը տարիներ։

«Ո՞վ էր Քեռին։ Կարնեցի հայ մը եւ հայդուկ մը, որ յաջորդեց Եփրեմի եւ ատեն մը դէմք եղաւ

պարսիկ իրականութեան մէջ:

Բայց այդքան հեռու չերթանք: Խօսի՛նք այս վայրկեանի մասին:

«Ահա Երեւանցի հայ երիտասարդ մը, որու նըկատմամբ հիացումով կը խօսիք բոլորդ: Եւ ձեզի հետ կը պաշտեն զայն ռուս-քոզաքներն ալ:

«Ուստի ես կը պարպեմ բաժակս այդ հերոսին կենացը:

«Միայն կ'աւելցնեմ որ թո՛ղ քաջութիւնը ի սպաս դնէ անդին, մեր հայրենիքի ընկճեալ եւ քայքայուող ժողովուրդին: Չէ՞ որ Մեծ Ռուսաստանը ունի կռուողներ, մե՛ծ կռուողներ, եւ պէտք չունի քեզի ու ինծի:

«Ընել չեմ ուզեր որ գործը կիսատ թողու ու երթայ: Ես ալ պիտի սկսիմ գործի: Պիտի վերջացընենք այստեղի գործը եւ միասին երթանք մեր աշխարհը, Մասիսի ստորոտը, մեր նուիրական լերան փէշերուն տակ, անոր Հանրապետութեան թեւ թիկունք դառնալու»:

Հազիւ խօսքերս վերջացուցած էի, երբ հուռաները սկսան թնդացնել չէնքը:

Յովսէփեան, ոգեւորուած, «Կեցցէ՛ Հայ Հանրապետութիւնը» գոռաց եւ պարպեց ատրճանակը:

Ո՛րքան մեծ էր Յովսէփեանի ոգեւորութիւնը, ա՛յնչափ խորունկ կ'երեւէր կարդ մը նորելուկ երիտասարդներու քրթմնջիւնը: Ասիկա ցոյց կուտար թէ շատերը դժգոհ էին ատրճանակի պայթիւնէն եւ «Կեցցէ՛ Հանրապետութիւնը» բացագանչութենէն:

Զարմանալի հոգեբանութիւն: Այս դժգոհները կարծես այս տեղէն կ'ուզէին փորփորել հայ Հանրապետութեան հիմերը: Մեր «ճահիլ-ճիւհէլները» ասկէ աւելի այլասերում կրնայի՞ն ցուցաբերել արդ-

եօք։ Եւ աւելի ցաւալին կար․ անոնցմէ քանիները ճաշակած էին Թրքական դառնութիւնները եւ տակաւին կը յանդգնէին ճառել մարդասիրութենէ։ Այսպիսիներու հոգեբանութիւնը բնորոշելու համար ժողովուրդը խօսք մը ստեղծած է․

«Իր գլուխը չի կրնար կապել, կ'երթայ հարսնետուն՝ հարսի գլուխը կը կապէ»։

Շատերուն գլուխը «տաքութեամբ կապուած» էր եւ ինծի համար աւելորդ էր մնալ հոս։ Վերջ տուինք սեղանին եւ բոլորս դուրս ելանք միասին։

Դուրսը մութ էր։ Երբեմնի լուսաւոր փողոցները գրկուած էին խաւարի հետ։ Մարդ չկար փողոցները։ Ամէն շունչ քաշուած էր բոյն մը։ Բոլորը կը վախնային իրենց կաշիէն։ Չէ՞ որ փոքրիկ կասկած մը, ակամայ վրիպում մը եւ պարագայական «փաստեր» կրնային մահուան առաջնորդել ոե՛ւէ հասարակ մահկանացու, որ «տաւարիշչ» ըլլալու բախտին արժանացած չէր։

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Առաւօտ եւ Տոքթ. Շ.— Յովհաննէս Քաջազնունիի աղջիկը ձերբակալուած.— «*Պարոն* Սեպուհ».— Քոմիսարիատի մէջ միայն «ընկեր».— Հայկունի կուտայ մեր թուղթերը.— Դէպի Կիսլաւոտսկ.— Ջինուոր Սարգիս Տրապիզոնցի.— Մեկնում.— Գոգոլի արձանը եւ մտածումներ.— Կայարան եւ քոմիսար.— Բնակարան եւ բաղնիք.— Պըտոյտ մը քաղաքին մէջ.— Գեղեցկուհիներու փունջ.— «Նոր հարուստներ».— Բոլշեւիկեան սրճարան:

Հետեւեալ օրը երբ տունէն դուրս կ'ելլէի, մեր տան վերեւ տեսայ իմ հին ծանօթ եւ բարեկամ Տոքթոր Շ.ն: Մեծ եղաւ զարմանքս:

— Միթէ դո՞ւք ալ հոս էք, տոքթո՛ր:

— Գաղթականութեան հոսանքը զիս ալ բերաւ նետեց հոս:

— Ի՞նչ կ'ընէք այստեղ:

— Ի՞նչ կ'երեւակայէք թէ կրնամ ընել:

— Չե՛մ գիտեր: Անշուշտ բժշկութիւն:

— Այո՛, բժշկութիւն. Մեծ Ռուսաստանի ազատութեան համար կռուող վիրաւոր տաւարիշչները *կը բուժեմ: Սակայն թողունք այդ. ես լսեցի երէկ իրիկուն ձեր ժամանումը եւ արտորացի գալ իմանալու Մուրատի մահուան պարագաները:*

— Ի՛նչ պատմեմ. շատ պատմած եմ եւ մնացեալը թո՛ղ պատմաբանը պատմէ: Ի՛նչ կը կարծէք կառավարութեան բռնած ուղղութեան մասին:

— Կառավարութիւնը իրմէ զատ ուրիշ կողմ չի ճանչնար։ Հոս եղան բազմաթիւ ձերբակալութիւններ։ Հիմա ալ ձերբակալեցին հայ օրիորդ մը, Յովհաննէս Քաջազնունիի աղջիկը, որովհետեւ իր հայրը մեր հանրապետութեան վարչապետն է։

Բժիշկը նպաստաւոր կարծիք չունէր կառավարութեան մասին եւ կը խորհէր թէ ամէն ինչ անցողական բնոյթ կը կրէ։

Բժիշկին հարցման պատասխանելով ըսի թէ կ՚ուզէի հանգստանալ եւ բուժուիլ այստեղ, եթէ բոլշեւիկները հանգիստ թողուին զիս։

Բաւական երկար խօսեցանք բժշկին հետ։ Բժիշկը ուզեց երթալ հիւանդանոց քանի մը վիրաւորներ դարմանելու։

Իսկ ես ըսի իրեն թէ տասնեւհինգ օր ետքը կրնայի զինքը կրկին տեսնել, որովհետեւ պիտի մեկնէի Կիսլաւոտսկ։

Վերջին անգամ բժիշկին հետ քրքրեցինք Ալեքսանդրապոլեան հին յիշատակներ։

Բժիշկը գնաց։ Իսկ Ստեփան, Ամիրեան եւ ես գացինք Քոմիսարիատը, առնելու յանձնարարական նամակներ եւ մեկնելու Կիսլաւոտսկ։

Քոմիսարիատի մէջ տեսանք Արշակ Պօլօեանը քանի մը տղաներու հետ։ Արշակ տեսնելով զիս մօտեցաւ եւ ըսաւ.

— Ի՞նչպէս կը զգաք, լա՞ւ է ձեր առողջութիւնը, պարոն Սեպուհ։

Այս պարոն բառը շատ հաճելի չթուեցաւ Արամ Շահկէլտեան անուն նորընծայ բոլշեւիկի մը, որ զայրացած գոչեց.

— Կոմիսարիատի մէջ պարոն, չկայ այլ միայն ընկե՛ր։

Արշակ դառնալով պատասխանեց․

— Ընկեր Շահկէլտեան, մարդ որքան մեծնայ, իր տէր Աստուածը երբեք չի կրնար մոռնալ, սակայն դուք կը մոռնաք։ Ան — ակնարկել ուզելով զիս — երկար տարիներու յեղափոխական է, իսկ ես՝ երէկուան։ Ի՞նչպէս զինքը ընկեր կոչեմ, երբ մանաւանդ ան քանի մը չափիկ աւելի մեծ է։

Երիտասարդը աւելի բորբոքեցաւ․ ոտքի ելաւ եւ կը սպառնար երկար եւ զգայացունց ճառ մը խօսելու, որպէսզի ապացուցանէ թէ Կոմիսարիատը կրնան մտնել միայն «ընկերները»։

Նոյն միջոցին ձայն մը կանչեց զինքը դրսէն եւ մենք ազատեցանք ճառի սարսափելի սպառնալիքէն։

Կանչողը Գուրգէն Հայկունին էր։ Ես ալ դուրս ելայ։ Հայկունի յայտնեց ինծ թէ պատրաստ են թուղթերը եւ մենք կրնանք մեկնիլ մեր ուզած ժամուն։ Աւելցուց թէ յանձնարարած են, որ լաւ յարմարութիւններ տրամադրեն մեզի։

Ըսի իրեն թէ պէտք չկար մասնաւոր կարգադրութիւն ընել իմ մասին, որովհետեւ մեր տղաներուն հետ աւելի հանգիստ կ՚ըլլայի ես եւ վիճակս ալ տանելի։

Հայկունի իմ տրամադրութեանս համաձայն կարգադրեց ամէն ինչ եւ ըսաւ թէ հեռախօսով ուէ՛կ տեղն կրնամ կանչել զինքը եւ խօսիլ։

Յետոյ մեկնեցայ կայարան։ Արշակն ու իր ընկերները Թողուցի Բետիկօրսկ։ Սակայն կանխաւ կարգադրութիւններ ըրի անոնց նկատմամբ։ Ծիշդն ըսելով կ՚ուզէի հետս տանիլ զիրենք, բայց Արշակ կ՚ուզէր մնալ, որպէսզի յարմար առիթի մը երթայ գտնէ գերմանացիին տունը պահած ատրճանակները, մանաւանդ որ հիմա դաշտնիք մը չկար եւ ես

Գուրգէն Հայկունիին պատմած էի դէպքը իր բոլոր մանրամասնութիւններով։

Գուրգէն Հայկունի խոստացաւ Արշակին ընկերացնել քանի մը մարդիկ եւ բերել տալ պահուած ատրճանակները։

Երբ շոգեկառքը կը նստէի, ահա յանկարծ տեսայ իմ զինուորներէս Տրապիզոնցի Սարգիս անուն տղայ մը, որ զինուած էր ոտքէն մինչեւ գլուխ։ Իսկոյն մօտեցաւ ինծի եւ ըսաւ․

— Լսեցի ձեր ժամանումը․ եկայ տեսութեան եւ միեւնոյն ատեն խորհեցայ թէ ո՞վ գիտէ գուցէ կրնամ օգտակար դառնալ ձեզի։

Եւ քիչ մը կենալէ ետք շարունակեց․

— Պարոն վաշտապե՛տ․ ես հիմա հասարակ զինուոր մը չեմ․ մի՛ նայիք այսպէս զինուած ըլլալուս։ Ես այժմ հրամանատարն եմ գնդացիրային խումբէ մը։ Կը հրամայեմ վեց գնդացիրի։ Տեսնէք թէ ինչպէ՛ս կը կռուինք այդ անիրաւ ճերմակներուն դէմ։ Այժմ իմ գնդացիրներս ճակատը կը գտնուին եւ գուցէ նորէն գործ ունենանք Դերեկի եւ Մոզտոկի սա անիրաւ քօզակներուն հետ։ Սակայն բան մը ըսեմ․ անոնք ալ ջարդեցին մեզ քանի մը անգամ եւ մենք շունչերնիս Արմաւիր առինք։ Ճերմակներու հրամանատարն է Զօր․ Շկուրա, որ սարսափելի կռուող է։

Սարգիսը դեռ շատ կը խօսէր եւ երկար պատմութիւններ կ՚ուզէր ընել, բայց շոգեկառքը իր երրորդ սուլիչը հնչեցուց։ Մնաս բարով ըսի եւ մըտայ վակոն։ Կառաշարը մեկնեցաւ դէպի Կիսլավոտսկ, օձապտոյտ շրջան ընելով լեռներու լանջերէն։

Մեր տղաներէն շատերն անցած էին այս ճամբաներէն եւ սկսան զանազան պատմութիւններ ընել

այս վայրերուն նկատմամբ։ Կը լսէի զիրենք, բայց ոչինչ կ՚ըմբռնէի։ Իմ միտքս եւ երեւակայութիւնս սլացած էր նորէն դէպի աղքատիկ Հայաստան։ Կը մտածէի թէ այդ պահուն բախտաւոր պիտի համարէի ինքզինքս, եթէ կառաշարը զիս տանէր դէպի Նպատակակէտս — Մայրենի Երկիր։

Այսպէս կ՚երթայինք իբրեւ թէ կազդուրուելու, մինչ ես բոլորովին առողջ կը զգայի։ Նոյնիսկ բոլորովին չէի հետաքրքրուած բնութեան գեղեցկութիւններով։

— Ահա տե՛ս, ըսաւ Ստեփան, այդ արձանը ռուս նշանաւոր բանաստեղծ Գոգոլինն է։ Բանաստեղծը զանազան գրուածքներ նուիրած է այս շըրջանի հանքային ջուրերուն եւ բնութեան գեղեցկութեան։

Գոգոլի արձա՞ն եւ բնական գեղեցկութի՞ւն. ո՞վ կը շահագրգռուէր ատոնցմով այժմ։

Ճիշդ է որ ռուս բանաստեղծը գրած է գեղարուեստի համար եւ ամէն լեզուով թարգմանուած են անոր հատորները, սակայն ան խորթ է ինծի։ Խաչատուր Աբովեան մը, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան մը աւելի մեծ մարդիկ են ինծի համար։ Մեր տղաքը կը նայէին դուրսը եւ կը խօսակցէին։ Այս միջոցին Ամիրեանը դարձաւ ինծի եւ ըսաւ.

— Դուք ինչո՞ւ չէք խօսիր եւ մելամաղձոտ նստած էք։

— Ոչի՛նչ. ես կը լսեմ, դուք խօսեցէք. ես զիս աւելի լաւ կը զգամ այդպէս։

Բայց շոգեկառքը սուլեց։ Նշան էր թէ արդէն մօտեցած էինք։ Ամէն մարդ պատրաստուեցաւ դուրս ելլելու։

Արդէն կայարանն էինք։ Հոս եկած էր Քոմի-

սարի կողմէն տղայ մը, կառքով, մեզ դիմաւորելու։ Նստանք կառքը եւ մեկնեցանք դէպի Քոմիսարիատ։ Քոմիսարին հետ տեսնուելէ ետք, ան վերջին պահուն յայտնեց թէ սենեակներ պատրաստուած են ինծի՝ իմ հանգստութեան համար։

Ցայտնեցի շնորհակալութիւնս իրեն եւ աւելցուցի թէ աւելի հանգիստ կրնամ ընել ծանօթներուս հետ, որոնք նոյնպէս սենեակ պատրաստած են, այս մասին կանխաւ խօսած ըլլալով Գուրգէն Հայկունիի։

— Մեզի համար նեղութիւն չէ — ըսաւ Քոմիսարը—, միայն կ'ուզենք որ հանգիստ ընէք եւ մեր կառքերով ամէն օր երթաք բաղնիք եւ վերադառնաք։

— Բաղնիքի հեռաւորութիւնը հոգ չէ։ Մեր տղաներու կողմէ պատրաստուած սենեակը մօտ է բաղնիքներուն եւ նեղութիւն պիտի չքաշենք։

Այսպէս վերջացուցի խօսակցութիւնս Քոմիսարին հետ եւ մեկնեցայ, հասցէս տալով իրեն, որպէսզի ուէէ ատեն կարենայ գիս գտնել եւ բան մը իմացնել։ Եւ գացինք մեր նոր բնակարանը։

Հոս բնակութեանս ատեն կը տեսնէի որ բաղնիքներու այս քաղաքը շատ գեղեցիկ վայր մը եղած է իր չափաւոր-լայն փողոցներով եւ գեղակերտ տուներով։ Հիմա՞։ Աւեր ու աւերակի հետքեր ամէն տեղ։ Այս վայրին շուրջ մղուած էին ամենէն կատաղի կռիւները։ Եւ հիմա եւս հակառակորդ բանակներու սահմաններուն վրայ կը գտնուէր այս քաղաքը, ենթակայ յանկարծական յարձակումներու։ Ասկէ ինը մղոն հեռու կը գտնուէին թշնամի դիրքեր, այնպէս որ եթէ ըլլային երկար հասողութեամբ թնդա-

նօթներ, կրնային կրակ փախել բաղնիքներու այս երբեմնի շքեղ քաղաքին վրայ։

Պէտք է յայտնել թէ շուկան բաւական չէն մնացած էր, սակայն պիտոյքներ դժուարութեամբ կը ճարուէին։ Եւ սղութի՞ւնը։ Ա՜հ, տարապայման էր։ Տղաքներու հետ երբեմն կ՚երթայինք շուկայ ծանօթանալու թէ՛ քաղաքին, միեւնոյն ատեն ժամանակ անցընելու եւ մեր ծրագիրներու նկատմամբ զանազան մարդոց հետ տեսնուելու։

Հոս հանդիպեցայ հարիւրաւոր ծանօթներու, բոլորն ալ Թիֆլիսցի վաճառականներ, որոնք եկած էին այստեղ եւ հակառակ որ կ՚ուզէին վերադառնալ Թիֆլիս, չէին կրնար։

Ամէնքը շատ գէշ կացութեան մէջ կը գտնուէին· մաշած ու կեղտոտ հագուստներով ծածկուած էին· դժուարութեամբ կը ճարէին հացը, որովհետեւ կողոպտուած էին քանի մը անգամ թէ՛ բոլշեւիկներէն եւ թէ ճերմակներէն։ Ահա Սէյլանեան եղբարք կ՚անցնին յայտնի փողոցէ մը։ Իրենց վերջին յոյսը իրենց կիներու զարդերն են, բայց անոնք ալ վաճառուած են արդէն։ Ահա Պարսկաստանցի յայտնի վաճառականներ, իմ բարեկամ Մանասէրեանները տոկոսով դրամ կը փնտռեն եւ զանազան մարդոց կը դիմեն, յուսալով որ կրնան դրամ ձեռք բերել։ Ի զո՜ւր։ Դրամ ունեցողը հեռուն, ապագան նկատի ունենալով, հազար ու մէկ հանգոյց զարկեր է իր դրամին վրայ եւ չ՚ուզեր բանալ։

Կ՚անցնինք քաղաքին սրճարանները, որոնք լեցուն են ծանօթներով եւ կը հրաւիրեն որ սուրճ խըմենք։ Ներս կը մտնենք սրճարանէ մը, բաւական մաքուր եւ կոկիկ, լայն ու ընդարձակ· խուռն բազմութիւն։ Մօտիս ընկերը կ՚ըսէ·

— Կը տեսնէ՞ք. ասոնք բոլորը տաւարիշչներ են, քաղաքի հարուստ մարդիկը, որոնց ձեռքն անցած է գրեթէ ամբողջ դրամը։ Այս տաւարիշչները հիմա երջանիկ են ու բախտաւոր, կազմելով ընտրեալ դասակարգը։ Ասոնք են բոլոր կողոպտիչները, որ կ՚երթան թալան կը բերեն եւ հոս ուրախութիւն կը սարքեն։

Սրճարանին բոլոր սպասարկուները տիկիններ էին. կարծես ամենէն գեղեցիկները սրճարանապետին կողմէ հաւաքուած էին հոս՝ փունջ մը կազմելու։

Ընկերս որ բաւական ատենէ ի վեր տեղս կը բընակէր, իւրաքանչիւր սրճարանի պատմութիւնը գիտէր եւ ըսաւ.

— Այս սրճարանը կը պատկանի բոլշեւիկներուն։ Բուրժուա դասակարգը ոտք չի կրնար կոխել հոս։ Սա սպասաւորներէն ամէն մէկը սպայի մը կինն է։ Ասոնց ամուսինները կամ սպաննուած են բոլշեւիկներէն եւ կամ ներկայիս կը գտնուին հակառակորդ բանակին մէջ։ Հետեւաբար այդ սպաներէն վրէժ լուծելու համար հոս բերած են անոնց փափուկ կիները, բռնի աշխատցնելու։ Ոչինչ կը վճարեն անոնց իբրեւ վարձք, միայն կերակուր կուտան։ Հոս կը գտնէք գնդապետի եւ զօրավարի պառաւած կիներ ալ։

Իրա՛ւ, ահագին տեղ մըն էր սրճարանը, յիսունէն աւելի կիներով լեցուն։ Շատերը համեստօրէն կը ծառայէին, որովհետեւ ապրելու պէտք ունէին եւ զուրկ՝ ուրիշ միջոցներէ։

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

Արմենակ Սանոսեան եւ «դժոխք».— Նշան Մսրեան կը նկարագրէ.— Ինը մղոն տարածութիւնը.— Երազներ.— Ծրագիրս կը յայտնեմ երկու Կարնեցիներուն.— Դժուարութիւններ.— Ճերմակ յարձակման գրոյցներ.— Ասիլբէգեանի մօտ.— Շռափնէլի պայթիւն.— «Ինչո՞ւ ուշացան» ճերմակները.— Յարձակողական ճերմակներու կողմէ.— Հայկունի հեռախօսին գլուխը կը կանչէ զիս.— Պիտի մասնակցի՞մ կռիւներուն.— Այո եւ ոչ.— Զիս ձերբակալելու հրահանգ.— Մելիք Յովսէփով:

Մէկը միւսի ետեւէ այնքան տխուր տեսարաններու հանդիպեցանք, որ դժուար է նկարագրել: Դուրս կ'ելլենք փողոց: Ո՞վ տեսնեմ: Կարնեցի առեւտրական Արմենակ Սանոսեանը, հաստ գաւազանով կանգնած, շատ տխուր երեւոյթով մը: Ես տեսած էի զինքը միշտ ուրախ զուարթ տրամադրութեամբ: Հիմա բոլորովին փոխուած էր կարծես: Այդ առոյգ եւ կայտառ մարդը ծերութեան աստիճանին հասած էր:

Զիս տեսնելով կը մօտենայ եւ կը խօսի.

— Դո՞ւք ալ ինկաք այս դժոխքը: Մինչեւ հիմա մենք կը կարծէինք թէ դուք եւ ձեր ընկերները հեռու էք այս տարտարոսէն եւ չէք տեսներ տեղւոյս չարիքները: Նշան Մսրեանն ու ես սխալեր ենք:

— Ի՞նչ. միթէ Նշանն ալ հո՞ս է. կը հարցնեմ:

— Այստեղ կը բնակի: Ո՛չ: Կը բնակի Բետի-

կորսկ, բայց եկած է հոս քիչ մը ծխախոտ վաճառելու: Ահա՛ կուգայ: Միայնակ չեմ այս անտէր դըժոխքին մէջ, ան ալ ինծի հետ է:

Եւ այսպէս երկուքը միասին կը նկարագրեն սարսափելի բաներ:

— Աւելի լաւ էր — կ'ըսեն — մեռնիլ Կարնոյ մէջ, քան հասնիլ հոս, պարզապէս տեսնելու աներեւակայելի գազանութիւններ: Այս նոր վարդապետութիւնը համակ անբարոյականութիւն է, սըրկութիւն, գողութիւն, աւազակութիւն եւ ոճիրներու մարմնացում: Ուրիշ կերպ ինչպէ՞ս կարելի է բացատրել:

Եւ քիչ մը շունչ առնելէ ետք Նշան Մարեան կը լրացնէ.

— Այսօր իսկ, երբ կուգայի երկաթուղիով, իմ մօտ նստած քանի մը երիտասարդները դուրս հանեցին վակոնէն եւ կայարանի բարձրաւանդակին (փալթֆորմ) վրայ սկսան անխնայ ծեծել մտրակներով: Ուշադիր չէին թէ հարուածները կը հանդիպէին աչքի թէ մարմնի ուեւէ մասին: Հազարաւոր մարդիկ ականատես էին այս ծեծին, բայց ոչ ոք կը համարձակէր ձայն հանել: Թեթեւ ակնարկ մը, ճիչ մը բաւական պիտի ըլլար այդ անձն ալ բախտակից ընելու ծեծուողներուն: Գուցէ այդ ճչոցը ենթարկըւէր աւելի մեծ պատժի, նկատելով բուրժուական:

Անհարկու էին տիրող պայմանները, ուստի ամէն մարդ միջոց կ'որոնէր կերպով մը փրկուելու տարտարոսէն:

Նշանն ալ կը տենչար կտրել անցնելու այն ինը մղոն տարածութիւնը, որ կը բաժնէր այս դժոխքը անդիի աւետեաց աշխարհէն: Ի՛նչ կը լինէր, եթէ միջոցով մը կտրուէր այս փոքր տարածութիւնը եւ

այս տառապակոծ հայրենակիցներն անցնէին Կա-
պարտէններու երկիրը։ Կ'ըսէին թէ Պարոյր Լեւոն-
եանը կ'ապրի հոն հանգիստ ու ապահով։

Բոլշեւիկ աշխարհին մէջ ապրող ամէն մարդ, լինէր ռուս կամ հայ, վրացի թէ հրեայ, ինքզինքը կը կարծէր երազներու գիրկը, որովհետեւ այսպիսի տեսարաններ, արագ վերիվայրումներ եւ իրարու յաջորդող ապշեցուցիչ դէպքեր կարելի էին միայն երազներու մէջ։

Նշան կ'ըսէր ինծի.

— Ես լաւ բան չեմ տեսներ ձեզի համար։ Պէտք է շուտ ազատելու հնարք մը գտնէք։ •

Արդարեւ մոռցած էի բաղնիքը, հանգստութիւնը, Լենինի անունով կազմուած բանակի հրամանատարութիւնը եւ յարակից մտածումներ եւ խորհուրդներս կեդրոնացած էին կէտի մը վրայ — հեռանա՛լ այս դժոխքէն, հեռանա՛լ։

Յայտնեցի մտածումներս Արմենակին եւ Նշանին։ Խնդրեցի իրենցմէ որ միջոց մը մտածեն այս տարտարոսէն դուրս գալու։ Իրենք ծանօթ էին բոլոր ճամբաներուն եւ միջավայրին, ուստի կրնայի վըստահիլ իրենց հմտութեան եւ աջակցութեան։ Արմենակն ըսաւ.

— Բաւական դժուար է այս տեղէն դուրս գալ գաղտնի ճանապարհներով։ Միակ միջոցն է երկաթուղիով գնալ Վլատիկաւկազ, ուրկէ ռազմավիրական ճանապարհով կարելի է անցնիլ Վրաստան եւ ապա Հայաստան։ Այդ ալ բաւական դժուար է ձեզի, քանի որ խոստացած էք պատասխանատու գործ մը ստանձնել։

Ես կ'ուզէի բաժնուիլ անոնցմէ, այն յոյսով թէ անոնք պիտի ցոյց տան իրենց լայն աջակցութիւնն

ինձ եւ ընկերներուս՝ քաոսէն դուրս գալու համար։

Արմենակը մեկնելու ատեն յայտնեց կարեւոր լուր մը, որուն համաձայն քանի մը օրէն Զօր. Շկուրա կը պատրաստուի եղեր յարձակելու մեր շրջանին վրայ եւ վերագրաւելու Հանքային Ջուրերը։

— Այդ պարագային,— կ՚ըսէր Արմենակ — պէտք է օգտուիլ առիթէն եւ անմիջապէս անցնիլ Կապարտինկայ։ Անկէ ետք ազատ կ՚ըլլաք շարունակելու ձեր ճամբան դէպի Սեւ Ծով, ապա Պաթում։

Բաժնուեցանք։ Արմենակէն իմացայ որ հոս կը գտնուի իմ վաղեմի բարեկամս, յայտնի հարուստ Ասրիբէգեան, բաւական լաւ վիճակի մէջ եւ լաւ յարաբերութիւններով բոլշեւիկներու հետ։

Քայլերս ուղղեցի դէպի անոր տունը, ուր եւ հասայ իրենց կաշիներէն վախցող մարդոց դէմքեր դիտելէ եւ ահաբեկ փողոցներ կտրելէ ետք։

Տունն էր Ասրիբէգեան։ Նստանք միասին սեղանի շուրջ եւ պատմեցինք մեր ցաւերն իրարու։

— Ուրիշներու հետ բաղդատելով, ըսաւ ան, պէտք է խոստովանիմ որ վիճակս շատ լաւ է, հանգիստ եւ բարեկեցիկ։ Հոս երկար մնալը կը նշանակէ սպասել կորստեան։ Երբ ներկայանայ առաջին պատեհութիւնը, րոպէ մը իսկ պիտի չմնամ։ Եւ պատեհութիւնը կրնայ ներկայանալ ոեւէ ժամու։

Իրեն պատմեցի իմ ճանապարհորդութեան նըպատակը եւ Բետիկորսկի մէջ տուած խոստումներս, յայտնեցի հոս գալուս նպատակը։

Ինծի համաձայն գտնուեցաւ այն ընդհանուր պատճառաբանութեամբ թէ հայերս միանալու չէինք մէկ կամ միւս կողմին՝ սա քաղաքացիական պատերազմներուն մէջ։ Կողմ բռնելու փորձը արդէն

տուեր էր վատ արդիւնքներ։ Արմաւիրի մէջ թէ՛ բոլշեւիկները եւ թէ քողակները իրենց պարտութեան մեղքը ձգելով հայերու վրայ, կոտորած էին զանոնք, իբրեւ նախազ քաւութեան։

Եւ զարմանալի եղաւ զուգադիպութիւնը այդ պահուն, երբ տակաւին խօսակցութիւննիս կը շարունակուէր։

Յանկարծ պայթեցաւ թնդանօթի ռումբ մը օդին մէջ։ Խուճապը ծայր տուաւ քաղաքին մէջ։ Գոռում գոչում, իրարանցում, փախուստ եւ արտորանք։

Հրաժեշտ առի Սարիբէգեանէն, եւ Ստեփանին հետ աճապարեցինք դէպի մեր բնակարանը։

Ճամբան ուշադիր եղանք թէ ի՛նչ զարգացում կ՚ունենայ թնդանօթի ռումբին առաջին պայթիւնը, սակայն յետոյ տեղեկացանք թէ Զօր. Շկուրայի կողմէ չէր այդ ռումբը, այլ արդիւնք կարմիրներու մէկ քմահաճոյքին, նպատակ ունենալով ահաբեկումի եւ սարսափի մատնել ժողովուրդը։

Շաբաթ մը մնացինք հոս եւ ամէն օր պատահեցանք նոր մարդերու։ Օրական բաղնիք կ՚առնէինք եւ միեւնոյն ատեն լուրեր կ՚առնէինք Բետիկորսկէն նոր կազմուելիք բանակի նկատմամբ։ Կ՚իմանայինք թէ զինուորներու թիւը օր աւուր կ՚աւելնար, բայց ոչ թէ հայերով, այլ զանազան ազգութիւններով։

Օրերը կ՚անցնէին առանց քաղաքական եւ ռազմական փոփոխութեան։ Մեր կեանքը կ՚անցնէր տեղւոյն սովորական պայմաններուն տակ։

Բոլոր դժգոհներու դէմքին վրայ կը կարդացուէր սա խօսքը. «Ճերմակները ուշացա՜ն։ Ինչո՞ւ չեկան»։

Օր մը այսպէս նստած էինք եւ սուրճ կը խմէինք։

Ցանկարծ իրարանցում եղաւ: Դուրս Թռանք: Հեռուէն Թնդանօթի ձայներ կը լսուէին: Հրաման կար բոլոր զէնք ունեցողներուն դիմել դէպի դիրքերը:

Ճիշդ այս իրարանցումի վայրկեանին քոմիսարները կանչեցին զիս եւ ես քանի մը ընկերներով ներկայացայ իմ տեղի քոմիսարին, որ կ՚իմացնէր Թէ Բեռլիկօրսկէն զիս կը կանչէն հեռախօսի գլուխը: Իսկոյն մտայ հեռախօսատուն, առի հեռախօսի ընդունարանը եւ դրի ականջիս:

Խօսողը Գուրգէն Հայկունին էր եւ կը յայտնէր Թէ նոյն րոպէին հետախոյզները հաղորդած են Թըշնամիի յարձակողականը: Ապա կը հարցնէր Թէ Ֆիզիքապէս կազդուրուա՞ծ եմ եւ կրնա՞մ օգտակար դառնալ սկսուող կռիւներու ընԹացքին:

Պատասխանեցի Թէ լաւ եմ եւ կազդուրուած. պատրաստ եմ ծառայելու ոեւէ վայրկեան, միայն Թէ կեցած տեղս ալ կռիւ կար, Թնդանօթները արդէն կը գոռային, եւ զէնք բռնելու տարիքին մէջ գտնուող մարդիկը զինուորագրուելով կը ղրկուէին ճակատ:

— Քանի որ այդպէս է, ըսաւ Գուրգէն Հայկունի, առայժմ մնացէք հոդ եւ երբ պէտք ունենանք ձեզ, իսկոյն կը կանչենք եւ կ՚ուզենք ձեր ծառայուԹիւնը: Արդէն ղրկած ենք զսպիչ ուժեր: Տասնեւմէկերորդ զօրագունդը մեկնեցաւ,, Նմանապէս Յովսէփեան՝ իր ձիաւորներով: ԵԹէ կռիւը չարունակուի վաղն ալ, կուգաք եւ կը մեկնիք ճակատ Նոր ուժերու հետ:

— Անշուշտ մեկնելու պահուս ձիեր կուտաք ինձ եւ իմ տղաքներուս համար:

— Ամենալաւ ձի մը պատրաստ ունինք ձեզի հա-

մար, ռուսական կապարտին կոչուած ձիերէն։ Իսկ տղաքներուն համար բնաւ մի խորհիք։

Վերադառնալով սենեակ, պատմեցի բոլոր տղաքներուն Գուրգէն Հայկունիի հետ ունեցած հեռախօսային տեսակցութիւնս։ Ամէնքը ուրախութեամբ յայտնեցին թէ պատրաստ են կատարելու իմ հրամանները։ «Ուր՝ դուք, մենք՝ հոն», ըսին։ Քովս կային մօտ ինը Խոտորջուրցի տղաներ, բոլորն ալ մարզուած եւ կրթուած կռիւներու մէջ։

Թնդանօթի ձայները կը լսուէին մինչեւ ուշ գիշեր։ Առաւօտուն ամէն ինչ խաղաղ կը թուէր։ Թրշնամին պարտուելով բոլշեւիկ ուժերէն, թողած հեռացած էր։ Երկու կողմերու կորուստները մեծ էին։ Այդ օրը թերթերը նորէն կը գրէին Յովսէփեանի ձիաւորներուն արտակարգ քաջագործութիւններէն եւ հիացումով կը խօսէին Յովսէփեանի անձին նկատմամբ։

Այլեւս պէտք չտեսնուեցաւ մեզ ղրկելու ճակատ, քանի որ դէպքերու ընթացքը նպաստաւոր ելք մը ունեցած էր տիրող կառավարութեան։ Այդ օր շատ մեծ ցոյցեր եղան տօնելու յաղթութիւնը։ Հրաչունչ ճառեր փողոցներու ամէն անկիւնները, արտասանութիւններ եւ ինչե՜ր։

Յաղթութեան այս տօնակատարութեան հետ տեղի կ՚ունենային ծայրայեղութիւններ։ Ահաբեկումը կապարի նման ինկած էր բնակչութեան մէկ մասին վրայ։ Գլխատումներ կը ջատագովուէին ճառախօսներու կողմէ։

Կը մտածէի ամէն ջանք թափել ազատելու այս տեղէն։ Նստած էի սենեակս եւ կը խորհրդածէի։

Յանկարծ Գէորգեան անուն Դաշնակցական տը-

ղայ մը հեւ ի հեւ եւ շնչասպառ ինկաւ սենեակս եւ ըսաւ.

— Ձե՛զ կը փնտռեն ձերբակալելու: Անմիջապէս փոխեցէք ձեր տեղը, որպէսզի ժամանակ ունենաք խորհելու:

— Ինչո՞ւ կ'ուզեն ձերբակալել զիս: Պատճա՞ռ:

— Ես կը ծառայեմ Քոմիսարիատի մէջ: Հոն է Մելիք-Յովսէփեան անուն տղան, որ ըսաւ. «այսօր պիտի ձերբակալենք Սեպուհը, որովհետեւ անգլիական դրամներով եկած է այստեղ մեր դէմ դաւադրութիւն լարելու»:

— Ո՞վ է այդ Մելիք-Յովսէփեանը:

— Ան Պաթում կը մնար ժամանակին: Դաշնակցականները զինքը ծեծած են հոն զորս դու պատուիրեցեր: Հիմա Աթարբէկովի օժանդակներէն մին է հոս:

— Հասկցայ թէ ինչ տեսակ մարդ է: Սակայն, ո՞րտեղէն կուգայ այդ հրամանը:

Գէորգեան չկրցաւ գոհացուցիչ պատասխան տալ: Կացութիւնս տագնապալի կը դառնար եւ պարտաւոր էի գլխուս ճարը նայիլ: Ինծի համար ձերբակալուիլ հաւասար էր ողջ ողջ գերեզման մտնելուն:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ·

Խորհրդակցութիւն Ստեփան Ծաղիկեանի հետ· — Կը պատրաստուիմ մինչեւ վերջին շունչս կռուիլ· — Կը հեռախօսեմ Գուրգէն Հայկունիի· — Անդորրացում· — Թոյլտուութիւն կը ստանամ դէպի Վլատիկաւկազ· — Նոր կռիւներ· — Սառիկեան ֆախանայ· — Վրաստանը չ'ընդունիր մեզ· — Հայ-վրացական պատերազմ· — 1000 հայ կառքեր կը դառնան ետ· — Աթարպէկով զիս կը փնտռէ· — Երեք ամիս կը թագնուիմ· — Զօր· Շկուրայի յարձակումը· — Վլատիկաւկազ կ'իյնայ ներմակներու ձեռքը· — «Վերջին երկու ժամը»· — Կը ներկայանամ Զօր· Շկուրայի· — Կը մեկնիմ Արմաւիր· — Զօր· Իվանով· — Ընտանիքս· — Քսակահատներ· — «Բարեւ աղբար, ես ալ Դաշնակցական եմ»։

Այս պարագան լսելէ ետք, իսկոյն մօտս կանչեցի Ստեփան Ծաղիկեանը, որպէսզի պատրաստէ 13 զինուոր-տղաները, չթոյլատրելու որ մեզ ձերբակալեն դիւրութեամբ: Այս կարգադրութենէն ետք գացի հեռագրատունը եւ հեռախօսի գլուխը կանչեցի Գուրգէն Հայկունին, որուն իմացուցի այն բոլորը, որ լսած էի: Աւելցուցի թէ զիս ձերբակալել տալու համար պէտք չկար մինչեւ հոս ղրկել զիս, այլ կարելի էր Բետիկորսկի մէջ դիւրաւ ձերբակալել:

— Գուրգէ՛ն, գիտեմ Չեկայի բանտը եւ տառապանքները: Ուստի որոշած եմ չկրել այդ զառնու-

թիւնները։ 13 հոգի ունիմ, որոնց հետ միասին մինչեւ վերջը պիտի դիմադրեմ։ Նկատի ունեցէք այս կէտը, որովհետեւ հաւատացած եմ թէ առանց դիմադրութեան ալ զոհը պիտի ըլլամ բոլշեւիկեան դրգռութեանց։

Գուրգէն պատասխանեց.

— Դուք վստահ եղէք, Սեպո՛ւհ, քանի Աթարպէկով եւ ես կենդանի ենք, այս շրջանին մէջ ոչ ոք պիտի չդպչի ձեր մազին։ Սպասեցէք մինչեւ մեր բանակը պատրաստ լինի, այն ատեն կը կանչենք ձեզ։

Այս խօսքերէն յետոյ կացութիւնը բաւական փափուկ թուեցաւ ինծի, ուստի գացի Բեաթիկորսկ, ուր մի քանի օր տեսնուեցայ Աթարպէկովի եւ Գուրգէնի հետ եւ խնդրեցի որ, քանի չեմ կրնար իրենց օգտակարութիւն ցոյց տալ, ինծի անցագրային թղթեր տան, որպէսզի անցնիմ Վլատիկաւկազ եւ անկէ Հայաստան։

Աթարպէկով, որու մասին հրէշային պատմութիւններ լսեր էի մինչ այդ եւ Դաշնակցական բազմաթիւ ընկերներ ձերբակալուած էին իր ձեռքով ու բանտերը նետուած, իսկոյն անցագիրներ պատրաստել տուաւ ինծի եւ իմ տասներեք ընկերներուն, եւ ամէնքս մեկնեցանք դէպի Վլատիկաւկազ։

Այս դէպքը կը զուգադիպէր 1918-ի հայ-վրացական պատերազմին։

Մեր մեկնումի օրը արդէն թնդանօթներն ու հրացանները կը գոռային Բեաթիկորսկի շրջակաները, ուր եղբայր բանակներ կը կոտորէին զիրար յանուն ընկերային դաւանանքներու։ Երբ հասանք Միներալնի կայարանը, մէկը Ռուսիոյ գեղեցկագոյն եւ առաջնակարգ կայարաններէն, տեսանք թէ

ինչպէս այդ հոյակապ վայրը վերածուած էր ախոռային վիճակի մը, ուր խռնուած բազմութիւններ տարբերութիւն չունէին անասուններէն եւ կը վարէին խառնակ կենցաղ մը, ամբողջովին ապականեալ եւ արգահատելի:

Մեր ճանապարհը շարունակելով տեսանք նախկին գեղեցկութիւնները խոշտանգուած, աւերուած եւ բզկտուած: Մէկ օրուան շէն ու գեղեցիկ վայրը՝ յաջորդ օր կը դառնար անճանաչելի: Վերջապէս հասանք Վլատիկաւկազ, ուր ներկայացանք մեր ընկեր Սառիկեան քահանային, յայտնելու համար մեր նպատակը: Հիմա նոր թուղթերու պէտքն ունէինք լեռներէն անցնելու դէպի Վրաստան, հետեւելով ռազմավիրական ճանապարհին: Սառիկեան քահանան կառքեր վարձեց, թուղթեր պատրաստել տըւաւ եւ մենք շուտով մեկնեցանք դէպի սահմանը:

Սահմանը հասնելնուս՝ իմացանք սկսուած թշնամութիւնները Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Վրացի սահմանապահ պահակները օտարազգիներուն թոյլատրեցին որ մտնեն Վրաստան, սակայն մենք որ սոմեխիներ էինք, այսինքն հայեր, կը մերժուէինք սահմանէն անցնիլ:

Ամբողջ վեց օր սահմանին վրայ մնալէ եւ ապարդիւն դիմումներ կատարելէ ետք, մենք վերադարձանք Վլատիկաւկազ. մեզի կ՚ընկերանային բազմաթիւ կառքեր, ամէնքը հայերու, որոնք, թիւով շուրջ 1000, մեզի նման մերժուած էին մտնել Վրաստանի սահմանները:

Սառիկեան քահանան իսկոյն եկաւ հաղորդելու ինձ, որ իսկոյն ես եւ ընկերներս թագնուինք: Աթարբէկով հեռագրած էր Բետիկորսկէն եւ կը պահանջէր իմ եւ ընկերներուս ձերբակալումը: Կ՚են-

թադրեմ թէ պատճառը Աստրախանէն ղրկուած այն հեռագիրն էր, որուն ակնարկած եմ արդէն եւ որ ուշ հասած ըլլալու էր Աթարբէկովի ձեռքը:

Այսպէս ես թաղնուեցայ Գանձակեցի Կարապետ Կիրակոսեանի տան մէջ: Այս գանձակեցին եղած է անմահ Քեռիի զինուորներէն: Միւս ընկերներս ղրկուեցան քաղաքի ուրիշ մէկ թաղամասը, ուր անոնք մնացին երեք ամիս շարունակ, ես ալ Կիրակոսեանի տունը:

Այս սպասողական կացութիւնը յոռի մտավիճակ մը ստեղծած էր մեզի: Օր մը լուր կը տրուէր թէ ճամբաները կը բացուէին, միւս օրը կուգային հակառակ լուրեր:

Երեք ամիս ետք, կիրակի առտու մը, արշալոյսին թնդանօթներու որոտը ընդոստ արթնցուց մեզ: Զօր. Շկուրա ջարդելով ցրուելով կարմիր բանակները, զանոնք քշած բերած էր մինչեւ Վլատիկաւկազ եւ շրջակաները: Ժողովուրդը, սարսափի մատնուած, չէր գիտեր ո՛ւր փախչիլ: Իսկ կարմիրները կը ջանային զինուորագրել բոլոր զէնքի ընդունակ մարդիկը, որպէսզի համախումբ ուժերով վճռական հարուած մը տային Զօր. Շկուրային:

Այդ օրը մօտս եկաւ իմ սափրիչս, որ թէպէտ բոլշեւիկ, այլ կատարեալ ու անխարդախ հայ էր: Այս երիտասարդն ուզեց իմ կարծիքն իմանալ Վլատիկաւկազի շուրջ կատարուած պատերազմական գործողութեանց ելքի մասին: Ընթերցողը ընելիքներս պէտք չէ վերագրէ գուշակութեան կամ մարգարէական ներշնչումի, այլ հիմնուած մինչեւ այն ատեն իմ ունեցած փորձառութեանցս:

Այսպէս, ճանչնալով Զօր. Շկուրան եւ անոր ռազմավարական կարողութիւնները, նաեւ իր

վերջնագոյն յաղթանակները կարմիրներու վրայ, յայտարարեցի թէ հինգշաբթի ժամը 3–էն ետք, Վլատիկաւկազի մէջ պիտի չտիրէ բոլշեւիկեան իշխանութիւնը, եւ այն ատեն ես ու սափրիչս միասին պիտի կրնայինք դուրս ելլել:

Երեք օր չարունակ կռիւները տեւեցին իրենց բոլոր սաստկութեամբ ու արհաւիրքներով: Հինգշաբթի օր, մեր սափրիչը եկաւ այցելեց ինձ ժամը 1–ի ատենները, եւ ըսաւ. «Ձեր մարգարէութիւնը չիրականացաւ»:

— Տակաւին երկու ժամ կայ եւ այս կարճ ժամանակի ընթացքին միլիոններ կրնան ծնիլ ու միլիոններ ապրիլ եւ մեռնիլ, պատասխանեցի:

Զարագուշակ երկու ժամը անցնելուն, յանկարծ խուճապը տիրեց բոլշեւիկ բանակին մէջ: Փախո՜ւստ, իրարանցո՜ւմ, զինաթափո՜ւմ, անձնատուութի՜ւն, կոտորած աննկարագրելի՜. եւ ահա Զօր. Շկուրայի բանակը քաղաքին մէջ:

Իսկոյն դուրս ելանք սափրիչի հետ: Ժողովուրդը խանդավառութեան գագաթնակէտին վրայ կը գտնուէր: Մարդիկ, կիներ, երախաներ զիրար կը համբուրէին, կը շնորհաւորէին, որ վերջապէս փրկուած են բոլշեւիկ գազաններէն: Այնուհետեւ երեք օր մնացինք քաղաքը եւ զանազան այցելութիւններէ ետք որոշեցինք Արմաւիրի վրայով երթալ Նովորոսիսկ, ուրկէ պիտի անցնէինք Պաթում: Այս շրջանները կը գտնուէին միապետականներու ձեռքը եւ Զօր. Տենիքին կը տիրէր այս ընդարձակ երկիրներուն:

Անձամբ ներկայացայ Զօր. Շկուրային, որուն յայտնեցի ինքնութիւնս եւ այն նպատակները, որոնց համար եկած էի հանքային աղբիւրները, դըժ–

բախտաբար ինկած պոլշեւիկներու իշխանութեան տակ։

Մեր թուղթերը ստանալէ ետք, ես եւ ընկերներս միասին մեկնեցանք դէպի Մինքրալնի։

Ճանապարհը զարհուրելի տեսարաններ կը պարզէր։ Մոնկոլական արշաւանքի նկարագրութիւնները կը նմանէին այն բոլորին առջեւ զոր կը տեսնէինք մեր աչքերով։ Երկաթուղիին երկու եզերքները մարդկային դիակներ, դեռ թարմ եւ շատերն ալ վիրաւոր իրենց ստացած վէրքերէն։ Կարծես թէ երկաթուղին կը տեսնէր այս ահարկու պատկերը եւ կը դանդաղեցնէր իր գնացքը։ Յաղթած էին միապետականները, սակայն ո՞վ կրնար երաշխաւորել թէ կարմիրները նոր ուժերով եւ աւելի կազմակերպուած պիտի չյարձակէին յաջորդ շաբթու եւ քշէին իրենց հակառակորդները։

Ականատես եղայ տեսարաններու, որոնք չէին տարբերեր պոլշեւիկեան գազանութիւններէն։ Միապետականները զանգուածօրէն ձերբակալած էին մարդիկ, զորս կը քշէին մօրակի հարուածներով, կը մերկացնէին եւ կը գնդակահարէին, առանց դատ ու դատաստան ընելու։

Վերջապէս հասանք Արմաւիր։ Մեզի հետ տասներեք ընկերներ կային, գլխաւորութեամբ Պետրոսի, որոնք շարունակեցին իրենց ճանապարհը դէպի Եկատերինոտար։ Պայման կապեցինք այս ընկերներուն հետ, որպէսզի Եկատերինոտար մնան մինչեւ որ մենք ալ հոն հասնէինք։

Արմաւիր կանգ առի երկու նպատակով։ Նախ, կ'ուզէի կնոջս եւ երախաներուս մասին տեղեկութիւն ստանալ. երկրորդ, կ'ուզէի տեսնուիլ զինուորական հրամանատարին հետ։

Զօր. Շկուրան ինծի յանձնարարած էր անպայման տեսակցիլ Արմաւիրի պահակազօրքի պետ Զօր. Իվանովի հետ: Զօր. Իվանով ինծի հետ անձամբ ծանօթութիւն հաստատած էր Մոզտոքէն անցնելու ատենս եւ ինծի յանձնարարական տուած էր ուղղուած Զօր. Ռուսկիին, որ գնդակահար եղած էր բոլշեւիկներու կողմէ Բետիկորսկի մէջ, իմ հոն հասնելէս առաջ:

Արմաւիր խռնուած էր եւ դժուար էր բնակարան ճարել: Բոլշեւիկներու սարսափը հարիւր հազարաւոր ժողովուրդ քշած էր դէպի այս քաղաքը: Հազարաւոր հայ փախստականներ հաւաքուած եւ խռնուած էին անօթի ծարաւ: Ամէնքը կ'ուզէին երթալ այնպիսի վայրեր, ուր կարենային ժամանակաւորապէս պահել իրենց գոյութիւնը:

Ո՞վ ստեղծած էր այս թշուառութիւնը: Ռուսե՞րը, պետութիւննե՞րը: Շատերը կ'անիծէին պետութիւնները, ուրիշներ՝ բոլշեւիկները: Սակայն մեր թշուառութեան կերտողներն էինք մենք: Որովհետեւ այն ազգը որ չի պաշտպաներ ինքզինքը իր սեփական հողին վրայ եւ սեփական միջոցներով, արժանի է մեռնելու եւ անհետանալու:

Մխիթարական բան չգտանք Արմաւիրի մէջ, ոչ ալ միջոցներ կը նախատեսէինք ժողովուրդին թշուառութիւնը մեղմելու:

Ստեփանին հետ միասին գացինք հեռագրատուն եւ հեռագիր տուինք քանի մը քաղաքներ կնոջս մասին տեղեկութիւններ ստանալու:

Թուրքերու կողմէ Պաթումը գրաւուելէն ի վեր գրեթէ մէկ եւ կէս տարի անցած էր եւ գրաւումէն քիչ առաջ հայ ժողովուրդը ձգած հեռացած էր այդ

քաղաքէն: Ընտանիքս ալ մեկնած էր դէպի ռուսական քաղաքները:

Չէի գիտեր թէ ո՛ւր գացած էին անոնք: Ինծի համար անկարելի եղած էր կապ պահպանել ընտանիքիս հետ: Ո՞ղջ էին, մեռա՞ծ էին:

Այսպէս հեռագիրներ տուի Մայրապոլ, Մայկոպ, Կերչ, Նովորոսիսկ: Պատասխանը պիտի հեռագրուէր Եկատերինոտար:

Յետոյ գացի տեսնելու Տրապիզոնցի քանի մը մարդեր, որոնց հետ ծանօթ էի կանխաւ: Անոնցմէ իմացայ թէ Զօր. Իվանով մեկներ է Ստաւրոպոլի ճակատը: Այլեւս նկատելով որ պիտի չկրնամ իրագործել Զօր. Շկուրայի յանձնարարականը, պատրաստուեցանք մեկնիլ Եկատերինոտար:

Իրիկունը երբ տոմսակ առած կը ջանայինք դէպի զանազան վայրեր մեկնելու համար խռնուած ճամբորդները ճեղքելով վակոն մտնել եւ տեղ մը գտնել, Ստեփան յանկարծ գոչեց թէ իր դրամապանակը գողցուած է: Բնազդօրէն ես ալ տարի ձեռքս իմ գրպանը եւ տեսայ որ իմս ալ թռցուած է: Ստեփանին դրամապանակը բաւական մեծ գումար կը պարունակէր:

Բացայայտ կ'երեւէր թէ Ռուսաստանի լաւագոյն քսակահատները հոս հաւաքուած էին: Այլեւս աւելորդ էր ողբալ կորուստը մեր դրամներուն, ուստի վար չիջանք շոգեկառքէն ու մեկնեցանք:

Սակայն Արմաւիրը ձգելէ առաջ պէտք է պատմեմ ուրիշ անցք մը, որ տեղի ունեցաւ Տրապիզոնցիներու սրճարանին մէջ, ուր նստած սուրճ կը խմէինք Ստեփանի հետ: Քանի մը հայեր մեր վրայ ակնարկներ ձգելով կը խօսէին հայերէն կամ թուրքերէն եւ կ'ըսէին. «Եղբայր, գնանք, կիտելիմ. ես

կը ճանչնամ նրան, ես տեսած եմ. ի՛նչ ամօթ է, ի՛նչ կայ»։

Եւ հսաակաւոր մէկը, խոշոր մինչեւ ականջնե֊րը հասնող պեխերով, եկաւ քովս եւ ձեռքը մեկնե֊լով ըսաւ.

«Բարեւ, աղբար, ես ալ Դաշնակցական եմ եւ հայ ժողովուրդին համար ես եւս աշխատած եմ. Սիւրմէնէցի Վաղարշակի ընկերներէն եմ. այն փոս֊տան, որ կը գնար Բաբերդ, թալանողներէն մէկն ալ ես եմ: Այժմ եկած եմ խնդրելու ձենէ, թէեւ ես քիչ մը ծեր, որ երբ Հայաստան երթաք եւ հայրե֊նիքն ազատի, որ զիս նշանակէք Տրապիզոնի ոստի֊կանապետ» :

— Բայց ինչո՞ւ կը ցանկաք այդպիսի պաշտօ֊նի մը:

— Պաշտօնը այնչափ չի հետաքրքրեր զիս, որ֊քան վրէժը: Կ'ուզեմ լուծել վրէժը Տրապիզոնի 1200 մանուկներուն, որոնք կողովներու մէջ նետուեցան ծովը:

Խոստացայ այս սրտցաւ հայուն ցանկութիւնը կատարել, եթէ օր մը հնարաւոր ըլլար Հայաստա֊նի միութիւնն եւ ընդարձակումը:

ԳԼՈՒԽ ԼԶ. ԵՒ ՎԵՐՋ

Եկատերինոտար.— Ընտանիքիս շարժումները.— Դէպի Նովորոսիսկ եւ Կերչ.— «Տիկին Մաքրուհին մեկնած».— Զէյթունցի Յովնան դէպի Կիլիկիա.— Երեք օրէն Պաթում.— Բժշկական խնամք ընտանիքիս անդամներուն.— Հեռագիր Հայաստանի կառավարութենէն.— Խորհրդարանի անդամ կ'ընտրուիմ.— Պաթումի Տանկահայոց խլրտումները կը հանդարտեցնեմ.— Կը մեկնիմ Թիֆլիս.— Հայաստա՛ն, Հայաստա՛ն.— Հայկական Դ.րդ Զօրամաս եւ գործ:

Եկատերինոտար հասնելով իմացայ թէ կինս եւ երախաներս Մայրապոլ կը գտնուին: Հեռագրեցի որ իսկոյն մեկնին Կերչ, ուր պիտի երթայի Նովոռոսիսկի ճամբով:

Նախ քան մեկնիլս, պտոյտ մը կատարեցի քաղաքին մէջ: Հոս ցոյց տուին ինձ Զօր. Քորնիլովի կռուի վայրերը եւ այն վայրը, ուր ողջ ողջ այրեցին զայն: Քաղաքացիական պատերազմը հոս ալ թողած էր իր ահռելի աւերները:

Եկատերինէ կայսրուհիին արձանը, որ կը խորհրդանշէր կովկասեան լեռնականներու անձնատուութիւնը եւ ռուսական կոթող մըն էր, տապալուած էր գետին:

Եկատերինոտարի մէջ տեսնուեցանք Հայաստանի ներկայացուցիչ Պ. Սաղաթէլեանի հետ:

Այնուհետեւ Ստեփանի, Գրիգոր Ամիրեանի եւ

քանի մը ընկերներու հետ մեկնեցանք Նովորոսիսկ, ուրկէ առանձինն մեկնեցայ դէպի Կերչ։

Երբ Կերչ հասայ, դժբախտաբար ընտանիքս տակաւին հասած չէր։ Հեռագրեցի Մայրապոլ, բայց ոեւէ պատասխան չստացայ։ Այդ միջոցին սկսան զրոյցներ շրջան ընել թէ Մայրապոլի շրջակաները զինուորական գործողութիւններ տեղի կ՚ունենան եւ թէ քաղաքը կրնայ իյնալ պոլշեւիկներու ձեռքը։

Այդ օրերուն անգլիական զրահաւոր մը հասաւ Կերչի առջեւ։ Զրահաւորին մէջ կային քանի մը ռուսեր եւ հայ գաղթականներ։ Այս վերջիններն հաղորդեցին թէ կինս՝ «Տիկին Մաքրուհին քանի մը երախաներով ածուխի նաւ նստած մեկնած է Մայրապոլէն դէպի Եասինսկի»։

Պարզ էր որ անոնք պիտի չգային Կերչ։

Իմ անձնուէր եւ միշտ անբաժան Սանփանիս հետ մեկնեցանք Նովորոսիսկ, համոզուած որ ընտանիքիս բոլոր անդամները քանի մը օրէն հոն կը լինին։ Եւ չսխալեցանք։ Հանդիպեցայ կնոջս եւ զաւակներուս։

Նովորոսիսկի մէջ հանդիպեցայ Զէյթունցի Յովնանին, որ մեր գումարտակի փաշտապետներէն մին էր եւ կը պատրաստուէր մեկնիլ Կիլիկիա, մասնակցելու իր հայրենիքի ազատագրութեան գործին։

Նովորոսիսկ քանի մը օր մնալէ ետք մեկնեցանք Պաթում։ Երեք օր Սեւ ծովեան ճամբորդութենէ ետք վերջապէս հասանք Պաթում, մօտ երկու եւ կէս տարի զանազան վայրեր թափառելէ ետք։

Գաղթը թողած էր իր աւերը ընտանիքիս վրայ։ Պաթումէն Մայրապոլ հասնելով, կինս եւ երախա-

ներս մէկ եւ կէս տարի առաջ իբրեւ գաղթական, բնակած էին գետնայարկ տուն մը: Դրամ ունեցած չէին եւ ոչ ալ օգնական ձեռքեր: Երեք զաւակներէս Գէորգ Զավուշ եւ Անահիտ տկարացեր էին. կինս յոդացաւ ստացած էր խոնաւութենէն եւ կը տանջուէր: Պաթում հասնելէս ետք առաջին գործս եղաւ զանոնք յանձնել բժշկական խնամքի: Կինս երկար ատեն ստիպուեցաւ աւազի լոգանքներ առնել:

Ճիշդ այդ միջոցին Հայաստանի Հանրապետութիւնը զբաղած էր երկրորդ խորհրդարանի ընտրութեամբ:

Զիս խորհրդարանի (պարլամենտ) անդամ ընտրած էին: Այս մասին ինծի ղրկուած կարճ հեռագիր մը կը հաղորդէր.

«Անմիջապէս մեկնեցէք Երեւան: Ընտրուած էք խորհրդարանի անդամ»:

Երբ կը պատրաստուէի մեկնիլ, յանկարծ յուզում ծագեցաւ Պաթումի Տաճկահայերուն մէջ:

Այդ ատեն հրատարակուեցաւ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի ակտը: Քանի մը մութ ուժեր ուզեցին պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսալ, պարագլուխ ունենալով Միքայէլ Յակոբեան անուն Տրապիզոնցի փաստաբան մը:

Պաթումի երկաթեայ թատրոնին մէջ գումարուեցաւ մեծ ժողով, ուր զանազան մարդիկ խօսեցան ճառեր: Դաշնակցութեան կողմէ ես էի օրուան ճառախօսը: Ժողովին ելքը յաջողութիւն մը եղաւ: Հայաստանի կառավարութեան հեռագրուեցաւ ժողովին բանաձեւը եւ ասոր կցեալ մեր վստահութիւնն ու շնորհաւորութիւնները:

Այս պարտականութիւնս ալ կատարելով Ստեփանին հետ մեկնեցանք Թիֆլիս: Կինս ու երախա-

ներս Թողուցի Պաթում, ուրկէ նախ Երեւանի մէջ կարգադրութիւններ ընեմ անոնց մասին եւ ապա հրահանգեմ որ ճամբայ ելնան դէպի Հայաստան:

Քանի մը օր Թիֆլիս մնալէ ետք մեկնեցանք դէպի Երեւան, մեր երազներու երկրին նոր մայրաքաղաքը:

Երեւանի մէջ ինծի առաջարկուեցաւ երկրորդ պաշտօն մը, Դ.-րդ զօրամասի կազմակերպութեան գործը, պահելով Պարլամենտի անդամութեանս հանգամանքը:

Հիմա Հայաստան էինք, անկախ ու ազատ մեր հայրենիքին մէջ: Ժողովուրդը տկլոր էր ու աղքատ, բայց մերն էր երկիրը, մերն էր կառավարութիւնը եւ եղբայր էին բոլոր կողմերէ հաւաքուած հայերը:

Եւ իսկոյն գործի լծուեցայ:

(Վ Ե Ր Ջ)

ՍԵՊՈՒՀ ԻՐ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐՈՎ

ԿԱՅԾԱԿ ԱՌԱՔԵԼ
ԶԻՆԱԿԻՑՍ
(Իր գործունէութեան մասին կարդալ Յուշերուս Ա. հատորը)

3.–